

B
902.7

S. CIMERMANIS

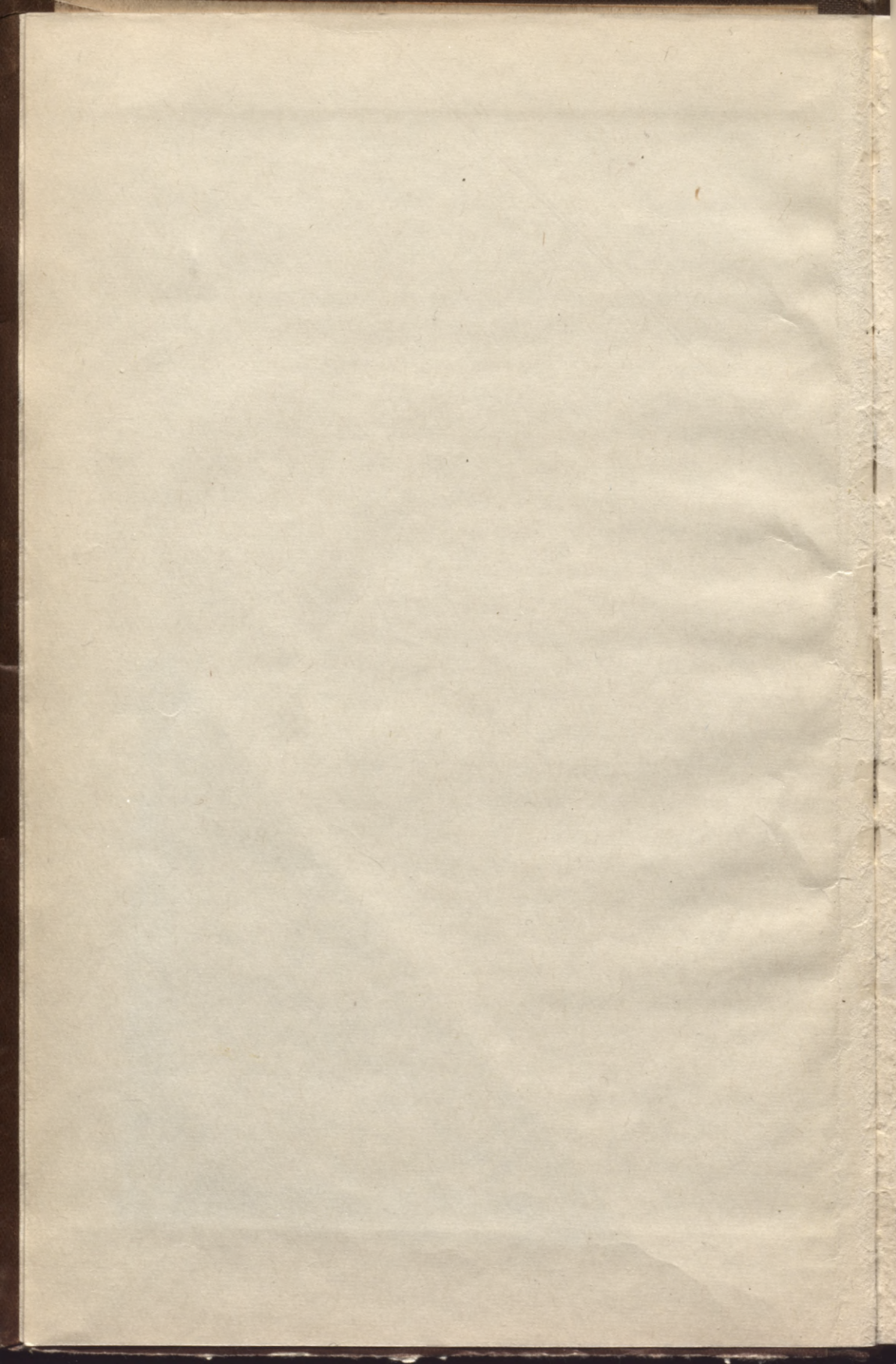
LAUKSTRĀDNIĒKU DZĪVES VEIDS

KURZEMĒ UN ZEMGALĒ
19. GS. OTRAJĀ PUSĒ



59-46 848

29-10-92



B
902.7

B

LATVIJAS PSR ZINĀTŅU AKADEMIJAS
VĒSTURES UN MATERIĀLĀS KULTŪRAS INSTITŪTS

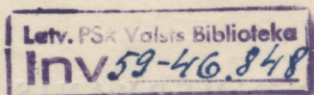
S. CIMERMANIS

LAUKSTRĀDNIKŪ DZĪVES VEIDS
KURZEMĒ UN ZEMGALEĒ
19. GADSIMTA OTRAJĀ PUSĒ

LATVIJAS PSR ZA IZDEVNIECĪBA
RĪGĀ 1959

С. Я. Цимерманис
БЫТ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ
РАБОЧИХ В КУРЗЕМЕ И ЗЕМГАЛЕ ВО ВТОРОЙ
ПОЛОВИНЕ XIX В.

Издательство Академии наук Латвийской ССР
На латышском языке



60.
a

LAUKSTRĀDNIĒKU DZĪVES VEIDS
KURZEMĒ UN ZEMGALĒ
19. GADSIMTA OTRĀJĀ PUSĒ



Latvian People's Republic
1977

IEVADAM

Monografija «Laukstrādnieku dzīves veids Kurzemē un Zemgalē 19. gs. otrajā pusē» veltīta vienam no Latvijas sociālās etnografijas pamatjautājumiem — algoto strādnieku dzīves un darba apstākļu analīzei. Jautājums ir aktuāls, jo Latvijā, sevišķi Kurzemē un Zemgalē, zemniecības sociālā diferenciācija šajā laikā bija sasniegusi visai ievērojamus apmērus — bezzemnieku skaits bijušajā Kurzemes guberņā sasniedza ap 70% no lauksaimniecībā nodarbināto iedzīvotāju skaita. Vairums bezzemnieku pieskaitāms laukstrādniekiem. Tādā kārtā darbā aplūkoti zemniecības skaitliski lielākās sociālās grupas dzīves un darba apstākļi.

Pētījuma mērķis — noskaidrot, kādos apstākļos dzīvoja un strādāja gājēji periodā, kad lauksaimniecībā no klaušu saimniecības notika strauja pāreja uz kapitālistisko ražošanas veidu, kā dzīves un darba apstākļi sekmēja pretrunu saasināšanos starp darba devējiem un laukstrādniekiem, kā viņu augošās šķiriskās pretrunas atspoguļojās sadzīvē.

Darbā aplūkots materiāls, kas savākts bijušajā Kurzemes guberņā, izņemot Jaunjelgavas un Ilūkstes apriņķus. Aprakstīto teritoriju literatūrā dēvē par Kurzemi un Zemgali.

Jautājums par laukstrādnieku dzīves veidu latviešu etnografiskajā literatūrā aplūkots maz, kaut gan tas nereti skar problēmas, kas interesē kā etnografus, tā vēsturniekus. Baltvācu un latviešu buržuāziskie etnografi savas šķiriskās orientācijas dēļ laukstrādnieku dzīves veida jautājumiem veltīja maz uzmanības.

Darba hronoloģiskie ietvari (19. gs. otrā puse) izvēlēti sakarā ar straujo kapitālisma attīstību lauksaimniecībā. Šai laikā zemniecības dzīves veidā notika lielas pārmaiņas, ko radīja jaunais ražošanas veids. Līdz ar straujo pāreju uz kapitālistisko ražošanas veidu lauksaimniecībā pastiprinājās zemniecības sociālā dife-

renciācija, pieauga mantiskā un tiesiskā nevienlīdzība, saasinājās šķiriskās pretrunas. Izveidojās skaitliski neliela latviešu lauku buržuāzija, vidējo un trūcīgo zemnieku, kā arī lauku proletāriešu masas. Pieauga pretstati viņu dzīves veidā.

Tādā kārtā laukstrādnieku dzīves veida apskats ir daļa no plašā un visai svarīgā jautājuma par zemniecības šķiriskajām attiecībām un sadzīvi straujas kapitālisma attīstības periodā, kā arī daļa no problēmas par latviešu tautas dzīves veidu un materiālo kultūru laika posmā, kad izzūd klaušu saimniecības periodam raksturīgie sadzīves un materiālās kultūras elementi un to vietā stājas zemniecības kapitālistiskās attiecības ar tām atbilstošām sadzīves un materiālās kultūras parādībām.

Darbā lietota latviešu etnografiskajā literatūrā līdz šim maz praktizēta metode: dažādas materiālās kultūras parādības aplūkotas galvenokārt no sadzīves viedokļa. Izmantoti lielākoties līdz šim nepublicēti materiāli. Tādēļ virkne jautājumu aplūkoti pirmo reizi, piemēram, laukstrādnieku kategorijas un to īpatnības, darba līgumu slēgšana, darba dalīšana pēc dzimumiem un sociālā stāvokļa, pārtika, laukstrādnieku saimniecības telpas, daļēji — dzīvokļi, to iekšējais iekārtojums u. c.

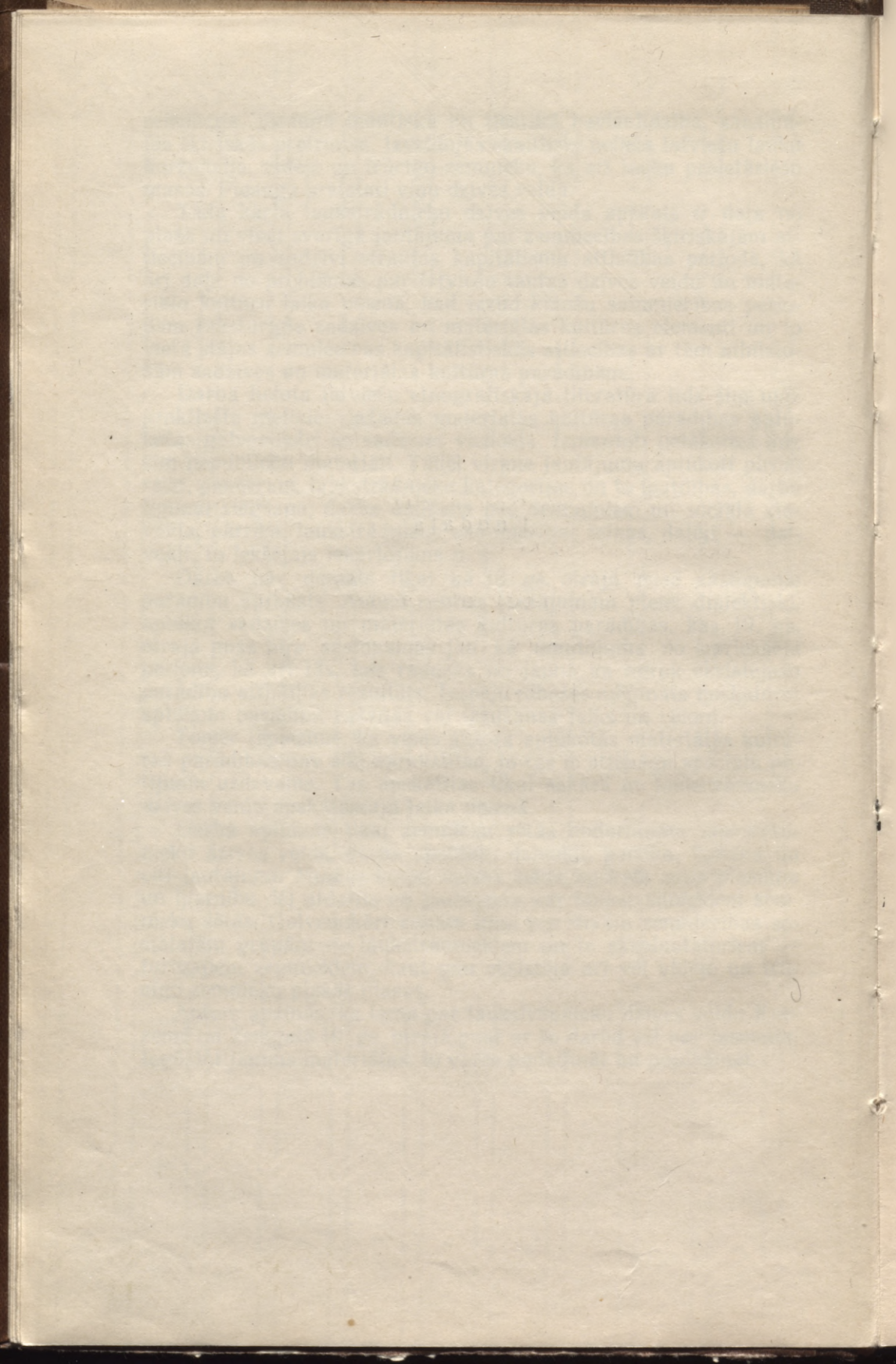
Darbs nav domāts tikai kā 19. gs. otrajā pusē sastopamo parādību apraksts. Autors centies jautājumam pieiet dialektiski, aplūkot sadzīves un materiālās kultūras parādības, kas 19. gs. otrajā pusē bija sastopamas jau kā mantojums no iepriekšējā perioda, kā arī tās, kas radušās no jauna kā agrāk eksistējušo parādību attīstības rezultāts. Iespēju robežās mēģināts noskaidrot aplūkoto parādību rašanās vai izzušanas laiks un cēloņi.

Tomēr jāpiezīmē, ka visas autora aplūkotās materiālās kultūras parādības nav sīki aprakstītas, jo tas ir attiecīgu speciālu pētījumu uzdevums. Tās apskatītas tikai sakarā ar laukstrādnieku dzīves veidu apskatāmajā laika posmā.

Darbā aplūkots tikai zemnieku sētās nodarbināto laukstrādnieku dzīves veids, darba apstākļi, dzīvokļi, pārtika, līgšana un citi jautājumi. Muižas kalpu dzīves veida apskats sava plašuma un īpatnību dēļ atdalīts no jautājuma par laukstrādniekiem zemnieku sētās. Galvenokārt runāts tikai par divām zemniecības sociālajām grupām — laukstrādniekiem un to ekspluatatoriem — turīgajiem zemniekiem, kaut gan eksistēja arī vēl vidējo un trūcīgo zemnieku plašās masas.

Autors apzinās, ka tema par laukstrādnieku dzīves veidu Kurzemē un Zemgalē 19. gs. otrajā pusē ar šo darbu vēl nav izsmelta. Iegūstot jaunus materiālus, to varēs padziļināt un paplašināt.

I n o d a | a



SOCIĀLI EKONOMISKIE APSTĀKĻI KURZEMES UN ZEMGALES LAUKOS 19. GS. OTRAJĀ PUSĒ

Feodāli dzimtbūtnieciskās iekārtas straujš sairums un kapitālistisko attiecību veidošanās Latvijā laukos sākās 18. gs. otrajā pusē. Attīstījās preču-naudas saimniecība, iekšējais un ārējais tirgus, pieauga zemnieku šķiru cīņa pret feodālo ekspluatāciju. Iestājās kļaušu saimniecības krīze, kas 1817. gadā noveda pie dzimtbūšanas atcelšanas Kurzemes guberņā.

1817. gada likumā par Kurzemes zemniekiem visu zemi pasludināja par muižnieku īpašumu, bet zemniekus par personīgi brīviem cilvēkiem. Tas nozīmēja, ka muižnieki savu ekonomisko interešu realizēšanai piesavinājās visu zemnieku zemi, kuru uz t. s. «brīvo līgumu» pamata izrentēja zemniekiem. Kā maksu par iznomāto zemi saglabāja kļaušu renti, ar kuras palīdzību muižu lauku apstrādāšanai nodrošināja zemnieku bezmaksas darbaspēku. Tā saglabāšanai likumā bija iekļauti noteikumi, kas ierobežoja zemnieku pārvietošanās un darba izvēles brīvību. Zemnieks varēja pāriet uz citu pagastu tikai ar pagasta valdes un muižnieka atļauju.¹ Grūtāk bija pāriet uz dzīvi pilsētās,² pilnīgi bija noliegta zemnieku pārceļšanās uz citām guberņām.³

Tādā kārtā arī pēc dzimtbūšanas juridiskās atcelšanas Kurzemes guberņā saglabājās šai saimniecības sistēmai raksturīgais stāvoklis, kad «zemnieka «iedalītā zeme» bija it kā naturālā darba alga (ja izsakāties, piemērojoties mūsdienu jēdzieniem) vai līdzeklis, lai muižnieku nodrošinātu ar darba rokām. Zemnieku «pašu» saimniecība uz viņiem iedalītās zemes bija muižnieku saimniecības nosacījums, tās mērķis bija nevis zemnieku «nodro-

¹ Likumi par Kurzemes zemniekiem uz paliekamu būšanu, 27. §.

² Turpat, 555. un 556. §.

³ Turpat, 553. §.

šināšana» ar dzīves līdzekļiem, bet muižnieka nodrošināšana ar darba rokām.»⁴

Cenzdamies nodrošināt izrentētajām mājām pietiekamā daudzumā darbaspēku zemes apstrādāšanai, muižnieki panāca, ka pie saimnieka nesaderējušos laukstrādniekus, tāpat kā dzimtbūšanas laikā, varēja nodot darbā.⁵

Sagrābuši svarīgāko ražošanas līdzekļi — zemi un pārvērtuši to no feodālā īpašuma kapitālistiskajā privātipašumā, muižnieki centās pāriet uz racionālākām saimniekošanas metodēm. Viņi atņēma zemniekiem zemi un paplašināja muižu laukus uz zemnieku māju rēķina. Kā atlīdzību par atņemto māju zemniekiem ierādīja kādu purva vai meža gabalu, kur ierīkot jaunu saimniecību.

19. gs. 30. gados muižās jau manāmi iezīmējās jaunās kapitālistiskās saimniekošanas metodes (daudzlauku sistēma, kartupeļu stādīšana un āboliņa sēšana, lopkopības attīstība). Tās prasīja rūpīgāku zemes apstrādāšanu, tādēļ muižnieki palielināja zemnieku kļaušas, nerūpēdamies par to, ka zemnieku nomātā zeme netiek kārtīgi apstrādāta, ražas samazinās un daudzas zemnieku saimniecības nonāk sabrukuma stāvoklī.

Tomēr savu laiku pārdzīvojuši kļaušu saimniecības sistēma izrādījās nepiemērota topošās kapitālistiskās lauksaimniecības prasībām un darba metodēm. Kļaušu zemnieki nebija ieinteresēti muižas lauku apstrādāšanā. Ar saviem primitīvajiem darba rīkiem viņi nevarēja apstrādāt muižu laukus tā, lai tie dotu racionālajam saimniekošanas veidam atbilstošu ražu. Muižnieki pārliecinājās, ka kļaušu darbs nav piemērots muižu lauku racionālai apstrādāšanai. Viņi nāca pie atziņas, ka, atsvabinot zemnieku mājas no kļaušām un ievēdot naudas renti, var gūt lielāku peļņu, ko izdevīgi ieguldīt muižu saimniecībā un panākt tās strauju augšupeju. Arī pieaugošā zemnieku neapmierinātība un cīņa pret feodālo ekspluatāciju veicināja pāreju uz naudas renti.

Tomēr muižnieki no kļaušu saimniecības tūlīt nevarēja pāriet uz kapitālistisko ražošanas veidu un kļaušu renti nomainīt ar naudas renti. Vēl nebija visu šādai pārejai nepieciešamo priekšnoteikumu. Lai pārietu uz kapitālistisko lauksaimniecību, tad, kā norādījis Ļeņins: «Bija nepieciešama ļaužu šķira, kuri būtu pieraduši pie algota darba, bija nepieciešams zemnieku inventāru aizstāt ar muižnieku inventāru; bija nepieciešams, lai zemkopību

⁴ V. I. Ļeņins. Raksti, 3. sēj., LVI, Rīgā, 1948., 158. lpp.

⁵ Likumi par Kurzemes zemniekiem uz paliekamu būšanu, 245. §.

organizē tāpat kā ikvienu citu tirdznieciski rūpniecisku uzņēmumu un nevis kā kungu lietu.»⁶

Šo iemeslu dēļ kļaušu saimniecība pilnīgi saglabājās līdz 40. gadiem, kad pāreju uz naudas renti uzsāka valsts un pēc tam arī privātmuižas. Naudas nomas priekšrocības bija tik ievērojamas, ka īsā laikā — 19. gs. 50. gados jau 78% Kurzemes guberņas muižu bija pārgājušas uz naudas renti.⁷ Tomēr par oficiālās kļaušu sistēmas pēdējo posmu jāuzskata 60. gadu beigas, kad kļaušu rente Kurzemes guberņā ar likumu tika noliegta.⁸ Tādā kārtā Kurzemes lauksaimniecībā notikušais attīstības process apstiprina Ļeņina tezi par to, ka «kapitālistiskā saimniecība nevarēja uzreiz rasties, kļaušu saimniecība nevarēja uzreiz pazust. Vienīgi iespējamā saimniecības sistēma tātad bija pārejas sistēma, sistēma, kas sevī apvienoja kā kļaušu, tā kapitālistiskās sistēmas pazīmes.»⁹

Naudas rentes ievēšanai zemnieku saimniecību dzīvē bija izcila nozīme. Saimnieki guva iespēju esošo darbaspēku pilnīgāk izmantot pašu saimniecībā: labāk apstrādāt laukus, celt ražas, uzlabot saimniecību, gūt lielāku peļņu no laukstrādnieku darbaspēka ekspluatācijas. Naudas rentes ievēšana veicināja arī iekšējā tirgus attīstību un zemnieku sētas sakarus ar ārpusauli, jo rentes samaksai nepieciešamās naudas iegūšanai nācās pārdot saimniecības ražojumus. Zemnieku mājās biežāk parādījās rūpniecības izstrādājumi, kurus galvenokārt iegādājās ekonomiski spēcīgākās saimniecības. Attīstoties preču saimniecībai, radās labvēlīgāki apstākļi zināmu uzkrājumu radišanai un latviešu lauku buržuāzijas izveidošanai no ekonomiski spēcīgākajiem nomniekiem. To pierāda māju iepirkšanas straujais temps, kas sākās tūlīt pēc attiecīgo likumu publicēšanas un kas nebūtu iespējams bez uzkrājumiem zemniecības turīgākajā daļā.

Naudas rentes ievēšana veicināja sociālās diferenciacijas pastiprināšanos zemniecībā.¹⁰ Tā veicināja arī pastāvīga algotu

⁶ V. I. Ļeņins. Raksti, 3. sēj., 159. lpp.

⁷ Latvijas PSR vēsture, I d., Rīgā, 1953., 419. lpp.

⁸ Faktiski kļaušu rente saglabājās līdz pat 19. gs. beigām, kad no 2867 nomas mājām 553 gadījumos pastāvēja tīra vai arī jaukta atstrādāšanas rente.

⁹ V. I. Ļeņins. Raksti, 3. sēj., 160. lpp.

¹⁰ Senators Manaseins kā lietpratējs un zināmā mērā kā aculiecinieks par naudas nomas ievēšanu rakstīja: «Zemnieku kārtu šis ekonomiskais apvērsums ietekmēja divējādi. Pateicoties naudas rentes ievēšanai, atsevišķi saimnieki ieguva vairāk iespējas intensīvi apstrādāt savus laukus un ar to uzlabot savu labklājību. Turpretim priekš lauku iedzīvotājiem vispār, viņu lielā vairumā, šai pārmaiņai bija nelabvēlīgas sekas.» (Manaseina revīzija. A. Drižļa red., LVI, Rīgā, 1949., 311.—312. lpp.)

laukstrādnieku kontingenta — lauku proletariāta izveidošanos. 19. gs. vidū jau bija radies ievērojams skaits šādu lauku proletāriešu, kuri līga gan muižās, gan zemnieku mājās (jāpiezīmē, ka vidējie zemnieki, kuri varēja iztikt ar savas ģimenes darbaspēku, algotus strādniekus līga tikai steidzošo darbu laikā un dažādos izņēmuma gadījumos). Tādā kārtā saimnieki laukos atradās šķiru cīņas degpunktā. No vienas puses, te bija cīņa starp muižu un saimniekiem, no otras — pretrunas starp saimniekiem un laukstrādniekiem, kuri savukārt ieslīdzās kopējā zemniecības šķiru cīņā pret muižu. Tajā pašā laikā muižnieki no savas puses topošo lauku buržuāziju centās izmantot kā atbalstu cīņā pret bezzemnieku un trūcīgo zemnieku masām.

Zemniecības kopējā cīņa pret feodālo ekspluatāciju, smagais ekonomiskais stāvoklis, daudzās dzimtbūšanas atliekas un citi faktori traucēja kapitālistisko attiecību attīstību zemnieku saimniecībās, kavēja māju nomnieku pārvēršanos lauku buržuāzijā. Šo iemeslu dēļ samērā lēnām pieauga arī sociālā plaisa starp māju nomniekiem un laukstrādniekiem, neskatoties uz to, ka 50. gadu beigās saimnieki sevi jau uzlūkoja par kārtu, kas stāv augstāk nekā laukstrādnieki. Šai laikā vēl trūka pietiekamas ekonomiskas bāzes, lai māju nomnieki varētu atbrīvoties no muižnieku aizbildniecības un kļūt par neatkarīgiem privātipašniekiem. Muižas īpašnieks nomnieku viegli varēja padzīt no mājām, nododot tās ikvienai personai, pat māju līdzšinējam kalpam. Minētie apstākļi zināmā mērā tuvināja saimniekus laukstrādniekiem.

Naudas saimniecības attīstība Latvijas laukos veicināja izrentēto māju pārdošanu zemniekiem par dzimtu. Zemnieku rentes maksājumi nespēja nodrošināt muižas ar līdzekļiem, kas bija nepieciešami ātrai pārejai uz kapitālistisko saimniekošanas veidu. Vajadzēja radīt strauju līdzekļu pieplūdumu, ko muižnieki cerēja iegūt, pārdodot zemniekiem pēc iespējas dārgāk viņu līdz šim nomātās mājas. Baroni baidījās no cariskās valdības iejaukšanās Kurzemes guberņas agrārajā jautājumā. Viņi rēķinājās ar to, ka valdība var noteikt rentes un māju izpirkšanas summas un tādā kārtā mazināt baronu iespējamo peļņu. Bailēs no valdības iejaukšanās un zemnieku nemieriem muižnieki izstrādāja saviem principiem atbilstošu likumprojektu, jo Kurzemes guberņā agrārās attiecības vēl regulēja 1817. gada likums, pēc kura zemniekiem nebija tiesības iepirkt mājas par dzimtu. Balstoties uz muižnieku sastādītā projekta, 1863. gadā iznāca likums par Kurzemes guberņas zemniekiem. Likuma pamatprincips bija māju izrentēšanas un pārdošanas zemniekiem juridisko pusī nostādīt atkarībā no abu līgumslēdzēju labprātīgas vienošanās. Tomēr tā atsevišķie

punkti bija formulēti tā, ka muižnieki arvien varēja atrast ceļus, kā apiet vai mīkstināt likuma noteikumus.

Likuma 11. pants noteica, ka visi rentes līgumi jāslēdz vismaz uz 12 gadiem; vienīgi tad, ja klaušu renti pirmo reizi aizstāj ar naudas renti, līgumu varēja slēgt arī uz 6 gadiem. Pēc līguma termiņa notecēšanas nomniekam bija paredzēta priekšroka paturēt māju uz noteikumiem, kādus uzstāda muižnieks un pieņemt citas personas (15. pants). Tomēr šim pantam bija piezīme, kas noteica, ka rentniekam, kurš nav izpildījis līgumā uzņemtās saistības, tiesa var atņemt ne vien priekšroku mājas turpmākai nomāšanai, bet arī atlīdzību, kas viņam pienākas, ja māju nodod trešajai personai.

Muižnieki, izmantodami iespējas, ko deva šī piezīme, piepieda zemniekus uzņemt māju nomas līgumos virkni noteikumu, kuru izpildīšana bija gandrīz neiespējama vai arī kurus varēja dažādi iztulkot. Zemniekam vienmēr vajadzēja turēt noteiktu lopu skaitu, izrakt zināmu daudzumu grāvju, neizvest no mājām sienu un salmus u. c. Līguma izpildi nereti traucēja arī dabas apstākļi — sausas vai slapjas vasaras, neražas un nelaimes gadījumi. Muižnieki bieži vien šos apstākļus neievēroja un, balstoties uz likuma burtu, centās panākt savu taisnību. Tādēļ muižnieki tiesā varēja viegli pierādīt, ka zemnieks pārkāpis līguma noteikumus, un panākt tiesas lēmumu par mājas nomāšanas priekšrokas atņemšanu un rentnieka izlikšanu no mājas, nesamaksājot viņam atlīdzību par ieguldīto darbu.

Bez dažādiem aplinku ceļiem muižniekiem bija dotas arī tiesības pēc sava ieskata atņemt zemniekiem mājas, pievienojot to zemi muižas saimniecībai, vai arī ar t. s. robežu noapaļošanu samazināt zemnieku māju platību (18. §).

Zemnieku māju vai to daļu pievienošana muižām bija ierobežota tikai ar vienu noteikumu: kad muižnieks vēlējās pievienot muižai kādas mājas, viņam vajadzēja izmaksāt padzītajam rentniekam summu, kas līdzinātos divu gadu nomai par pievienojamo gabalu, kā arī divkārtēju atlīdzību par pēdējā gadā mājās ieguldīto darbu (18. §). Tomēr šim noteikumam īstenībā nebija nekādas nozīmes. Barons varēja izlikt nomnieku no mājas par nomas līguma laušanu un tādā kārtā izvairīties no materiālās atlīdzības cietušajam zemniekam.

Zemnieku māju pievienošana muižām augstāk minētajos veidos bija sākusies jau sen pirms 1863. gada likuma izdošanas. Tā, piemēram, laikā no 1850. līdz 1883. gadam baroni pievienoja muižām 4152 zemnieku mājas,¹¹ kas sastāda 25% no visām līdz

¹¹ Manaseina revīzija. 322. lpp.

1850. gadam zemnieku lietošanā bijušām mājām. Sevišķi plašus apmērus pievienošana sasniedza 1850.—1863. gadā, kad muižnieki iznīcināja 3019 māju, t. i., vidēji vairāk nekā 232 mājas gadā. Pēc 1863. gada, kad sākās māju pārdošana zemniekiem par dzimtu, pievienoto māju skaits samazinājās. Laikā no 1863. līdz 1883. gadam pievienoja muižām tikai 1133 mājas, t. i., vidēji 57 mājas gadā.

Muižām pievienoto māju nomnieku daļa pārvērtās bezzemniekos, kļūdami par kalpiem vai vaļiniekiem, it īpaši pirms 60. gadu reformām, kad zemniekiem bija grūti pārvietoties uz citu dzīves vietu ārpus pagasta robežām. Daļa aizbrauca uz pilsētām vai Iekšķrievijas guberņām.¹² Tādējādi pirms 60. gadu reformām lauku proletāriešu skaits ievērojami pieauga sakarā ar zemnieku māju iznīcināšanu. Turpretim pēc reformām pieaugums šādā veidā bija ievērojami mazāks. Tā vietā stājās pieaugums, kas radies sakarā ar zemniecības sociālās diferenciācijas pastiprināšanos kapitālisma straujās attīstības apstākļos.

Lauku proletāriešu skaita pieaugums palielināja laukstrādnieku konkurenci uz darba piedāvājumiem. Darba devējiem radās iespējas salīgt strādniekus par zemāku atalgojumu un pastiprināt to ekspluatāciju: ar dzīves un darba apstākļiem neapmierinātā strādnieka vietā varēja dabūt citu. Kā ilustrācija te jāmin senatora Manaseina ziņojums ķeizaram, kurā lasām: «Laukstrādnieku (skaits) Baltijas guberņās jau tagad ievērojami pārsniedz vietējo vajadzību, pēc kuras apmierināšanas paliek vēl skaita ziņā liela grupa bezzemes lauku iedzīvotāju, kuras lielākai daļai vairs nav pastāvīgas kārtīgas izpeļņas, un tā dzīvo no algādžu darba; tie ir tā sauktie vaļinieki.»¹³ Pēc konkrētiem skaitļiem par 80. gadu sākumu redzam, ka šajā laikā Kurzemes guberņas muižām pierakstītas apmēram 49 000 zemnieku ģimenes, no kurām tikai 12 000 ģimenēm bija zemes gabali (11 783 mājas). Tātad apmēram 37 000 ģimenēm zemes nebija,¹⁴ t. i., bezzemnieku ģimeņu skaits trīsreiz lielāks par saimnieku ģimeņu skaitu. Šis ziņas papildina ģenerālštāba apakšpulkveža Oranovska ziņojums par Kurzemes

¹² Senators Manaseins rakstīja: «Bezzemnieku daudzums pēdējos 20 gados bez normālā iedzīvotāju pieauguma ir ievērojami palielinājies vēl arī citu cēloņu dēļ. No 1863. g. noteikumu spēkā stāšanās 1133 mājas iznīcinātas un tātad 1133 rentnieku ģimenes ir pārvērstas par kalpiem. Bet šim skaitam vēl jāpievieno ievērojama daļa arī no tām 1510 ģimenēm, kuru mājas pārdotas citām personām un kuras arī tātad skaitā palielināja bez savām mājām esošo un ne ar ko nenodrošināto kalpu kārtu.» (Op. cit., 329. lpp.)

¹³ Manaseina revīzija. 335. lpp.

¹⁴ Turpat, 329. lpp.

guberņu 60. gadu sākumā. Viņš raksta, ka laukstrādnieku skaits 4 vai 5 reizes pārsniedz saimnieku skaitu.¹⁵ Arī Kurzemes guberņas Statistiskās komitejas sekretārs barons Alfons fon Heikings, 60. gadu sākumā aprakstīdams vienu no ekonomiskā ziņā visattīstītākajiem guberņas apvidiem — Sesavas draudzi, — uzrāda skaitļus, pēc kuriem laukstrādnieku un vaļinieku daudzums (3840 cilvēku) ir gandrīz 3 reizes lielāks nekā saimnieku ģimeņu locekļu skaits (1400 cilvēku).¹⁶ Aprēķinot abu kārtu procentuālās attiecības, redzam, ka laukstrādnieki un vaļinieki sastāda 73,3% no zemnieku kopskaita.

1863. gada likums noteica arī zemnieku māju pārdošanu par dzimtu. Tā izdošana deva spēcīgu impulsu Kurzemes guberņas zemnieku saimniecību attīstībai. Līdzšinējiem nomniekiem radās iespēja iegūt privātpašumu un atbrīvoties no muižnieku aizbildniecības. Tas bija zemnieku lielākais sapnis, bet tā realizēšanai vajadzēja līdzekļu, kurus varēja iegūt, vienīgi pārdodot savus ražojumus vietējos tirgos, ceļot saimniecības ražību un pazeminot ražojumu pašizmaksu. Likuma realizēšanai dzīvē bija liela nozīme. Tā pavēra ceļu straujai kapitālisma attīstībai un dzimtbūšanas palieku likvidēšanai lauksaimniecībā, kā arī iekšējā tirgus attīstībai Latvijā.

Zemnieku vairākumam nebija tik lielu ietaupījumu, lai uzreiz samaksātu muižniekiem visu mājas izpirkšanai vajadzīgo naudu, iegūtu pilnīgu saimniecisku neatkarību un rīcības brīvību personīgajā saimniecībā. Tādēļ viņi muižniekiem varēja iemaksāt tikai 10—20% no visas pirkuma summas.¹⁷ Daļu nesamaksātās summas zemniekiem aizdeva vietējā muižnieku banka, pieprasot ķīlā mājas, bet aizdevumu izsniedza tikai 50% apmērā no māju novērtējuma summas. Tādā kārtā topošais privātpašnieks palika parādā bankai līdz 50% no māju vērtības, bet muižniekam 30—40% no vērtības. Divpusīgais, bankai un muižniekam maksājams parāds, parāda procenti, dažādi maksājumi un sabiedriskās kļaušas, piemēram, ceļu labošana, stipri apgrūtināja saimnieku stāvokli.

Parādu slogu oficiāli noformēja muižnieku sastādītie māju pārdošanas kontrakti, kas zemniekiem bija ļoti neizdevīgi. Tajos paredzēja, ka zemniekam katru gadu jāmaksā 6—9%, bez tam zināmos termiņos jādeldē arī parāda pamatkapitāls. Muižnieka

¹⁵ А. Орановский. Материалы для географии и статистики России. Курляндская губерния. СПб. 1862, 187. lpp.

¹⁶ A. v. Heyking. Land und Leute der Mitauschen Oberhauptmannschaft. Mitau, 1867, 56. lpp.

¹⁷ Manaseina revizija. 325. lpp.

rokās bija obligācija, par kuru zemnieks atbildēja ar visu savu kustamu un nekustamu mantu. Nolaidīgas maksāšanas vai saimniekošanas gadījumos muižniekam pēc obligācijas noteikumiem bija tiesības pieprasīt parāda samaksu, bet maksātnespējas gadījumā izsludināt māju ūtrupi. Muižnieks pēc māju pārdošanas kontrakta noteikumiem paturēja tiesības katrā laikā kontrolēt saimniecību, medīt un zvejot uz pārdotās zemes, bet zemniekam bija aizliegts iegūt papildu ienākumus, ierīkojot uz iepirktais zemes dzirnavas, tirdzniecības vai rūpniecības uzņēmumus, smēdes u. c. Zemniekiem pagastu uzturēšanai, ceļu labošanai un citiem nolūkiem vajadzēja maksāt nodokļus un pildīt klausas.¹⁸

Neskatoties uz lielajām grūtībām un to, ka mājas bija novērtētas par nesamērīgi augstām cenām, tūlī pēc 1863. gada likuma izsludināšanas sākās saimniecību iepirkšanas drudzis. 22 gadu laikā (1864.—1885. g.) privātmuižās bija jau iepirktas 8964 mājas jeb 75% no Kurzemes guberņas zemnieku māju kopskaita.

1. tabula¹⁹ rāda, ka māju iepirkšanas temps visumā pieaug līdz 80. gadu sākumam, kulminācijas punktu sasniedzot 1881./82. saimniecības gadā. Pēc tam tas sakarā ar tuvojošos lauksaimniecības krīzi strauji samazinās.

¹⁸ Aizupes—Varibas—Jaundziru muižas māju pārdošanas iespēstajos līgumos 11. § formulēts šādi: «Kad pircējs tik maz naudas ir iemaksājis, ka pārdevējam ar to nav drošības diezgan par visu to pirkšanas naudu, tad līdz tam laikam, kamēr pirkšanas nauda nav aizmaksāta, pircējam ir aizliegta visa salmu, siena un mēslu pārdošana un izvešana iz mājas robežām un ir jāmaksā 3 rubļi par katru birkavu pārdota jeb izvesta siena un salmu un par katru vezumu mēslu strāpes nauda. Pārdevējam līdz tam laikam, kad dabūjis, kas tam pienākas, arī paliek rekte un vaļa ik katru brīdi un tik daudz reizes, cik viņam patīk, mājas virtšafti likt pārlūkot un izmeklēt, kā māja tiek valdīta un kopta. Kad atron, ka māja tiek palaista, tad pārdevējam ir brīv to lietu no tiesas likt izmeklēt un kurateri ielikt, un tad pēc 13. artiķeļa nosacījumiem darīt.» 12. § bija minēti sekojoši aizliegumi: «Pircējam un viņa rektes mantiniekiem nepienākas tādas rektes, kuras tikai istām muižām pieder un kuru izlietāšana Aizupes—Varibas—Jaundziru muižas ienākumus varētu pašināt. Tātad pircējs priekš sevīm un saviem rektes mantiniekiem uz mūžīgiem laikiem atsakās no tās rektes krogus un dzērienu pārdošanas ieriktes turēt, brandvīnu dedzināt un alus brūzus ietaisīt un ieriktēt; arī tai gadījumā ne, ja likums kādreiz zemnieku tiesības šai ziņā paplašinātu.» Sal. Manaseina revīzija. 326.—328. lpp.

¹⁹ Я. Лудмер. Курляндская губерния. Свод статистических данных, ч. I. Митава 1888, 355. lpp.

Jāpiezīmē, ka Ludmers savā darbā dod tikai pirmās piecas tabulā minētās ailes. Bez tam pārdoto māju summā esošie skaitļi neatbilst Ludmera tabulai. Tie radušies, novēršot viņa pielaištās saskaitīšanas vai drukas kļūdas. Nav novērsta dažas pretrunas skaitļos pašā tabulā, piemēram, par 1883./84. g. pārdotām mājām, jo nav iespējams konstatēt, kādā veidā šī pretruna radusies.

1. tabula

Gadi	Pārdoto sētu skaits	Pārdots			Pārdots %	
		iepriekš. nomniekiem	citiem		iepriekš. nomniekiem	citiem
			zemn.	citu kārtu pārstāvjiem		
1864./65.	279	239	28	12	85,67	14,33
1865./66.	284	230	46	8	80,99	19,01
1866./67.	368	300	56	12	81,80	18,20
1867./68.	225	152	55	18	67,56	32,44
1868./69.	157	106	41	10	67,52	32,48
1869./70.	233	162	56	15	69,63	30,47
1870./71.	420	344	54	22	81,91	18,09
1871./72.	426	304	106	16	71,37	28,63
1872./73.	352	240	93	19	68,19	31,81
1873./74.	438	303	107	28	69,18	30,82
1874./75.	416	314	65	37	75,49	24,51
1875./76.	346	284	44	18	82,09	17,91
1876./77.	150	111	33	6	74,00	26,00
1877./78.	287	215	61	8	75,96	24,04
1878./79.	538	480	51	7	89,22	10,78
1879./80.	386	—	?	?	—	—
1880./81.	818	—	?	?	—	—
1881./82.	1110	937	115	58	84,42	15,58
1882./83.	895	693	109	57	81,46	18,54
1883./84.	537	467	60	70	75,80	24,20
1884./85.	309	277	26	6	89,65	10,35
Kopā	8964	6158	1206	427	78,96	21,04

Tomēr jāpiezīmē, ka vairums māju bija tikai iepirktas. Laukos vēl bija samērā maz zemnieku ar tik lieliem uzkrājumiem, lai nomas mājas tūlīt pilnīgi izpirktu un iegūtu patstāvību. Senatora Manaseina ziņojumā par turīgajiem zemniekiem 80. gadu sākumā lasām, ka «Augstāku labklājības pakāpi, kāda reti sastopama pie Krievijas iekšējo guberņu zemniekiem, kas nodarbojas tikai ar zemkopību, ir sasnieguši tikai tie Baltijas guberņu zemnieki-saimnieki, kuri agrāk un samērā lēti pirkuši savas mājas un ir jau samaksājuši vai var bez grūtībām samaksāt muižniekiem: bet tādu zemnieku skaits, salīdzinot ar visu viņu daudzumu, nav liels, bet tādu, kas ar muižniekiem pilnīgi norēķinājušies, nav vairāk par 10%»²⁰. Māju iepirkšanas grūtības nebaidīja zemniekus, jo privātpašnieka ekonomiskais stāvoklis bija daudz stabilāks un drošāks nekā rentnieka stāvoklis.

²⁰ Manaseina revīzija. 333. lpp.

Sevišķi neizdevīgi saimniekiem bija 1863. gada likuma 1. panta noteikumi. Tie nosacīja, ka muižnieks drīkst pārdot mājas visu kārtu pārstāvjiem un līdzšinējam nomniekam ir priekšroka tikai tad, ja viņš par saimniecību maksā tikpat daudz kā citi pretendenti. Izmantodami lielo zemes pieprasījumu un likuma dotās tiesības, muižnieki pārdeva mājas tiem, kas maksāja visvairāk. Starp pircējiem radās konkurence un māju cenas ievērojami cēlās. Rentnieki visiem spēkiem pūlējās palikt savās mājās, kur bija ieguldījuši daudz darba un līdzekļu, jo līdz ar māju zaudēšanu rentnieks zaudēja arī saimniecisku patstāvību un nonāca algota strādnieka stāvoklī.²¹ Kā redzams no 1. tabulas, laikā no 1864. līdz 1885. gadam vairāk nekā piektajai daļai rentnieku nācās atstāt iekoptās saimniecības, jo viņi nespēja izturēt pirkšanas konkurenci. Atsevišķos gados šādi izputinātu zemnieku skaits sasniedza gandrīz vienu trešdaļu no pārdošanā laisto saimniecību skaita.

Nomnieku un mājas iepirkušo zemnieku stāvoklis šādos apstākļos bija ļoti nedrošs. Cīņā par savu eksistenci viņi visiem spēkiem centās izpildīt nomas vai māju pirkšanas līgumu noteikumus, lai tikai muižniekam nebūtu pamata par viena vai otra līgumā paredzētā panta neizpildīšanu viņus padzīt.

Cīņa par palikšanu savās mājās prasīja lielu spēku sasprindzinājumu un saimniecisku aktivitāti. Vajadzēja pāriet no novecojušās trīslauku sistēmas uz daudzlauku augu seku, paplašināt ražošanas apjomus, pazemināt ražojumu pašizmaksu.²² Pārdodot saimniecības ražojumus tirgū, vajadzēja iegūt naudu māju nomai vai pirkšanai.

Pāreja uz daudzlauku sistēmu saistījās ar laukkopības un lopkopības tālāku attīstību, pļavu un aramzemes paplašināšanu, un to uzskatāmi parāda sekojošie skaitļi:²³

²¹ Sal. Manaseina revīzija. 333.—334. lpp.

²² Pāreju uz daudzlauku augu seku raksturo sekojoši skaitļi. Sesavas draudzē 1867. g. no 257 zemnieku mājām trīslauku sistēma bija 67 mājās, četrlauku — 55, deviņlauku — 135. Tātad 52,53% saimniecību kopskaita jau bija pārgājuši uz daudzlauku augu seku, bet 21,4% atradās pārejas stāvoklī. (A. v. Heyking. Op. cit., 45. lpp.) 1872. g. Dobeles apriņķī uz daudzlauku augu seku jau bija pārgājuši 68% zemnieku saimniecību, Bauskas apriņķī — 78,8%, Tukuma — 69,1%, Talsu — 76,3%, Ventspils — 76%, Kuldīgas — 93%, Grobiņas — 79,3%, Aizputes — 91,3%. (A. Lievental. Zur Lage und Frage der ländlichen Arbeiter in Kurland. «Baltische Monatschrift», 23. Bd., Riga, 1874, 57. lpp.)

²³ P. Stučka. Latviešu zemniecības attīstība. Rīgā, 1905., 11. lpp.

Gadi	Aramzeme (des.)	Pļavas (des.)
1864.	552 000	383 000
1881.	603 804	733 738
1887.	615 352	773 204

Sie skaitļi rāda, ka sevišķi pieaugusi pļavu platība, kas noliiedzami liecina par lopkopības attīstību. Pārvēršot skaitļus procentos (par 100% pieņem 1864. g. rādītājus), iznāk, ka 1881. gadā aramzemes platība palielinājusies uz 109,38% un 1887. gadā—uz 111,47%, bet pļavu platība 1881. gadā uz 191,57% un 1887. gadā uz 201,88%. Salīdzinot šos skaitļus vēl tālāk, redzam, ka sevišķi straujš pļavu un aramzemes pieauguma un līdz ar to lopkopības attīstības temps ir laikā no 1864. līdz 1881. gadam, t. i., māju masveida iepirkšanas periodā.²⁴ Tas nozīmē, ka vienlaicīgi ar māju iepirkšanu saimnieki straujā gaitā pārgājuši uz kapitālistisku ražošanas veidu.²⁵

²⁴ Par samērā strauju lopkopības attīstību zemnieku saimniecībās 19. gs. pēdējā ceturksnī, it sevišķi 80.—90. gados, liecina daudzas korespondences latviešu buržuāziskajā presē: «Kamēr lopkopība no mūsu lauksaimniekiem mazāk vispārīgi bij ievērota, sviesta cenas turējās. Pēdējos gados, kad visi grieza vēribu uz šo ienesīgo peļņas avotu, vairāk tiek ražots, kā izlieto, tirgi pārpildīti un cena, zināms, kritusi» (D. L., 1886., 7. nr.); «Ievērojot lauku ražojumu lētās cenas, mūsu pusē dažs labs saimnieks labu daļu atlikušās labības nemaz vairs nepārdod, bet baro ar to cūkas, kuras tad nokautas ved uz pilsētām pārdot, un caur to, kaut gan arī gaļas cenas pēdējos gados ievērojami kritušas, ieņem daudz vairāk nekā par labību, un bez tam arī labi druvu mēsli top pavairoti, kas arī atzīstams par zemkopja kapitālu» (B. V., 1887., 183. nr.); «Lai palielinātu ieņēmumus, daži saimnieki piegriezuši īpašu vēribu lopkopībai. Pilsētas tuvums un netālā dzelzceļa pietātne ļoti veicina tirgošanos ar piena ražojumiem» (D. L., 1896., 187. nr., korespondence «No Zajeniekiem») u. c.

²⁵ Bez lopkopības attīstības pārejai uz kapitālistisko saimniekošanas veidu raksturīga arī pastiprināta tehnisko kultūru, sevišķi linu audzēšana. Arvidos, kur izdevīgi tirgus apstākļi, attīstījās arī sakņkopība, augļkopība, biškopība. Šai sakarā jau 50. gadu beigās Oranovskis rakstīja: «Только крестьяне Туккумского уезда и окрестностей Митавы, равно как и многие русские огородники, занимаются огородничеством как промыслом для сбыта.» «Более развито садоводство в уездах Бауском, Туккумском и Тальсенском, где у крестьян иногда находятся сады такой величины, что они получают по 80 руб. сер. в год аренды» (А. Орановский. Op. cit., 125., 262. lpp.). «Augļu koki arī pie mums labi paauguši un dažs labs, kas savus augļu koku dārzus rūpīgi kopj, tos augļu tirgotājiem iznomājis par ievērojamām naudas summām» (B. V., 1887., 183. nr., Džūkstē); «Dažiem saimniekiem ir ievērojami augļu koku un arī bišu dārzi. Pēdējos gados saimnieki pa lielāku daļu iegrozījuši vecos trij-laukus uz vairāk laukiem un sēj āboliņu un zaļbarības augus» (D. L., 1887., 62. nr., Naudīte); «Lauki ar



Tomēr primitīvie darba rīki, kā spīļu arkli, koka ecēšas u. c., jaunajos saimnieciskajos apstākļos nespēja nodrošināt lauku pienācīgu apstrādāšanu un stabilu ražu iegūšanu. Šajā laikā veikalos sāka parādīties uzlaboti darba rīki — dzelzs arkli, ecēšas u. c. Sākumā tos iegādājās muižas, bet drīz pēc tam, it īpaši kopš 70. gadiem, arī turīgākie saimnieki, kuru mājās parādījās labības tīrāmās mašīnas, ģepeļa un tvaika kuļmašīnas un citi darba rīki. Uzlabotos darba rīkus visvairāk iegādājās tie saimnieki, kuri jau bija paspējuši izpirkt savas mājas un no kuriem veidojās Latvijas lauku buržuāzija, kā arī tie, kuriem bija ienesīgākas saimniecības. Bieži vienai saimniecībai nebija pa spēkam iegādāties dārgākās vai mazāk lietojamās lauksaimniecības mašīnas. Tādēļ saimnieki 19. gs. pēdējā ceturksnī sāka apvienoties dažādās lauksaimniecības biedrībās, ar kuru starpniecību un palīdzību iegādājās mašīnas, mākslīgos mēslus, pārdeva saimniecības ražojumus, apgādāja lētu darbaspēku. Šādā ceļā iegādātās mašīnas apkalpoja ne vien to pircēju saimniecības, bet deva īpašniekiem arī peļņu, ko ieguva, par atlīdzību kuļot citu zemnieku labību u. tml.

Kapitālistiskā ražošanas veida prasībām un saimniekošanas vērienam vairs neatbilda daudzas vecās saimniecības ēkas. Sākās to remontu, pārbūve vai jaunbūve, kas prasīja ievērojamus līdzekļus. Kā piemēru var minēt 19. gs. 80.—90. gados celtās kūtis ar uzbraucamiem tiltiem, rijas ar piebūvētiem lopbarības gubeņiem, dzīvojamās mājas ar plašām telpām saimnieka ģimenei. Sakarā ar lopkopības attīstību sāka ierīkot akas ar ūdens sūkņiem, kas ievērojami paātrināja ūdens apgādi un ietaupīja darba rokas. Līdzās augošajiem ieguldījumiem ražošanā palielinājās izdevumi saimnieka ģimenes personīgo vajadzību apmierināšanai (bērnu skološanai, fabrikās austu apģērbu, modernāku mēbeļu u. c. lietu iegādei).

Kaut gan pēc 60. gadu reformām Kurzemē un Zemgalē pastiprinājās straujais kapitālisma attīstības process, te joprojām pastāvēja daudzas feodāli dzimtbūtnieciskās iekārtas paliekas, kas pazemoja zemniekus un traucēja viņu saimniecību attīstību. Vissāpīgāk zemniekus skāra ārkārtīgi smāgie māju nomas un

pa daļai uzarti, un novembra darbs zemkopim pie mums ir linu mistīšana un kulstīšana. Jo steidzoši ķeras arī pie linu nogatavošanas, jo tie tikai vienīgais ražojums, ar kura pārdošanu lauksaimnieki var segt savas maksāšanas» (D. L., 1894., 253. nr., Jaunsvirlauka); «Kad klaušas atcēla un kad atlaida uz nomu, lauksaimnieki sāka piegriezt vairāk vēribas liniem. Bet it īpaši, kad sāka pārdot mājas par dzimtu, iesākās īstais linu audzešanas laikmets. Tad dažās vietās jaunie gruntnieki sāka apsēt gandrīz pusi tīrumu ar liniem, kuri tādēļ, ka zeme nebij vēl, tā sakot, pārsēta, arī labi noauga, un viņu izstrādāšanai arī piegriezta lielāku vēribu.» («Zemkopis», 1895., 8. nr.)

pirkšanas līgumu noteikumi, par kuru neizpildīšanu saimnieks viegli varēja zaudēt visu mantību un tādējādi nonākt lauku proletāriešu masā. Saimnieku smagais stāvoklis un cenšanās noturēties savās mājās bija viens no apstākļiem, kas pastiprināja laukstrādnieku ekspluatāciju un paasināja darba devēju un gājēju šķiriskās pretrunas. Cenzdamies izpildīt viņiem uzspiestos līgumu noteikumus, saimnieki visu darba smagumu uzvēla laukstrādniekiem. Sevišķi spilgti šie momenti iezīmējās 80. gados, kad iestājās lauksaimniecības krīze, kritās ražojumu cenas, bet saimnieku izdevumi nemazinājās. Tie drīzāk gan pieauga, jo kapitālistiskais saimniekošanas un dzīves veids prasīja vairāk līdzekļu.²⁶

Daudzas ekonomiski vājākas zemnieku saimniecības smagajos apstākļos nevarēja pastāvēt un izputēja. To īpašnieki devās uz pilsētām, pārvērtās laukstrādniekos vai vaļiniekos. Daļu izputējušo saimniecību pievienoja muižām, daļu uzpirka turīgākie saimnieki. Izveidojās spēcīgs latviešu lauku buržuāzijas slānis, kas ekspluatēja apkārtējo bezzemnieku un sīkzemnieku darbspēku. Strauji palielinājās lauku proletāriešu un pusproletāriešu skaits. Laukos notika process, ko Ļeņins raksturo kā tādu, kurā «Vecā zemniecība ne tikai «diferencējas», tā pilnīgi sabrūk, beidz eksistēt, to izstumj pilnīgi jauni lauku iedzīvotāju tipi — tipi, kas ir bāze sabiedrībai, kur valdošā ir preču saimniecība un kapitālistiskā ražošana. Šie tipi ir — lauku buržuāzija (lielāko tiesu sīkā) un lauku proletariāts, preču ražotāju šķira zemkopībā un algoto laukstrādnieku šķira.»²⁷

Zemnieku — zemes īpašnieku vai nomnieku diferenciāciju gadsimta 90. gados atspoguļo 2. tabulas skaitļi.²⁸

²⁶ Laukstrādnieku stāvoklis 80. gados bija kļuvis tik smags, ka oficiālās amatpersonas to vairs nespēja noslēpt un patiesie apstākļi kļuva zināmi gubernas revidentam senatoram Manaseīnam. Viņš brīdināja pat valdību: «Bezzemnieki Baltijas gubernās ir lauku iedzīvotāju milzīgs vairākums. Viņu stāvoklis ir sevišķi grūts un pat gandrīz bez izejas. Skaita ziņā visai ievērojama grupa šo bezzemnieku vidū ir muižu un saimnieku kalpi, kam nav ne zemes, ne māju un kas ir izvietoti pa muižnieku un zemnieku sētām. Viņu dzīves vienīgais nodrošinājums ir personīgs darbs, kas tomēr ne vienmēr atrod pielietojumu un ne vienmēr pietiekoši apmaksāts. Saimnieki, apstākļu varas un viņu pašu grūtā stāvokļa spiesti iegūt no zemes, cik vien iespējams, vairāk labuma, prasa no saviem kalpiem galīgu spēku sasprindzinājumu. Viņu (bezzemnieku — S. C.) milzīgs vairākums jau tagad atrodas visai grūtā, gandrīz bezizejas stāvoklī, kas, šās iedzīvotāju daļas skaitam tālāk palielinoties, draud kļūt trausmīgs un bīstams sabiedriskai kārtībai un mieram.» (Manaseīna revīzija. 334.—335. lpp., 339. lpp.)

²⁷ V. I. Ļeņins. Raksti, 3. sēj., 142. lpp.

²⁸ Статистика Курляндской губернии.

Aprinķi	Saimniecību lielums desetinās													Kopa				
	1-3	3-5	5-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50-60	60-70	70-80	80-100	100-125	125-150		150-175	175-200	200-250	300-350
Jelgavas	592	69	201	140	307	523	656	560	304	122	77	13	5	2	2	—	—	3573
Bauskas	285	81	12	74	210	654	556	312	128	77	38	17	3	—	—	—	—	2447
Kuldīgas	300	233	35	245	136	262	292	288	286	240	208	49	10	—	—	—	—	2584
Aizputes	524	264	63	181	266	416	409	278	105	51	56	14	1	1	3	—	—	2632
Grobiņas	859	635	332	466	370	437	299	160	84	43	32	9	2	—	—	—	—	3728
Tukuma	152	202	24	54	152	313	455	333	185	114	74	7	8	—	—	1	—	2074
Talsu	304	116	71	143	209	319	391	368	204	110	80	22	8	2	2	—	—	2351
Ventspils	246	234	111	113	110	155	260	212	164	118	127	42	16	4	2	—	—	1914
Saimniecību kopskaitis:	3262	1834	849	1416	1760	3079	3318	2511	1460	875	692	173	53	9	9	3	—	21303

Skaitļi rāda, ka no 21 303 saimniecībām vairāk nekā pusei, t. i., 12 182 saimniecībām jeb 57,18%, zemes platība ir 30 un vairāk ha. Vairums šo saimniecību ekspluatēja algotu darbspēku — pastāvīgos un dienas strādniekus. To skaits Kurzemes guberņā bija visai ievērojams. Pēc 1881. gada tautas skaitīšanas datiem, ar lauksaimniecību tur nodarbojās 151 728 latviešu tautības iedzīvotāji²⁹ (bez ģimeņu locekļiem). No tiem zemes īpašnieku ģimenēs ietilpa apm. 125 000 cilvēku, bezzemnieku ģimenēs — apm. 300 000 cilvēku. Tādā kārtā bezzemnieku resp. laukstrādnieku un rokpeļņu ģimenēs ietilpa apm. 70% no zemkopībā nodarbināto latviešu iedzīvotāju skaita.

Šo laukstrādnieku kontingentu vēl ievērojami papildināja sīkzemnieki un viņu ģimeņu locekļi, kas nevarēja iztikēt no savas saimniecības ienākumiem un tādēļ strādāja kā dienas vai gabal darba, nereti arī kā pastāvīgi laukstrādnieki. Pēc tabulas skaitļiem redzam, ka saimniecību skaits, kas papildināja bezzemnieku laukstrādnieku kontingentu, ir vismaz 5096 (saimniecības ar zemes platību no 1 līdz 5 desetīnām). Te pieskaitāmas iebūviešu, atvaļināto zaldātu un citu sīkzemnieku grupu saimniecības. No tām zaldātu un iebūviešu zemju skaits, pēc 1881. gada datiem, sasniedza 7490 vienību.³⁰ Tādā kārtā redzam, ka uz sīkzemnieku un viņu ģimeņu locekļu rēķina pastāvīgo laukstrādnieku-bezzemnieku skaits Kurzēmē un Zemgalē vēl ievērojami pieauga. Jāpiezīmē, ka analogisks zemniecības sociālās diferenciacijas process norisinājās visā Latvijā.³¹

Zemniecības masu grimšana nabadzībā un latviešu lauku buržuāzijas veidošanās un nostiprināšanās padziļināja sociālo plaisu starp lauku iedzīvotājiem. Saimnieki — māju īpašnieki vai nom-

²⁹ Я. Лудмер, *Op. cit.*, 305. lpp.

³⁰ Turpat, 228. lpp.

³¹ 80. gados Latvijas laukos bija 1 362 837 iedzīvotāji. No tiem zemes īpašnieku ģimenēs skaitījās 418 028 cilvēki, bet bezzemnieku ģimenēs — 660 467 cilvēki (Latvijas PSR vēsture, II sēj., LPSR ZA izd., Rīgā, 1955., 136. lpp.). 1897. g. notikusi tautas skaitīšana rāda vēl krasāku lauku iedzīvotāju sociālo diferenciaciju. No 1 436 857 lauku iedzīvotājiem 936 857 (K. Kauliņš, *Latvijas darba lauku cīņas boļševiku vadībā par padomju varu*. LVI, Rīgā, 1950., 7. lpp.) jeb apm. 65% no kopskaita bija bezzemnieki. Salīdzinot šos skaitļus, iegūstam visai interesantu ainu. Laikā, kad lauku iedzīvotāju kopskaits pieaug par 74 020 cilvēkiem, bezzemnieku daudzums palielinās par 276 390 cilvēkiem. Nav šaubu, ka tik liels un straujš bezzemnieku skaita pieaugums Latvijā izskaidrojams galvenokārt ar zemniecības sociālo diferenciaciju, ar vidējo un trūcīgo zemnieku izputēšanu un ieplūšanu lauku proletariāta masā. Šajā sakarā kļūst saprotams arī J. Jansona-Brauna norādījums par to, ka Kurzemes guberņā no katriem 100 lauksaimniecībā nodarbinātiem iedzīvotājiem 72 esot bijuši laukstrādnieki (J. Jansons-Brauns, *Baltijas revolūcija*, I d., Kopotī raksti, 1. sēj., Rīgā, 1921., 18. lpp.).

nieki arvien vairāk sāka apzināties sevi par zemniecības grupu, kurai jāturas kopā ekonomiskajā un sabiedriskajā dzīvē, kurai kopīgi jāuzstājas pret bezzemnieku un trūcīgo zemnieku masām. Šī saimnieku kopā turēšanās sākumā bija vērojama ekonomiskās, bet vēlāk arī sabiedriskās dzīves jomās.

Ir saglabājušies vairāki dokumenti, kas rāda, ka jau 60. gados saimnieki apvienoti uzstājās pret laukstrādniekiem un viņu prasībām pēc augstākas algas, labākiem mājokļiem, uztura u. c. Tā rīkoties viņus mudināja cenšanās nodrošināt savu stāvokli, gūt lielāku peļņu no laukstrādnieku darbaspēka izmantošanas, panākt, lai laukstrādnieki būtu spiesti līgt pie jebkura saimnieka un pie visiem saņemtu vienādu algu.

1863. gada 13. aprīlī Daudzevas pagasta tiesā ieradās 39 pagasta saimnieki un lūdza savā un arī neieradušos saimnieku vārdā noteikt algas kalpiem, pušiem un meitām. Saimnieku iesniegto priekšlikumu pieņēma un apstiprināja. Tā beigās seko piezīme: Ja kāds saimnieks šos noteikumus neievēro un gājējiem maksā lielākas algas, viņam par sodu jāzaudē mājas. Lēmumu paziņoja laukstrādniekiem, un 1863. gada Jūrgos tas stājās spēkā.³²

Līdzīgas saimnieku vienotas uzstāšanās pret laukstrādniekiem konstatētas arī citos apvidos.³³ Tās liecina par šķiru cīņas saasināšanos starp saimniekiem un gājējiem, par to, ka darba devēji apvienojas, lai ar vietējās varas līdzekļiem apspiestu strādnieku prasības par dzīves un darba apstākļu uzlabošanu.

Šķiru cīņai, kas pastiprinājās laukos, iemesli meklējami sava laika sociāli ekonomiskajos apstākļos un tiesiskajos institūtos. Te pirmām kārtām minamas saimnieku — darba devēju īpašuma tiesības uz ražošanas līdzekļiem, viņu smagais un nedrošais stāvoklis, cenšanās uzlabot savus dzīves apstākļus uz algotā darba-

³² LPSR CVA 848. f., 1. apr., 419. lieta.

³³ Korespondencē «No Kuldīgas» lasām: «Kāda pagasta saimnieki vienojās, ka pirmajiem kalpiem jeb tā sauktiem priekšstrādniekiem nedot vairāk algas kā 55 rubļus (bez tam, zināms, deputātu) un meitai 30 rubļu. Priekšlikumu gribējuši izvest par tādu, kas nācis no pagasta valdes, bet pag. vecākais un daži vietnieku pulka locekļi tam nepiekrituši, kālab no šās lietas nekas neiznācis.» (D. L., 1887., 31. nr.) Nedēļu vēlāk, 1887. g. 14. februārī (37. nr.) «Dienas Lapa» atkal ziņoja: «Pampāļu draudzes saimnieki sapulcējās R. mājās zem pagasta priekšnieka L. kga vadības, kur pārsprida līdzšinējās kalpu algas.»

³⁴ So parādību visai spilgtās krāsās tēlo senators Manaseins: «Nevis ar lauku iedzīvotāju ekonomisko labklājību jāizskaidro tas, ka zemnieki vispār kārtīgi pilda dažādās kļaušanas un nodevas, bet galvenokārt ar to, ka bezzemnieku darbam ir gandrīz vergu darba raksturs, kuram pateicoties saimnieki tikai arī var izpildīt visus viņu maksājumus un sabiedriskās nastas.» (Manaseina revīzija. 337.—338. lpp.)

spēka ekspluatācijas rēķina.³⁴ Bezzemniekiem nepiederēja ražošanas līdzekļi, tādēļ viņi bija spiesti pārdot savu darbaspēku ražošanas līdzekļu īpašniekiem vai nomniekiem — saimniekiem.

Laukstrādniekiem vajadzēja dzīvot un strādāt smagos apstākļos, par zemu atalgojumu, pie kam viņi saņēma vienmuļu un bieži vien sliktu uzturu.³⁵ Laukstrādnieki arvien stiprāk izjuta savu bezcerīgo stāvokli un atkarību no ekspluatatoriem, ko vēl vairāk pastiprināja 19. gs. likumdošanas akti.

Kurzemes un Zemgales zemniecības sadalīšanās divās kārtās oficiāli minēta jau 1817. gada Kurzemes zemnieku likumos, kuru 28. pantā lasām: «Iekš muižas pagastiem ir trīs šķiras (ļaužu pulki), proti: tā saimnieku šķira, tā gājēju šķira un to muižas ļaužu šķira.» Zemniecības iedalījums saimniekos un gājējos norāda, ka jau 19. gs. sākumā abu noslāņojumu starpā pastāvējusi zināma sociāla nevienlīdzība, kas ekonomiskās dzīves attīstības un izdoto likumu realizēšanas dēļ arvien pastiprinājās.

Likumā bija ietverta virkne noteikumu, kas nosacīja laukstrādnieku ekonomisko un tiesisko atkarību no darba devēja: darba līgumu slēgšana, pienākumi u. c.³⁶ Tomēr vispazemojošākie bija panti par mājas pārmācības tiesībām, kas pasvītvoja saimnieku pārākumu pār laukstrādniekiem. 170. pants noteica, ka «Katram dienesta kungam jeb saimniekam pašam pieklājas savu saimi pārmācīt. Saimniekam jeb nomturim tādēļ novēlēts savu dienesta ļaužu pārgalvību caur panesamu strāpi savaldīt un tos pie savām darišanām piespiest. Tādas strāpes, kur vajadzīgas rodas, nevar pārāki iet par sešiem sitieniem ar koku jeb pātagu. Bet tam kungam tās muižas pieder tāda mājas pārmācīšana ne vien pie savas saimes, bet pie katra locekļa tā pagastā, ir saimniekiem un nomturiem, kas paši kādā pienākumā strādāšanā priekš kunga to pelnījuši būtu. Šai pārmācīšanai tāpat jāpaliek pie piecpadsmi sitieniem ar koku jeb pātagu jeb 48 stundām cietuma. Tā pārmācīšana pie viena un tā paša cilvēka vienas nedēļas starpā citādi nevar notikt kā tādā vīzē: ka visi tie sitieni ar koku jeb pātagu, ko tas dabūjis, kopā vairāk neiztaisa kā piecpadsmi.» Tāpēc šo noteikumu var uzlūkot kā vienu no mēģinājumiem sašķelt zemniecību, lai mazinātu tās spēku kopējā cīņā pret muižu. Mājas pārmācības tiesības muižnieks jeb saimnieks varēja izmantot pēc saviem personīgajiem ieskatiem.

1861. gadā ar ģenerālgubernatora rīkojumu atcēla miesas sodus saimniekiem un viņu sievām. Laukstrādniekiem atcēla tikai

³⁵ Sk. nodaļas par laukstrādnieku iedalījumu, darba apstākļiem, mājokļiem, uzturu.

³⁶ Sk. attiecīgās nodaļas.

«kokus», atļaujot vīriešus pērt ar pātagu, bet sievietes — ar rīkstem. Kalpu sievas no miesas soda atbrīvoja 1864. gadā, bet pēc viena gada — 1865. gada 4. jūnijā izdeva likumu par miesas soda ierobežošanu Baltijas guberņās. Muižnieki un saimnieki vairs nedrīkstēja pērt sev padotos ļaudis, arī pagasta tiesas vairs nevarēja piespriest pagasta iedzīvotājiem miesas sodu. Šīs tiesības saglabājās draudžu un apriņķu tiesām. Tika likvidēts viens no pazemojošākiem zemāko instanču rīcībā esošajiem soda veidiem, par kuru Jansons-Brauns savā laikā rakstīja: «Pēra vai katru sestdienu muižas kalnā, pagasta tiesās pēc muižas vēlēšanās, pērts un sistis tika bez žēlošanas augstākās tiesās un neviens no privileģētiem nepacēla pret to savu balsi.»³⁷

Pēc 1817. gada likuma izdošanas laukos notika milzīgas pārmaiņas. Muižas pārgāja no kļaušu uz naudas nomu. Sakarā ar to izveidojās divas laukstrādnieku kategorijas — muižas un saimnieku kalpi. Pēc 1863. gada likuma izdošanas sākās māju iepirkšana par dzimtu. Izveidojās arī divas saimnieku kategorijas — māju īpašnieki un nomnieki. Pēc 1863. gada pasu likuma izdošanas daudz vieglāka kļuva zemnieku pārvietošanās no vienas vietas uz otru.

Šīs lielās laukos notikušās pārmaiņas fiksēja 1866. gada 19. februārī izdotais nolikums par Baltijas guberņu pagastu pašvaldībām. Likumam bija izteikts šķirisks raksturs — bezzemnieku, tai skaitā arī laukstrādnieku tiesības bija ierobežotākas nekā saimnieku un nomnieku tiesības. Pamatojoties uz nolikumu, tika radīti zemnieku pagastu pašpārvaldes organi: pagasta sapulce, vietnieku pulks, pagasta vecākais ar palīgiem un pagasta tiesa. Nolikumā tika paplašināts 1817. gada likuma 28. pants, sadalot pagasta iedzīvotājus piecās kategorijās: 1) zemnieki — māju īpašnieki, 2) zemnieki — māju nomnieki, 3) muižas kalpi, 4) saimnieku kalpi un 5) ļaudis, kas pēc dokumentiem skaitījās pagasta locekļi, bet dzīvoja ārpus pagasta robežām. Redzam, ka jau 3 gadus pēc 1863. gada likuma pasludināšanas māju īpašnieki un nomnieki tiek iedalīti 2 atsevišķās kategorijās un no pagastu iedzīvotājiem izdalīti dzīves vietu mainījušie cilvēki.

Likums par pilntiesīgiem pagasta iedzīvotājiem atzina tikai māju īpašniekus un nomniekus. Tiem bija tiesības piedalīties pagasta sapulcē ar vienu balsi katram. Bezzemniekiem un laukstrādniekiem tiešu balsstiesību nebija. No katriem 10 pieaugušiem vīriešiem uz pagasta sapulci viņi varēja sūtīt tikai vienu

³⁷ J. Jansons-Brauns. Sešdesmito gadu reformas. Kopoti raksti, 3. sēj., Rīgā, 1923., 19. lpp.

pārstāvi ar vienu balsi. Šādam iedzīvotāju tiesiskajam stāvoklim pagasta dzīvē bija divējāda nozīme. Bezzemniekiem, kas sastādīja pagasta iedzīvotāju absolūto vairākumu, bija liegta iespēja tieši piedalīties pagasta amatpersonu un pārvaldes vēlēšanās. Bija nodrošināta saimnieku kundzība pagastā. Vēlēšanu tiesību attiecība 10 : 1 deva saimniekiem iespēju izbalsot ikvienu nepatīkamam kandidātu, kas aizstāvētu bezzemnieku intereses. Bezzemnieki nevarēja darboties pagasta pārvaldē — par pagasta vecāko, skrīveri un tiesas priekšsēdētāju varēja būt tikai māju īpašnieki un nomnieki. Šīs amatpersonas visvairāk izvirzījās no turīgo zemnieku — lauku buržuāzijas vidus, un pa lielākai daļai tās darbojās, kā gribēja muižnieki. Sevišķi smagi laukstrādnieku atkarība no saimniekiem izpaudās pagasta tiesā, kuras priekšgalā atradās saimnieki, kas lietu izspriešanā ievēroja tikai savas kārtas intereses.

Bezzemnieku stāvoklis nebija ievērots, arī sadalot pagasta nodokli. To vajadzēja maksāt vienādos apmēros visiem pieaugušajiem vīriešiem neatkarīgi no viņu mantas stāvokļa. Tādējādi bezzemnieku plecos, pateicoties viņu vairākumam, gūlās viss pagasta nodokļu smagums.

Izcila nozīme kapitālistisko attiecību veidošanās un zemniecības proletarizēšanās procesa veicināšanā, kā arī laukstrādnieku turpmākā stāvokļa radīšanā bija 1863. gada 7. augustā izdotajam pasu likumam.

Laukstrādnieku personīgā brīvība bija pasludināta jau ar 1817. gada Kurzemes zemnieku likuma noteikumiem. Tomēr pagaidu stāvokļa dēļ viņi šo brīvību daļēji ieguva tikai 30. gadu sākumā. Līdz pat 1863. gada pasu likuma izdošanai eksistēja aizliegums atstāt Kurzemes guberņu³⁸ vai pāriet uz dzīvi pilsētās³⁹. Pastāvēja arī noteikums, ka pirms speciāla likuma iznākšanas «Kurzemes zemniekam tikai iekš šī Guvernementa un tikai tādas derības var uzcelt, caur kurām viņš tai zemes kopšanai, tām uz zemēm ierastām darbošanās un pelnīšanās, tiem uz zemes vajadzīgiem amatiem un citiem pie zemes kopšanas piederīgiem darbiem netop atrauts»⁴⁰. Šie likuma panti stipri ierobežoja laukstrādnieku cīņu par labāku dzīvi, mainot dzīves vietu un nodarbošanās veidu. Tie traucēja rūpniecības attīstību un kavēja pilsetu proletariāta veidošanos, jo izslēdza kaut cik ievērojamu darbaspēka pieplūdumu no laukiem pilsētās.

³⁸ Likumi par Kurzemes zemniekiem uz paliekamu būšanu, 553. §.

³⁹ Turpat, 555. §.

⁴⁰ Turpat, 554. §.

Jaunais pasu likums atcēla zemnieku pārvietošanās brīvības galvenos ierobežojumus. Likuma 1. pants noteica, ka ikvienam zemnieku draudzes vai pagasta loceklim, kurš arī turpmāk vēlējās palikt šajā stāvoklī, ir tiesības katrā laikā prasīt, lai tam izdod pasi uz laiku no 3 mēnešiem līdz 3 gadiem. Pase bija derīga, uzturoties visās impērijas pilsētās, sādžās un ciemos, kas atrodas tālāk par 30 verstīm no lūdzēja pastāvīgās dzīves vietas. Dažādu vajadzību nokārtošanai zemnieki bez pasēm vai izziņām drīkstēja iet līdz 30 verstu attālumā no pastāvīgās dzīves vietas. Likuma 7. pants noteica, ka zemniekiem ar pagasta pasēm, kas izdotas pēc 1. panta nosacījumiem, ir tiesības uzturēties citās Krievijas guberņās ne tālāk par 30 verstīm no Baltijas guberņu robežām. Ja Kurzemes, Vidzemes, Igaunijas vai Sāmsalas zemnieki vēlējās doties uz kādu vietu, kas atradās citās guberņās tālāk nekā 30 verstis no minēto guberņu robežām, tad izbraucējam pagasta pasi vajadzēja apmainīt pret t. s. plakāta pasi, ko tāpat izdeva uz laiku no 3 mēnešiem līdz 3 gadiem.

Nosacījumi par zemnieku pārvietošanās tiesību paplašināšanu dzīvē izrādījās grūti realizējami. Virkne citu likumā ietvertu noteikumu lika šķēršļus paredzēto brīvību realizēšanai. Likuma 1. pantā bija teikts, ka pasi var izsniegt tikai tad, ja aizgājējs samaksājis draudzei vai pagastam dodamos nodokļus par laiku, uz kādu tiek izsniegta pase. Viņš varēja dot arī galvojumu par to, ka visi nodokļi tiks nomaksāti. Aizgājējam vajadzēja arī samaksāt vai galvot, ka tiks samaksāta summa, kas nepieciešama, lai uzturētu viņa darba nespējīgos radus un ģimenes locekļus, kas palika pagastā vai draudzē. Kā trešais maksājums jāmin nodeva par saņemto pasi. Par pasi, kas izdota uz 3 mēnešiem bija jāmaksā 75 kap., uz pusgadu — 1 rublis 50 kap., uz gadu — 3 rubļi, uz 3 gadiem — 9 rubļi.

Maksājumi par pasu saņemšanu radīja lielas grūtības trūcīgajiem lauku darbaļaudīm. Nodeva par pasi uz trim gadiem sastādīja apm. $\frac{1}{5}$ no laukstrādnieka gada algas. Grūtības radās arī ar galvojumu par to, ka visus maksājumus nokārtos. Katram galvojumam bija vajadzīga materiāla garantija, lai, izūtrupējot parādnieka mantu, varētu segt iekrājušos parādu. Minēto ierobežojumu nolūks bija kaut daļēji aizkavēt darbaspēka aizplūšanu no laukiem uz pilsētu rūpniecības uzņēmumiem, dzelzceļiem, citām guberņām utt., tomēr tie nespēja noturēt uz vietas lauku proletāriešu un pusproletāriešu masas. Nevarēdami atrast apmierinošu peļņu un darbu, daudzi bezzemnieki drīz vien pēc likuma izdošanas devās uz pilsētām vai kaimiņu guberņām. Pastipri-

nājās bezzemnieku pārvietošanās no viena pagasta un draudzes uz citu.⁴¹

No laukiem uz pilsētām visvairāk plūda neprecētie laukstrādnieki — puīši un meitas.⁴² Viņus pagastā neaizkavēja ne ģimene, ne iedzīve, tiem bija vieglāk nomaksāt visu pases saņemšanai vajadzīgo. Neprecētiem ļaudīm pilsētā bija arī vieglāk atrast apmešanās vietu un darbu.

Precētajiem laukstrādniekiem aiziet uz pilsētām bija grūtāk. Viņus darba devēja mājās saistīja ģimene un tās iedzīve. Pārceļoties uz pilsētu, nācās pārdot daļu no iedzīves un iekārtoties jaunajos apstākļos. Ģimenes cilvēkam pilsētā bija grūtāk atrast dzīvokli un darbu, kas nodrošinātu ģimenei nepieciešamo iztiku.

Bezzemnieku aizplūšana uz pilsētām sevišķi plašus apmērus pieņēma sakarā ar rūpniecības attīstību un 80. gados iestājušos lauksaimniecības krīzi, kas padarīja saimnieku un laukstrādnieku stāvokli stipri nedrošu. Kā ilustrāciju šai tezei var minēt skaitļus par to, ka Kurzemes guberņā laikā no 1881. līdz 1897. gadam no laukiem aizceļoja vairāk nekā 100 000 cilvēku. No tiem uz Kurzemes guberņas pilsētām vien aizgāja 51 135 cilvēki.⁴³ Laukstrādnieki aiziešanai izmantoja ikvienu iespēju; viņi devās meklēt darbu uz laukos esošajiem ķieģeļu cepliem, dzelzceļu būvēm u. c.⁴⁴ Šī laukstrādnieku rīcība pilnībā atbilst Leņina tezei par to, ka «strādnieku aiziešana pauž ne tikai iedzīvotāju tieksmi vienmē-

⁴¹ Manaseina ziņojumā lasām: «Bezzemnieku daudzums stipri pārsniedz vietējo muižnieku vai citu zemes īpašnieku, vai rentnieku vajadzību pēc strādniekiem. Tāpēc, neatrodot uz vietas eksistences līdzekļus, ievērojama daļa kalpu spiesta meklēt peļņas darbus Vidzemes un Kurzemes pilsētās, kā arī kaimiņu guberņās, kur, piem., Pleskavas, Vitebskas un Kauņas gub., pašlaik atrodas liels daudzums uz turieni izceļojušu latviešu kalpu, kas pa daļai jau pierakstījušies pie vietējām zemnieku vai sīkpilsoņu sabiedrībām, pa daļai dzīvo ar pašiem.» (Manaseina revīzija. 330. lpp.)

⁴² Laikraksta «Darbs» 1876. g. 11. nr. atrodam piezīmi, ka uz pilsētām «visvairāk aiziet puīši un meitas, mazāk precētie». Sal. B. V., 1889., 96. nr.; D. L., 1896., 73., 289. nr. u. c.

⁴³ J. Jansons-Brauns. Baltijas revolūcija, I d., Kopoti raksti, 1. sēj., 73. lpp.

⁴⁴ Laukstrādnieku aiziešanu no laukiem vispusīgi aprakstīja sava laika buržuāziskā prese. 1896. g. 12. aprīlī (84. nr.) «Dienas Lapa» rakstīja: «Diezgan daudz darba ļaužu, dzirdot par Rīgas—Bauskas dzelzceļa būvi, negrib derēt pie saimnieka, cerībās, ka tur varēs drusku vairāk nopelnīt; pēdējā laikā daudzi strādnieki sākuši doties uz Rīgu. Spiesti no smagajiem vasaras darbiem, kuri caur to vēl pavairojas, ka dažs labs saimniecīņš «grūto laiku» dēļ spiesti turēt mazāk «gājēju» kā agrāk, kalpu ļaudis rauga kādā nebūt ceļā sagādāt sev vieglākas dieniņas; daži tādēļ cenšas tapt par amatniekiem, citi turpretim rauga sev atrast maizīti Rīgā vai Jelgavā.» Sal. D. L., 1890., 10. nr.; 1893., 83. nr.; 1896., 24., 90., 289. nr.; «Darbs», 1876., 11. nr. u. c.

rīgāk sadalīties pa zināmu teritoriju, bet arī strādnieku tieksmi aiziet tur, kur ir labāk»⁴⁵.

Laukstrādnieku aizceļošana uz pilsētām jāuzlūko kā cīņa par labāku ekonomisko stāvokli, kā saimnieku un laukstrādnieku šķiru cīņas izpausmes forma. Kā cīņa par labāku ekonomisko stāvokli tā jāuzlūko tādēļ, ka pilsētā laukstrādnieki cerēja nopelnīt lielāku algu, strādāt noteiktu darba laiku, atbrīvoties no pazemojošās darba devēja nepārtrauktās uzraudzības. Par šķiru cīņas izpausmes formu tā jāuzlūko tāpēc, ka aizplūšana uz pilsētām nozīmēja laukstrādnieku aktīvu izraušanos no vecās vides, nesamierināšanos ar pastāvošo stāvokli un nepakļaušanos ekspluatatoriem — saimniekiem. Pēdējie par laukstrādnieku aizplūšanu uz pilsētām sacēla sašutuma vētru. Apspiestais un nicinātais gājējs, neskatoties uz visiem ierobežojumiem, bija uzdrošinājies atstāt savu «maizes tēvu» un meklēt labākus dzīves apstākļus. Samazinoties laukstrādnieku skaitam, samazinājās konkurence darba piedāvātāju vidū, cēlās absolūtās darba algas. Tādēļ kopš 70. gadiem saimnieki sāka stipri sūdzēties par laukstrādnieku trūkumu un dārgumu, kā arī nepaklausību u. c. sliktām īpašībām.⁴⁶ Iestībā laukos nebija laukstrādnieku trūkuma. Saimnieku nostāja jāuzlūko kā zināma veida reakcija pret laukstrādnieku cīņu par labākiem dzīves apstākļiem.

Cenzdames saglabāt laukos pietiekamu lēta un paklausīga darbaspēka daudzumu, darba devēji un viņu interešu aizstāvji sāka propagandēt pilsētu dzīves sliktās puses, turp aizgājušo laucinieku slikto stāvokli, bezdarbu un citas grūtības.⁴⁷ Sastopam

⁴⁵ V. I. Leņins. Raksti, 3. sēj., 201. lpp.

⁴⁶ «Baltijas Zemkopja» 1882. g. 1. nr. lasām: «Strādniekiem, kuri tagad jau gadiem tik lielas lones ņem, vajadzētu rūpēties caur lielāku uzmanību pie darbiem un pricīgu paklausīšanu augstas lones nopelnīt. Beidzamā laikā saimniekiem ar kalpiem pavisam ačgārni iet: kalpi, caur un caur ņemot, paliek arvien stūrgalvīgāki un pretīgāki. Dažs, jaunāko laiku brīvību riktīgi neapķerdams, to mēģina izlietāt caur rupjību un palaišanos un, tagad par vienu gadu tik daudz lones pelnīdams kā senāk par 3 un 4, sajūtas pavisam par savādu, augstāku radījumu un nevar ar tām domām aprasties, ka viņam maizes tēvs būtu tagad tāpat jāklausa un jācieni kā senāk. Kad saimnieks kalpu rāj par neuzmanību un palaidnību un saka, ka lielo algu var nopelnīt tikai par krietniem darbiem, tad kalps liek manīt, ka šajos laikos saimnieks ar kalpu tā vairs nedrīkst apieties.» Sal. «Darbs», 1876., 6., 12. nr.; B. V., 1889., 96. nr.; «Mājas Viesis», 1857., 38. nr.; D. L., 1890., 68. nr.; 1896., 153. nr. u. c.

⁴⁷ «Baltijas Vēstnesis» 1889. g. 96. nr. rakstija: «No laukiem ik gadus Rīgā ieplūst liels pulks jaunu spēcīgu cilvēku vietas un darbu meklēt, kas it īpaši notiek pavasaros pēc Jūrģu dienas. Ka tik daudz ienācēju visi nevar dabūt Rīgā vietas vai pienācīgu darbu, tas saprotams, jo Rīga jau sen pārpildīta vietas un darba meklētājiem un te nekad netrūkst cilvēku, kam nav

mēģinājumus propagandēt laukstrādnieku piesaistišanu darba devēju saimniecībām ar dažādiem ekonomiskiem līdzekļiem. Tika ieteikts dot strādniekiem daļu no saimniecības peļņas, ierādīt kādu zemes gabalu u. tml. Tomēr visos šajos priekšlikumos spilgti izēmējas ierosinātāju šķiriskā pieeja un tendence aizstāvēt saimnieku intereses uz laukstrādnieku rēķina.⁴⁸

Neskatoties uz savām pūlēm, darba devēji nespēja aizkavēt laukstrādnieku aiziešanu uz pilsētām, rūpniecības uzņēmumiem un citām peļņas vietām, viņi nespēja aizkavēt lauksaimniecības kapitalizācijas procesu, kurā «Viena un tā pati «zemniecība» gan izsviež tirgū miljoniem strādnieku, kas meklē darba devējus, — gan izvirza krietni prāvu pieprasījumu pēc algotiem strādniekiem»⁴⁹. Lauku dzīves apstākļi gājējiem bija kļuvuši tik smagi, ka viņi vairs negribēja samierināties ar līdzšinējo stāvokli.

Nespēdami nekādi kavēt laukstrādnieku plūšanu uz pilsētām un sajuzdami arvien lielāku lēta darbaspēka trūkumu, Zemgales

nekādas vietas un peļņas un no kuriem dažu labu, kurš senāki bij godīgs un strādīgs cilvēks, pārtikas trūkums piespiež tapt par vazaņķi un zagli. Tāda parādīšanās mūsu dzīvei tikai kaitīga, tāda baidīšanās no lauku darba pavairo tikai vazaņķu un zagļu skaitu, tādēļ tad arī nav brīnums, ka tagad notiek ļoti daudz zādžību, ka pilsētu policijas lauku pagastiem ne reti piesūta viņu locekļus kā vazaņķus, kuri daudz gadus pagastu nodokļus palikuši parādā, miesīgi un garīgi panīkuši un ir pagastiem vēl tikai par grūtu nastu.»

⁴⁸ «Gājēju algas, neskatot uz zemām cenām, palikušas tādas, kādas tās bija ap 80. gadiem, kur kvieši gāja pāri par 5 rbļ., rudzi pāri par 4 rbļ. mērā utt. Tādēļ saimniekam pienākas tagad otrtik labības pārdot kā agrāk, lai tik samaksātu gājējiem algas. Ja nu gājējam dotu zemi algas vietā, tad šī labības pārdošana atkristu; gan caur zemes atkrišanu viņam mazāk izaugtu, tomēr šis iztrūkums nebūtu tik liels, kā agrāk gājēju algu segšanai pārdotās labības daudzums jeb, citiem vārdiem, saimniekam iznāktu gājēji lētāki. Saimniekam bez tā labuma, ka, zemi algas vietā dodot, viņam strādnieki iznāk lētāki, būtu ar vēl mazāks risks, būtu mazāk jābīstas no neauglīgiem gadiem, jo daļa no riska gulētu uz gājējiem. Vienīgais slīkums pie šādas kārtības būtu, ka vajadzētu drusku vairāk ēku.» (D. L., 1890., 68. nr.) «Zemkopis» 1895. g. 23. nr. rakstīja: «Kad kalpam novēlēts algas kārtā zemes gabaliņš, kāds dārza kaktiņš, tad viņš jau jūtas savā ziņā saimnieks. Būs viņš savu zemes gabaliņu labi izstrādājis un iemēslojis, tam netiksies iet projām, lai nākamā gadā cits ievāktu viņa pūliņu augļus. Uz mazā zemes stūrīša būdams pats sev saimnieks, kalps labāki saprot savu «lielo» saimnieku un viņa vajadzības. Kad laiks neizdevīgs, tad kalps it labi saprot saimnieka rūpes un grūtības, kad turpretī tūrumi jauki zeļ, kalps zin saimniekam līdz priecāties. Bet, ja kalpam nav nekā sava par ko rūpēties, tad saimnieka likstas viņam pa lielākai daļai vienaldzīgas, un ja saimniekam gaidāms labs gads, tad kalps drīzāk skauž, nekā priecājas. Tas apstākļi, ka kalpi nevar ierīkot savu pašu saimniecību, viņus arī lieliski vilina aiziet gan uz citām guberņām, gan uz pilsētām. Tiklab vienā kā otrā vietā viņš cerē nodibināt savu saimniecību, kura, lai būtu kāda būdama, taču vismaz paša.»

⁴⁹ V. I. Ļeņins. Raksti, 3. sēj., 204. lpp.

saimnieki ar Jelgavas lauksaimniecības biedrības starpniecību 1898. gadā ievada ap 300 leišu un poļu tautības strādnieku no Kauņas, Kališas un Viļņas guberņām. Viņi cerēja radīt konkurenci vietējā darbaspēka tirgū un salauzt laukstrādnieku prasības pēc augstākām algām. Ievestie gājēji līga par zemāku algu un bija mierā ar sliktākiem dzīves apstākļiem. Šajā sakarā gribas minēt dažas rindas, ko P. Stučka citējis no Jelgavas lauksaimniecības biedrības 1898. gada atskaites: «Leišu strādnieki ir mierā ar pašu sliktāko ēdienu, viņiem ir labs tas, kas mūsu izludinātiem strādniekiem nav pietiekoši. Leišu strādnieki dzīvo arī pie tiem saimniekiem, kuri, pēc mūsu strādnieku domām, liek strādāt un dod slikti ēst un vispār tik rupji apietas ar ļaudīm, ka latvieši reti kad pie viņiem paliek līdz gada galam.»⁵⁰ Šīs rindas spilgti atspoguļo apstākļus, kas saasināja laukstrādnieku un darba devēju šķiriskās pretrunas, atspoguļo cīņu, kuras izpausme bija laukstrādnieku došanās uz pilsētām. Tomēr atvestie strādnieki neattaisnoja uz viņiem liktās cerības. Iedzīvojušies vietējos apstākļos, viņi sāka prasīt tādas pašas darba algas un dzīves apstākļus kā latviešu laukstrādnieki.

Saimnieku un laukstrādnieku sadzīves formas veidojās un attīstījās visciešākajā sakarā ar sava laika sociāli ekonomiskajiem apstākļiem un tiesiskajiem institūtiem.

19. gs. pirmajā pusē, it īpaši tā sākumā, latviešu zemniecības dažādo sociālo noslāņojumu sadzīvē, neskatoties uz mantisko un tiesisko nevienlīdzību, vēl pastāvēja patriarhālās saimes attiecības. Tās priekšgalā stāvēja saimnieks un saimniece. Attīstoties preču-naudas saimniecībai, jau daļēji sairuso patriarhālo attiecību vietā arvien manāmāk stājās kapitālistiskās attiecības. Sevišķi strauji tās attīstījās pēc 1863. gada, kad sākās māju iepirkšana par dzimtu un saimnieki drošāk apzinājās savu jauno stāvokli. Tādēļ tieši 60. gadi jāuzlūko par lūzuma posmu latviešu zemniecības sadzīvē, kad «Patiek vienīgi tikai darba devēju attiecības pret darba ņēmējiem, vienīgi darba spēka pirkšanas un pārdošanas tirdznieciskais darījums».⁵¹

Kapitālistisko sadzīves attiecību veidošanās zemniecībā ir garš un sarežģīts sabiedriskās attīstības process. Tas sākās 18. gs. otrajā pusē līdz ar dzimtbūtnieciskās klaušu saimniecības sairumu, spilgtāk iezīmēdamies tikai preču-naudas saimniecības apstākļos. Gadsimta vidū attiecības starp darba devējiem un laukstrādniekiem bija jau tiktāl saasinājušās, ka kļuva redzamas kat-

⁵⁰ P. Stučka. Op. cit., 23. lpp.

⁵¹ V. I. Leņins. Raksti, 3. sēj., 206. lpp.

ram zemniecības jautājumu kārtotājam. Tā Oranovskis, aprakstīdams Kurzemes guberņu 50. gadu beigās, saimniekus sauc par zemnieku aristokratiju un stāsta, ka saimnieku kārtas pārstāvja došanās laulībā ar kalpu kārtas locekli tiek uzskatīta pirmajiem par apkaunojumu.⁵² Līdzīgu ainu sniedz arī saimnieku kopīgā uzstāšanās pret gājējiem 1863. gadā Daudzevā, 1887. gadā Pampājos u. c. vietās. To liecina arī daudzi citi fakti, kā tiesu prāvas, likumdošanas akti utt.

Saimnieku un gājēju sadzīves jautājums tika plaši diskutēts 19. gs. otrās puses latviešu buržuāziskajā presē. Pārrunās izvirzījās divas tendences. Daži autori uzskatīja, ka laukstrādnieki kapitālistiskajā lauksaimniecībā darba devēja mājās ir sveši cilvēki, darbaspēks un saimnieka labklājības nodrošinātāji, par kuriem jārūpējas vienīgi tik, cik vajadzīgs viņu eksistencei un darbaspēju atjaunošanai. Vairums saimniecības ienākumu turpretim jāieguldot ražošanā un saimniecības nostiprināšanā.⁵³ No šāda aspekta raugoties, kļūst saprotams arī 1856. gadā «Mājas Viesī» publicētais Jura Alunāna vērojums: «Vēl daudz vietās redz, ka gājējiem šo to atrauj, šādas tādas pārestības dara, vēl allaž redz, ka par slimiem lopiem vairāk gādā nekā par slimiem gājējiem, vēl allaž redz, ka ar veciem, nespējīgiem lopiem žēlsirdīgi un mīlīgi apietas un tos visādi taupa, bet no gājēja, kas sava saimnieka un kunga dienestā palicis vecs un nespēcīgs, palīdzīgu roku atrauj un to bez žēlastības vienu pašu pasaulē atstāj.»⁵⁴

Šādos apstākļos bez šaubām saasinājās pretrunas laukstrādnieku un saimnieku starpā. Topošā latviešu lauku buržuāzija sāka domāt, kā tās noklusināt, kā parādīt, ka laukstrādnieki un saimnieki ir vienota latviešu zemniecība, kurā nav vietas naidam un kurai vienmēr jāturas kopā. Saimnieku interešu aizstāvis laikraksts «Darbs» rakstīja: «Vajag panākt, lai naid, kas starp darba devējiem un ņēmējiem sāk celties, neiesakņotos un caur to mūsu tautas labklāšanai un attīstībai neceltos šķēršļi.»⁵⁵ Tā kā rakstītājs ar vārdu «tauta» saprot topošo lauku buržuāziju, viņam ir daļa taisnības. Ejot kopā ar tūkstošiem lielo lauku proletāriešu un pusproletāriešu masu cīņā pret muižnieku privilēģijām, saimniekiem daudz lielākas cerības uzvarēt nekā bez proletariāta. Tieši tādēļ topošā lauku buržuāzija negribēja pieļaut zemniecības sašķelšanos divās naidīgās šķirās. Kā viens no svarīgākajiem

⁵² А. Орановский. Ор. cit., 188. lpp.

⁵³ Sk. turpmākajās nodaļās.

⁵⁴ J. Alunāns. Kāds vārds par kalpiem. Kopoti raksti, 2. sēj., Rīgā, 1931., 63. lpp.

⁵⁵ «Darbs», 1876., 15. nr., 144. lpp.

pasākumiem stāvokļa glābšanai tika izvirzīts t. s. «kopības gara» radišana.⁵⁶ Šo viedokli atbalstīja otra autoru grupa, kuras pārstāvji domāja, ka vienprātības veicināšanas labad pret gājējiem jāizturas ar laipnību, tiem nevajag uzdot neveicamus darbus un, ja viņi būtu padarījuši mazāk, nekā pavēlēts, tie nav jānīcina un jābar.⁵⁷ Par nozīmīgu līdzekli saimnieku un laukstrādnieku samierināšanai tika uzskatīta viņu apdāvināšana dažādos svētkos un pacienāšana ar reibinošiem dzērieniem grūtāko darbu laikā.

Salīdzinot dažādus materiālus, redzam, ka saimnieku starpā nebija vienprātības, kā izturēties pret gājējiem. Vieni domāja, ka jārikojas ar bardzību, otri, ka ar lēnprātību un dieva vārdu, trešie — ar personīgu priekšzīmi utt. Nav nozīmes iztīrāt šīs dažādos laikrakstos izteiktās domas. Tās visas vērstās vienā virzienā: kā vieglāk pakļaut laukstrādniekus kapitālistiskajai ekspluatācijai, kā noklusināt šķiriskās pretrunas, kas sevišķu antagonismu sasniedza 19. gs. beigās, kad, pateicoties rūpniecības proletariāta šķiru cīņai un marksistiskajām idejām, pieauga lauku proletāriešu šķiras apziņa un viņi iekļāvās kopējā darbaļaužu cīņā pret ekspluatatoriem. Šīs cīņas pirmais lielais uzliesmojums Latvijā bija 1905. gada revolūcija. Ekspluatatoru pūles noturēt pavadā darbaļaužu masas izrādījās nesekmīgas.

⁵⁶ B. Z., 1875., 32. nr., 264. lpp.

⁵⁷ Turpat, 1882., 8. nr., 29. lpp.

Il nodala

3 - 1342

LAUKSTRĀDNIKI UN VIŅU LĪGŠANA

Latviešu zemniecība 19. gs. otrajā pusē bija saskaldījusies saimniekos — zemes īpašniekos vai nomniekos un bezzemniekos. Saimnieku rokās atradās ražošanas līdzekļi, bet bieži vien pietrūka darbaspēka. Bezzemniekiem turpretim nebija ražošanas līdzekļu, un, lai sagādātu vajadzīgo iztikas minimumu, viņiem nācās pārdot saimniekiem vai muižniekiem savu vienīgo precī — darbaspēku.

Lauku proletāriešu un pusproletāriešu masā atbilstoši sabiedriski ekonomiskajam stāvoklim izdalās divas galvenās grupas: 1) bezzemnieki — laukstrādnieki, kas savu darbaspēku pārdeva vienīgi saimniekiem vai muižām, 2) bezzemnieki un sīkzemnieki, kas tikai daļu laika kalpoja saimniekiem, bet atlikušo daļu nodarbojās ar dažādiem gadījuma darbiem un apstrādāja savu zemi.

Starp laukstrādniekiem, kas kalpoja vienīgi saimniekiem, izdalās 4 kategorijas: kalpi, puīši, meitas un gani. Atšķirības viņu starpā noteica ģimenes stāvoklis, vecums, darba spējas un līgšanas noteikumi.

Par kalpu Kurzemē un Zemgalē 19. gs. otrajā pusē sauca precētu vīrieti, kurš līga pie saimnieka darbā uz noteiktu laiku atbilstoši apvidū eksistējošiem paradumiem.⁵⁸

Bija divi precēto ļaužu līgšanas veidi. Pirmajā gadījumā kā vīrs, tā sieva visu līgumā paredzēto laiku gāja saimnieka darbā. Vīrs izpildīja puīšu, sieva — meitu pienākumus.⁵⁹ Otrajā gadi-

⁵⁸ «Par kalpiem dēvēja precētu pāri ar vai bez bērniem.» (VVM PV 3016. mape, 239. dok., Talsu apr. Kandavas pag. «Anužos».) Sal. E 11, 1264, Rundālē; E 11, 1263, Bārbelē; E 11, 1262, Stelpē; E 11, 1266, Alsungā; E 11, 1265, Milzkalnē u. c.

⁵⁹ «Kalpa pāris pie saimnieka līga kā kalpi uz gadu vai pusgadu, t. i., vīrs kā puisis, sieva kā meita. Ja līgst kā kalps, tad tas nozīmēja, ka visu līguma laiku kā vīrs, tā sieva iet pie visiem darbiem. Kalpa sieva no saimnieka darba tad varēja atrauties tikai tādās reizēs, kad nebija sieviešu darbu.» (E 11, 1262, Stelpē.)

jumā saimnieka darbā ik dienas gāja tikai vīrs. Sieva atkalpoja vienīgi noteiktu skaitu dienu.⁶⁰

Kalpus parasti līga uz gadu vai pusgadu. Pusgada līgumus visbiežāk slēdza tad, ja mājās dzīvoja vairākas kalpu ģimenes un ziemā saimnieks varēja iztikt ar mazāk cilvēkiem. Šādā gadījumā kalpa ģimene ziemā dzīvoja kā vaļinieki un dienas strādnieki, iztiekot no vasaras peļņas un gadījuma darbiem.⁶¹

Salīgstot pie saimnieka, kalps saņēma algā dzīvokli, lopu mitekli, lopbarību, zemes un dārza gabaliņu, labību, apģērbu, naudu. Kalpu algas atkarībā no apvidus ekonomiskās attīstības līmeņa, darbaspēka pieprasījuma un piedāvājuma savstarpējām attiecībām un citiem apstākļiem bija ļoti dažādas, tādēļ šī jautājuma pilnīgai noskaidrošanai vajadzīgi speciāli pētījumi.⁶²

19. gs. otrās puses pirmajos gadu desmitos zemnieku saimniecībās vēl bija stipras naturālās saimniecības zarnas. Vairumu sētas iemītniekiem vajadzīgo produktu un lietu gatavoja mājās, tādēļ arī laukstrādnieki algu saņēma gandrīz tikai naturālīgās.⁶³ Pastāvot šādam atalgošanas veidam, kalps ar savas ģimenes darbaspēku apstrādāja viņam ierādītos laukus un ieguva to ražu.

⁶⁰ «Kalps parasti precējies. Tas strādāja saimniekam cauru gadu. Kalpa sieva gāja pie darbiem vasarās: sienu grābt, tāpat labību novākt un dārzus ravēt. Pa māju kalpa sieva saimniekam nekā nedara.» (VVM PV 3140. mape, 68. dok., Kuldīgas apr. Zvārdes pag. «Grīnos.») Sal. E 11, 1262, Stelpē; E 11, 1263, Bārbelē; E 11, 1264, Rundālē; E 11, 1265, Milzkalnē; E 8, 749 ag, Turlavā; VVM PV 3116. mape, 279. dok., Kuldīgas apr. Vārmes pag. «Rūšos»; 3129. mape, 32. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Skudrās» u. c.

Jāpiezīmē, ka šis precēto kalpu līgšanas veids tika biežāk praktizēts.

⁶¹ «Ja mājās bija viens kalps, tas derēja uz visu gadu. Ja bija divi kalpi, tad viens no tiem bija uz visu gadu, otrs uz vasaru. Pēdējais pa ziemu dzīvoja saimnieka rūmē, bet gāja citur darbā» (E 8, 749 ag, Turlavā); «Precētie kalpi līga pie saimniekiem uz pusgadu vai gadu pie visiem darbiem. Ja līga uz pusgadu, tad līdz Mārtiņiem un ziemā bija brīvs, jo tad mazāk darba.» (E 11, 1263, Bārbelē.)

⁶² Te un arī citur materiāli par laukstrādnieku algām uzrādīti tik, cik tas nepieciešams, lai varētu spriest par algu raksturu un gājēju darba samaksu. Lai vispusīgi spriestu par laukstrādnieku dzīves standartu un materiālo labklājību, jāaprēķina ne vien no saimnieka saņemamā alga, bet arī no savas ģimenes saimniecības gūtie ienākumi. Tie jāsalīdzina ar vietējā un pilsētu tirgu cenām un jāaprēķina, cik un kādas preces kalpa ģimene var iegādāties par saviem ienākumiem.

⁶³ Irlavas-Grenču pagasta tiesas iecirkņa (Irlavas, Grenču, Degāles, Fridrihsbergas, Abavas un Pētertāles muižās) 1863.—1865. g. pārskatos lasām, ka precēts kalps zemnieku mājās saņem gadā: «Eine Loſstelle in je der 4 Felder, Kleidungsstücke dieselbe, die der unverheiratete Knecht (10 Ellen Wandt (eigen gewebtes Tuch), 3 Paare Strümpfe, 3 Paare Handschuhe, 3 Hemde und 3 Ellen hemden Leinwand für Futter) und arbeitest dafür das ganze Jahr für den Wirt bei freier Kost.» (LPSR CVA 971. f., 1. apr., 178. lieta.) Pie visa tā kalps vēl saņēma dzīvokli, lopu mitekli un lopbarību.

Daļu iegūtās ražas patērēja ģimenes uzturam, atlikumu varēja pārdot, lai iegūtu naudu. Apvidos, kur audzēja daudz linu, piemēram, Bauskas apriņķī, kalpam ierādīja gabaliņu linu laukā. Apstrādātos linus kalps pārdeva.⁶⁴ Ievērojama loma kalpa ģimenes nodrošināšanā ar uzturu bija arī pašu govij un aitām, kurām vajadzīgo barību vai pļavas gabalu deva saimnieks.

Attīstoties kapitālismam lauksaimniecībā un pieaugot tirgus lomai zemnieku saimniecību dzīvē, mainījās arī kalpu algošanas veids: arvien lielāku lomu tajā ieņēma alga naudā un lauksaimniecības produktos, samazinājās kalpiem ierādīto lauku daudzums. Kalpa ģimenes rīcībā nodeva galvenokārt dārza, kartupeļu un linu zemes gabalu.⁶⁵ Zemi kā galveno atalgojumu izmantoja vienīgi ekonomiski atpalikušākos apvidos.⁶⁶

Uzturu kā darba algas daļu kalps saņēma pie saimnieka galda, turpretim ģimene — sieva un bērni — ēda savu maizi. Dažkārt arī vīrs ēda savu maizi kopā ar ģimeni, tādā gadījumā viņš dabūja no saimnieka lielāku algu. Sieva saņēma saimnieka uzturu vienīgi tajās dienās, kad gāja viņa darbā. Bērniem nācās ēst savu maizi, viņu barošana pie darba devēja galda vecāku darba dienās bija atkarīga no saimnieka labvēlības.⁶⁷

⁶⁴ E 11, 1263, Bārbelē; E 11, 1264, Rundālē.

⁶⁵ 1873. g. Irlavas pag. «Eņķu» māju kalps Jēkabs Rauda bija salīdzis par 11 sudraba rubļiem tirā naudā, 10 mēriem (Maass) rudzu, 10 mēriem miežu un 100 nemīstītām linu saujām. So algu pagasta tiesa aprēķināja uz 60 sudraba rubļiem (LPSR CVA 971. f., 1. apr., 769. lieta, 2. lp.); 1879.—1880. g. Grenču pag. «Muldenieku» māju kalpa Jāņa Lindberga alga: 35 rubļi skaidrā naudā, 17 mēru (Maass) rudzu, 15 mēru miežu, 2 mēri zirņu vai, ja nav, tad 2 pūri (Loļ) rudzu, $\frac{1}{2}$ pūrvietas zemes, $\frac{1}{6}$ pūrvietas kartupeļu un dārza zemes, $\frac{1}{12}$ pūrvietas linu zemes, 1 rija rudzu un 1 rija miežu salmu, 2 vezumi siena (katrs vezums 6×6×6 pēdas) (Turpat, 875. lieta, 1. lp.).

⁶⁶ «Sai (Daudzevas — S. C.) pagastā ir 3 kalpu lonēšanas sistēmi un proti: a) precēts kalps iekš labības un naudas, b) tāpat iekš zemes, kad viņš Jurgos no otra saimnieka atnāk, dabūn tai pašā gadā, pagājušā gadā iekš bijušā puīša mēsliem sētu $\frac{1}{4}$ pūrvietu rudzu un miežu, kā arī pēc līguma tik un tik daudz labības pūros, c) tāpat iekš zemes, priekš kam puisis mēslus no veca saimnieka iaved un tad ruden rudzus sēj un miežus gadu vēlāku, tā ka viņš savu algu arvien saņem gadu vēlāku.» (Turpat, 848. f., 1. apr., 441. lieta, 2. lp., 1885. g.) Sal. E 11, 1266, Alsungā u. c.

⁶⁷ Par šo jautājumu ziņas snieguši vairāki gados vecāki vietējie iedzīvotāji. 1879. g. dzimušais turlavnieks Adams Tilks: «Vīrs visu dienesta laiku gāja saimnieka darbā un ēda pie saimes galda. Sievai saimnieka darbā bija jāiet laikā līdz kartupeļu noņemšanai pie visiem stēdzamiem darbiem. Šajās dienās sieva ēda pie saimnieka galda, bērni paši savu maizi. Ja bija labs saimnieks, tas iedeva arī bērniem, jo mātei nebija laika vārīt» (E 8, 749 ag); 1879. g. dzimusi rundāliete Aļine Strause: «Ja kalps derēja uz visu gadu, tad visu laiku ēda pie saimnieka galda. Kalpa sieva ar bērniem ēda savu maizi. Ja kalpa sievai dienā bija jāiet pie darba, tad

Dzīvokli kalpa ģimenei ierādīja kopējā saimes istabā vai retāk — pretistabā. Kalpa lopu turēšanai ierīkoja atsevišķu kūtiņu, lopbarībai — šķūnīti, mantu un produktu glabāšanai — klētiņu.⁶⁸

Darba līgumā paredzēto algu — labību, naudu, apģērbu, zemi uzskatīja par vīra peļņu, turpretim par dzīvokli, lopu mitekli un barību kalpa sievai laikā no Jurgiem līdz Mārtiņiem vajadzēja saimniekam atkalpot 30—60 dienu.⁶⁹ Darbā viņai bija jāiet, kad to saimnieks pieprasīja — parasti pie steidzamākiem darbiem, kā siena, āboliņa, labības, linu, kartupeļu novākšanas. Tādā kārtā vairumu dienu kalpa sievai bez īpašas atlīdzības vajadzēja saimniekam atstrādāt jūnija—septembra mēnešos, kad bija jānovāc arī savas ģimenes lauciņos izaugusī raža.

Kalpu lopi ganījās kopā ar saimnieka ganāmpulku, tādēļ kalpa sievai katru nedēļu vienu vai vairākas dienas vajadzēja iet ganos. Ganu dienas rēķināja pēc kalpa ģimenei piederošo lopu daudzuma, un tās neietilpa par dzīvokli un lopbarību atstrādājamo dienu skaitā.⁷⁰ Kopā ar ganu dienām kalpu sievai tādējādi vāja-

rītā viņai ienesa brokastis un pateica, ka jāiet pie darba» (E 11, 1264); 1874. g. dzimušais stelpietis Andrejs Virbulauskis: «Vīrs visu laiku ēda saimnieka maizi. Sieva un bērni ēda savu maizi, izņemot tās dienas, kad strādāja pie saimnieka» (E 11, 1262). Sal. E 11, 1263, Bārbelē; E 11, 1265, Milzkalnē; E 11, 1266, Alsungā; VVM PV 3116. mape, 279. dok., Kuldīgas apr. Vārmes pag. «Rūšos»; 3141. mape, 533. dok., Kuldīgas apr.; 3129. mape, 32. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Skudrās»; LPSR CVA 971. f., 1. apr., 178. lieta; arī «Die Lohnverhältnisse der ländlichen Arbeiter in Kurland». Mitau, 1886, 15. lpp.

⁶⁸ Par mājokļiem un saimniecības telpām sk. atbilstošās nodaļas.

⁶⁹ E 11, 1262, Stelpē; E 11, 1264, Rundālē; E 11, 1265, Milzkalnē; VVM PV 3116. mape, 279. dok., Kuldīgas apr. Vārmes pag. «Rūšos»; Etnografiskas ziņas par latviešiem, D. L. pielikums, 1893., V, 75. lpp. Sīpelē kalpa sievai saimnieka darbā vajadzējis iet 50 dienas, bet tuvējās Lustes muižas zemnieku mājās 40 dienas (D. L., 1887., 163. nr.); Priekules apkārtne 1896. g. sievai saimnieka darbā bijis jāiet 75 dienas gadā, bet vīrs par to 12 dienas atbrīvots savu lauciņu apstrādāšanai (D. L., 1896., 261. nr.); 80. gados Zemgalē — Sesavas, Svitenes, Skursteņu, Rundāles, Svirlaukas un Vircavas apkārtne kalpa sievai saimnieka darbā bija jāiet 30 dienas gadā (D. L., 1887., 94. nr.).

⁷⁰ Ziņas snieguši vairāki gados vecāki iedzīvotāji. 1865. g. dzimusi sīpeliete Karlīne Sperliņa: «Kalpa sievai katru piekto dienu jāiet ganos»; 1871. g. dzimušais bārbelietis Mārtiņš Upelnieks: «Katru nedēļu katrai kalpa sievai 1 diena bija jāiet ganos, jo kalpu govīs un aitas ganījās kopā ar saimnieku lopiem. Tāpat bija pielīgts, ka zināmās svētdienas, piemēram, 1. vasarassvētkos, kalpa sievai jāiet ganos» (E 11, 1263); 1867. g. dzimušais milzkalnietis Jēkabs Dišlers: «Kalpa sievai vajadzēja katru nedēļu vienu dienu iet ganos» (E 11, 1265); Lustes muižā «Precēta kalpa sievai jāiet piektajā dienā ganos un katrā laikā, ciklīdz saimniekam vajadzīgs pie darba» (D. L., 1887., 163. nr.); «Tā kā kalpu sievām bijuši allaž savi lopiņi, tad tām arī vajadzējis iet katrai savu dienu ganos, tāpat arī katrai savu

dzēja strādāt saimniekam vismaz 50—80 dienu gadā resp. vasarā. Lielākie bērni varēja aizvietot māti ganos un vieglākos lauku darbos.

Vīra darba alga nenodrošināja ģimenei vajadzīgo iztiku. Tādēļ sieva iespēju robežās gāja sava un kaimiņu saimnieku darbā kā dienas vai gabaldarba strādniece, saņemot par to atalgojumu naudā vai natūrā. Kalpu sievas labprātāk gāja darbā pie māju saimnieka, jo tad uz visu dienu nevajadzēja aiziet no mājas. Vienīgi talkās un, ja māju saimniekam nevajadzēja papildu darbaspēka, kalpu sievas devās darbā uz citām saimniecībām.⁷¹ Ciņā par ģimenes eksistences nodrošināšanu kalpu sievas bez darba saimnieku laukos rudenos lasīja ogas un sēnes, ko reizēm pārdeva; ziemās vērpa, adīja un auda uz saimnieču pasūtījuma un veica citus gadījuma darbus. Pārējā laikā viņai bija jāapkopj ģimenes nelielā saimniecība: jāravē dārzs, jākopj lopi, jāgatavo apģērbs, ēdiens, kā arī jāveic citi saimniecībā nepieciešamie darbi.

Attīstoties kapitālistiskajam ražošanas veidam lauksaimniecībā, darba devēji nelabprāt līga precētos kalpus ar bērniem. Viņi uzlūkoja tos par aprūtinājumu un neērtību saimniecībai: ģimenei saimes istabā vajadzēja vairāk vietas, sievas ik dienas nevarēja iet darbā utt. Tādēļ precētajiem kalpiem dažkārt grūti nācās atrast saimnieku.⁷² Tas viņu stāvokli padarīja stipri ne-

svētdienu.» (VVM PV 3119. mape, 44. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Skudrās») Sal. VVM PV 3010. mape, 182. dok., Talsu apr. Vandzenes pag. «Dižkuģeniekos» u. c.

⁷¹ E 11, 1262, Stelpē; E 11, 1264, Rundālē; E 11, 1266, Alsungā.

⁷² E 11, 1266, Alsungā; E 11, 1267, Bārbelē; arī B. Z., 1875, 9. nr., 75. lpp.; D. L., 1887., 139. nr., 1894., 289. nr. u. c. Precēto kalpu ligšanas jautājumu 19. gs. otrajā pusē plaši apsprieda latviešu buržuāziskā prese. Daļa autoru uzskatīja, ka saimnieku nevēlēšanās līgt precētus kalpus ir viens no iemesliem, kādēļ iestājies laukstrādnieku trūkums, kādēļ neprecētie gājēji kļuvuši nepaklausīgi, slinki un devušies uz pilsētām. Šajās pārrunās labi atspoguļojas arī uzskati par precēto kalpu «nepiemērotību» zemnieku saimniecībās: «Jelgavas—Bauskas apriņķa saimnieki, it īpaši tā sauktie kviešzemnieki, paraduši turēt vienīgi neprecētus kalpus. Ar tiem, pēc viņu domām, esot daudz vienkāršāka dzīve. Precēts kalps gribot turēt savu govi, savu aitu, savu cūku, kam visiem jāgadā telpas. Kalpa sieva, zināms, savus lopus lutinot, viņas govns nomācīta pa grāvjiem zagties, viņas aita ar visiem jēriem skrien uz labību, viņas cūka ne par ko nav atturama no kartupeļiem — vārdu sakot, kalpa lops gatavais meža zvērs. Tad precētam kalpam vajadzīga arī lielāka dzīvojamā telpa: viens viņš jau aizņem pilnu istabas kaktu un veselu klētiņu un, ja tur vairākus, tad jābūvē īpašs ērbegis. Liela nelaime ar kalpu bērniem: tie zogas ābolos, tie zogas burkānos un kāļos, tie plūc saimnieku bērnus un iemāca viņiem vissmalkākos nedarbus. Un tā, lai lietu uzskata kā gribēdams, pēc neprecēto kalpu mīlotāja saimnieka domām, ar precēto allaž ķibeles ķibeles galā. Ar neprecētiem kalpiem, tā prāto, dzīve esot daudz vieg-

drošu. Dzīvojot kā vaļniekam, puslīdz drošs darbs un peļņa bija tikai vasarā. Šo iemeslu dēļ precētie kalpi visvairāk dzīvoja muižās.

Kurzemē un Zemgalē 19. gs. otrajā pusē, pēc māju iepirkšanas par dzimtu, saimnieku stāvoklis visumā uzlabojās. Pieauga viņu turība. Līdz ar ekonomiskā stāvokļa uzlabošanos pieauga arī saimnieku apziņa: mājas un sabiedriskajā dzīvē viņi arvien vairāk atdalījās no laukstrādniekiem. Sevišķi spilgti tas iezīmējās gadsimta pēdējā ceturksnī ekonomiski attīstītākajos apvidos.

Saimnieki sevi uzskatīja par augstāk stāvošu ļaužu kārtu un apzinājās savu pārkumu pār laukstrādniekiem. Šis uzskats izpaudās arī ģimenes attiecību nodibināšanā: saimnieki jau 50. gadu beigās uzskatīja par savas kārtas apkaunojumu, ja saimnieka dēls gribēja precēt kalpa meitu vai arī otrādi,⁷³ tādēļ viņi stingri raudzījās, lai viņu dēls vai meita precētos tikai ar savas kārtas pārstāvjiem un pie tam ar tādiem, kas pēc sava mantas stāvokļa līdzinās viņiem.⁷⁴ Šo rīcību noteica esošā vai topošā privātipašnieka intereses: vedeklas vecāki atbilstoši savam mantas stāvoklim deva meitai līdzīgu pūru (lopus, drēbes, naudu), kas papildināja znota un viņa vecāku mantību, deva iespēju paplašināt saimniecību. Turpretim, apprecoties ar kalpa meitu, šādas iespējas nebija un saimniecība varēja iegūt tikai divas jaunas darba rokas. Papildu faktors šādai saimnieku rīcībai bija arī nevēlēšanās radoties ar trūcīgajiem lauku ļaudīm.

Pēc tā laika paradumiem sievas vai vīra izvēlē noteicējs vārds bija vecākiem. Saimnieki izmantoja savas tiesības, lai nepieļautu savu dēlu un meitu apprecēšanos ar laukstrādnieku dēliem un meitām. Tomēr ne vienmēr vecāki varēja bērniem uzspiest savu

lāka, ar tiem nekad nevar gadīties augšminētās, nedz dažas citas ķibeles. Tiem nevajag tik lielu telpu, tiem arī pārtika iznākot lētāka utt.» («Zemkopis», 1895., 22. nr., 418. lpp.)

⁷³ Oranovskis šajā sakarā rakstīja: «Различия между обонми класами крестьянского населения (сaimniekiem un laukstrādniekiem — S. C.) простираются до того, что даже женитьбы стали совершаться в каждом отдельно. Крестьянин-арендатор считает для себя унижительным жениться на дочери работника. В особенности стали отделяться эти два класса с введением денежно-оброчных отношений» (А. Орановский. Op. cit., 188. lpp.). Ne mazāk interesantu salīdzinājumu redzam arī tautas atmiņās un uzskatos, piemēram: «Pirms māju iepirkšanas, kad visi skaitījušies kā kalpi, nav skatījušies uz kārtu. Vēlākā laikā tā stingri ieturēta, tā ka kalps precēja tikai kalponi un saimnieka dēls — saimnieka meitu. Bijuši arī izņēmuma gadījumi, t. i., kad tas nav no jauno puses ievērots. Tādā gadījumā noteikta izslēgšana no mantojuma.» (VVM PV 3143. mape, 432. dok., Tukuma apr. Milzkalnes pag. «Skapjos».)

⁷⁴ Saimnieku dēlu rīcību sievas izvēlē ap 1870. g. kāda aculieciniece atbēlo šādi: «Saimnieks vai saimnieku kārtas jauneklis neprecēja kalpu meitu —

gribu, jo paražas, pēc kurām jauniešus varēja apprecināt bez iepriekšējas pazīšanās un pat pret viņu gribu, jau zaudēja savu spēku.⁷⁵ Tādēļ dažreiz arī gadījās, ka saimnieka dēls apprecēja kalpa meitu vai saimnieka meita izgāja pie kalpa dēla. Ciņā pret šo šķietami nevēlamo parādību saimnieki izmantoja pēdējo viņu rokās esošo līdzekli: nepaklausības gadījumā dēlam atņēma mantojuma daļu, meitai nedeva pūru, dažkārt pat padzina no mājas. Ja arī šī rīcība jauniešus nespēja izšķirt, viņi pa lielākai daļai uzsāka kalpu vai vaļinieku gaitas vai arī devās darbā uz pilsētām. Tomēr, visumā ņemot, saimnieku un kalpu kārtas jauniešu apprecēšanās bija samērā reta parādība. Parasti precējās cilvēki, kuru sabiedriski ekonomiskais stāvoklis bija puslīdz vienāds.⁷⁶

Jaunieši iepazīnās un viens otrā ieskatījās mājas dzīvē un darbā, talkās, muižas darbā, ballēs u. c. Izvēloties sev dzīves biedreni, puīši galvenokārt skatījās uz meitas čaklumu, tīrību, ārējo izskatu; meitas izcilu vērību veltīja puīšu spēkam, attapībai,

vienīgi tāds, kam nebij izredzes uz māju. Tādi lūkoja ieprecēties pie saimnieka meitas, kam māja, vai, ja arī precēja, tad tādu kalpa meitu, kam pūrā nauda.» (VVM PV 3019. mape, 112. dok., Talsu apr. Cēres pag.)

⁷⁵ Šā paraduma eksistenci līdz 60. gadu reformām stiprā mērā nodrošināja zemnieku pārvietošanās brīvības ierobežojumi. Ja dēls vai meita nevarēja saprasties ar vecākiem, viņiem bija grūti aiziet no mājas uz citu pagastu vai pilsētām. Turpretim pēc tam, kad spēkā stājās jaunais pasu likums, aiziešana no sava pagasta kļuva vieglāka. Tas mazināja vecāku iespējas pakļaut dēlus un meitas savai gribai.

⁷⁶ 1867. g. dzimušais milzkalnietis Jēkabs Dišlers atceras: «Kalpu puīši parasti meklēja un apprecēja kalpa meitas. Saimnieki mēdza turēties pie savas kārtas. Saimnieki saviem dēliem neļāva precēt kalpa meitas. Ja dēls vecākiem neklausīja, tie viņam nedeva pienākošos mantojuma daļu un dēlam vajadzēja palikt par kalpu vai vaļinieku. Ja saimnieka meita gribēja iziet pie kalpa puīša, tad vecāki viņai bieži vien nedeva pūru» (E 8, 730 ag); 1871. g. dzimušais bārbelietis Mārtiņš Upelnieks stāsta: «Manā jaunībā kalps precējās tikai ar kalpu, saimnieks ar saimnieku kārtas pārstāvi. Ja saimnieka dēls pret vecāku gribu apprecēja kalpa meitu, tad viņam vajadzēja atstāt māju un pazaudēt arī mantojuma tiesu. Tāpat, ja saimnieka meita izgāja pie kalpa puīša, vecāki viņai nedeva pūru. Tomēr tādi gadījumi bija reti, kad saimnieku kārtas pārstāvis apprecējās ar kādu no kalpa kārtas» (E 8, 758 ag); «Saimnieka dēls jau nedrīkstējis precēt kalpa meitu un otrādi. Saimnieku kārtas vecāki uz to stingri skatījušies, bet neko jau nelīdzēja. Ja jau jaunie reiz stingrāk saskatījušies, tad i apprecējušies. No mantojuma vai pūra tad gan nekas neiznācis. Daudzreiz tā saimnieku dēls palicis par kalpu uz visu mūžu» (VVM PV 3131. mape, 156. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Riepjos»). Sal. E 8, 708 ag, Alsungā; E 8, 769 ag, Rundāle; E 8, 793 ag, Stelpē; VVM PV 3143. mape, 39. dok., Tukuma apr. Remtes pag. «Skrundās»; 3019. mape, 112. dok., Talsu apr. Mērsragciemā u. c. Šī parādība bija plaši sastopama arī Vidzemē. Tomēr te biežāk nekā Kurzemē un Zemgalē precējās saimnieku un kalpu kārtu pārstāvji (D. L., 1887., 125. nr., Trikātā; B. V., 1887., 254. nr., Vecpiebalgā).

darba prasmei un, protams, arī izskatam. Šādu cilvēka vērtības mērauklu pie laukstrādniekiem sastopam galvenokārt tāpēc, ka visa viņu kopdzīve balstījās uz roku darbu, ar kuru vajadzēja nopelnīt ģimenei nepieciešamo iztiku, sagādāt vajadzīgos iedzīves priekšmetus un bieži vien apgādāt arī darba nespējīgos vecākus. Meitas pūram pievērsa daudz mazāku uzmanību, jo tā uzdevums bija nodrošināt jauno ģimeni uz kādu laiku vienīgi ar apģērbu. Daļu iedzīves priekšmetu jau pirms kāzām bija iegādājies kā puisis, tā meita.⁷⁷

Kalpu bērnu dzīve jau no mazām dienām saistījās ar viņu vecumam un spēkam atbilstošu darbu vecāku ģimenes saimniecībā. Patstāvīgas darba gaitas viņiem sākās 7—8 gadu vecumā, kad vecāki bērnus nodeva ganos pie savu vai visbiežāk citu māju saimnieka. Vecāku peļņa bija pārāk maza, lai pilnīgi nodrošinātu ģimenes iztiku.

Pēc vecuma pakāpēm un pienākumiem gani tika dalīti: zosu ganos (5—7 g. v.), cūkganos (8—9 g. v.) un govju ganos (9—14 g. v.).⁷⁸

Govju gana vajadzēja katrā saimniecībā, lai lopu uzraudzīšanā nebūtu jāizmanto pieaudzis spēcīgs cilvēks, kas no darba devēja viedokļa bija ļoti neizdevīgi. Lielākās saimniecībās, kur audzēja vairāk cūku, algoja arī cūkganu, kam bija jāraugās, lai cūkas neizposta sējumus, dārzus, kartupeļu laukus. Zosu ganus algoja tikai tās saimniecības, kas atradās ūdeņu tuvumā un audzēja daudz zosu. Par ganu gaitām neatbilstošu uzskatīja 15 gadu vecumu sasniegušu pusaudzi. Pēc pastāvošajiem paradumiem šādā vecumā vajadzēja iesvētīties. Pēc tam zēni sāka līgt darbā kā mazie puīši, meitenes — kā mazās meitas.

Līgstot ganu, saimnieks līguma noteikumus apsprieda ar viņa vecākiem, pie kam galvenā noteikšana te bija bērna tēvam. Ganu līga vai nu krogā parastajā deramdienā, vai arī mājās pie vecākiem. Pirmajā gadījumā vecāki kopā ar bērnu devās uz krogu, lai nākošais darba devējs redzētu savu jauno gājēju un varētu novērtēt viņa noderību veicamajiem pienākumiem. Otrajā gadījumā saimnieks, iepriekš apklausījis par kalpu ģimenēm, kam čakli, ganu vecumā esoši bērni, devās uz viņam zināmo vietu un mēģi-

⁷⁷ Par iedzīves priekšmetu iegādi sk. turpmāk.

⁷⁸ E 11, 1261, Rundālē; E 11, 1259, Ezerē; VVM PV 3016. mape, 239. dok., Talsu apr. Kandavas pag. «Anužos»; 3023. mape, 161. dok., Nurmuižas pag.; 3119. mape, 105. dok., Kuldīgas apr. Pampāju pag. «Roziņos». Sal. E 11, 1268, Bārbelē; E 11, 1270, Mīlzkalnē; E 11, 1271, Alsungā; E 8, 742 ag, Turlavā; VVM PV 3016. mape, 373. dok., Talsu apr. Zentenes pag. «Nikiņos»; 3129. mape, 32. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Skudrās».

nāja ar vecākiem noslēgt līgumu par bērna nodošanu darbā.⁷⁹ Līgšanas veids visumā bija tāds pats, kā līgstot kalpus, puisus, meitas. Būtiska atšķirība bija tikai tā, ka pieaudzis cilvēks — kalps, puisis, meita — pārdeva pats savu darbaspēku, bet gana — bērna darbaspēku pārdeva vecāki par viņiem pieņemamu cenu, neprasot paša līgstamā domas un piekrišanu.

Parastākais kalpošanas termiņš ganiem skaitījās no Jurgiem līdz skolas laikam (15. oktobrim) vai arī līdz lopu ārā laišanas laika beigām — apm. līdz Mārtiņiem. Līdz skolas laikam pa lielāki daļai līga bērni, kas ziemā gāja skolā, pārējie turpretim visbiežāk derēja līdz lopu ārā laišanas laika beigām.⁸⁰

Ipašs ganu derēšanas veids bija līgums uz visu gadu. To galvenokārt praktizēja kalpu ģimenes ar vairākiem bērniem, kuru apgādāšana radīja lielas grūtības. Tā līga arī bāreņi. Šādā gadījumā saimnieks bērnu vasarā nodarbināja ganos, bet ziemā lika pie vieglākiem mājas darbiem un sūtīja skolā.⁸¹ Ja gans bija līgts uz visu gadu, saimnieks tam deva tikai pārtiku, apģērbu un apavus, jo bērns ar pilnu darba slodzi strādāja vienīgi vasarā, kad viņam vajadzēja nopelnīt iztiku ziemai.

Gans atradās pilnīgā saimnieka apgādībā: ēda pie saimes galda, dzīvoja kopējā saimes istabā, algu saņēma galvenokārt natūrā — labību, produktus, apģērbu, apavus.⁸² Par to viņam

⁷⁹ Pilsētu tuvumā dzīvojošie saimnieki gadsimta pēdējā ceturksnī kā ganus nereti līga pilsētu strādnieku bērnus. Sal. D. L., 1894., 84. nr.: «Daudz lauku saimnieki parādusi pavasaros iebraukt Rīgā un no šejienes strādniekiem saligt to bērnus par lopu ganiem pa vasaru»; arī «Zemkopis», 1895., 22. nr., 418. lpp. u. c.

⁸⁰ E 11, 1261, Rundālē; E 11, 1259, Ezerē; E 11, 1260, Bārbelē; E 11, 1258, Milzkalnē; VVM PV 3141. mape, 124. dok., Tukuma apr.

⁸¹ «Ja kādam ganam vairs nebija vecāku, tad tas dažreiz līga pie saimnieka ar tādu noteikumu, ka vasarā iet ganos, bet saimnieks ziemā sūta viņu skolā.» (E 11, 1258, Milzkalnē.) Sal. E 11, 1259, Ezerē; E 11, 1261, Rundālē; E 11, 1272, Stelpē; VVM PV 3089. mape, 51. dok., Kuldīgas apr. Kūrmales pag.; 3119. mape, 44. dok., Lutriņu pag. «Skudrās»; 107. dok., Rendas pag. «Dambēs»; 194. dok., Cieceres pag. «Audzēs»; 3016. mape, 373. dok., Talsu apr. Zentenes pag.; arī D. L., 1896., 17. nr., Kuldīgas apr. Kūrsiņu pag.

⁸² Ganiem, tāpat kā precētajiem kalpiem un citiem gājejiem, algas bija ļoti dažādas. Algu lielums atkarājās no gana vecuma, ganāmo lopu daudzuma, iespējām ganu izmantot saimniecības darbos u. c. 1863. g. Irlavas pag. «Pūču» māju 13-gadīgai ganu meitenei Lībai Erdmanei algā maksāja 2 aitas, 100 sauļas līnu, 2 mārciņas ziepju, 1 pāri kurpju un vienu jaku (LPSR CVA 971. f., 1. apr., 692. lieta, 1. lp.); 1888. g. Daudzevas pag. «Putrānos» ganu meitenei maksāja: 3 lindrakus, 1 jupki, 1 deķi, 1 puszābakus, 2 katūna jakas, 3 lakatus, 3 kreklus, 1 sivēnu, naudu uz Miķeļa tirgu (LPSR CVA 848. f., 1. apr., 446. lieta, 2. lp.); 1879. g. Irlavas pag. «Libertos» ganu zēnam par vasaru maksāja: 2 pūri rudzu, 2 pūri miežu, 7 rubļi naudā un vienu pāri zābaku. (LPSR CVA 971. f., 1. apr., 866. lieta, 1. lp.) Sal. E 11,

vajadzēja veikt ne vien savus tiešos — gana pienākumus, bet arī virkni citu darbu⁸³ gan pusdienas laikos, gan kalpu sievu ganu dienās. Ciešā sakarā ar šo darbu raksturu saimnieki izvēlējās ganu: ja vairāk palīdzības vajadzēja meitām un saimniecei, līga meiteni, ja puīšiem — zēnu. Saimnieki, kuru lopus nācās vairāk ganīt mežos, labprātāk līga zēnus, jo tie bija drošāki nekā meitenes.

Salīdzinot gana stāvokli ar citu gājēju darba un dzīves apstākļiem, jāsecina, ka tas bija ievērojami smagāks nekā pārējiem laukstrādniekiem. Te jāņem vērā arī psiholoģiskais moments: no ģimenes uz ilgu laiku atrautais un svešu lauzu kalpībā nodotais bērns vienmēr jutās atstumts un pazemots. Darba devējs par viņu interesējās tikai tik daudz, cik tas bija saistīts ar darbu. Nepiedzīvojušo un padevīgo bērnu varēja izmantot daudz vieglāk nekā pieaugušos gājējus, jo no gana pretestības negaidīja. Rupja apiešanās, vienmuļā pārtika, ilgās darba stundas bija par iemeslu daudziem ganu bēgšanas gadījumiem. Ja gans bija aizbēdzis, saimnieks bērna vecākus nereti iesūdzēja pagasta tiesā, pieprasot, lai gans atgriežas darbā, bet vecāki atlīdzina zaudējumus, kas saimniekam radušies sakarā ar cita cilvēka izmantošanu gana pienākumu izpildei viņa prombūtnes laikā.⁸⁴ Ganu bēgšanu no darba devējiem var uzlūkot kā protestu pret savu pazemoto stāvokli.

Par puīšiem dēvēja neprecējušos vīriešus. Viņi dalījās priekšpuīšos, puīšos un mazajos puīšos.⁸⁵ Atšķirības viņu starpā noteica vecums, darba spējas un līgšanas noteikumi.

Puīši pie saimniekiem parasti līga uz gadu vai pusgadu. Vienīgi tie puīši, kam rudenī bija jāiet kara dienestā, līga līdz t. s. «ložu laikam» (apm. oktobra vidū) vai arī līdz Mārtiņiem. Tāpat uz pusgadu līga tie, kas rudenī gatavojās precēties un palikt par kalpiem vai vaļiniekiem. Uz pusgadu līgušie, gribēdami vairāk nopelnīt, ziemā gāja meža vai citos gadījuma darbos. Saimnieki no savas puses uz pusgadu centās līgt puīšus, ko varēja izmantot

1272, Stelpē; E 11, 1260, Bārbelē; E 11, 1261, Rundālē; E 11, 1258, Milzkalnē; VVM PV 3119. mape, 194. dok., Kuldīgas apr. Cieceres pag. «Audzēs»; 3016. mape, 239. dok., Talsu apr. Kandavas pag. «Anužos»; 3050. mape, 44. dok., Tukuma apr. Remtes pag. «Melgrāvjos».

⁸³ Sk. laukstrādnieku darba apstākļu apskatu.

⁸⁴ LPSR CVA 848. f., 1. apr., 446. lieta, 1888. g. u. c.

⁸⁵ E 8, 742 ag un E 8, 752 ag, Turlavā; E 11, 1273, Alsungā; E 11, 1277, Ezerē; E 11, 1270 un E 11, 1274, Milzkalnē; E 11, 1275 un E 11, 1276, Bārbelē; VVM PV 3129. mape, 114. dok., Kuldīgas apr. Pampāļu pag. «Garančos»; 32. dok., Lutriņu pag. «Škudrās»; 3016. mape, 252. dok., Talsu apr. Vandzenes pag. «Valtiņos»; 373. dok., Zentenes pag. «Nikiņos».

tikai lauku un mājas darbos. Ziemā šo darbu bija mazāk, tādēļ nevajadzēja tik daudz darbaspēka kā vasaras periodā. Pie smagākiem ziemas darbiem, kur nepietika mājas ļaužu darbaspēka, saimnieks uz kādu laiku pieņēma dienas strādniekus.⁸⁶

Uz gadu saimnieki centās salīgt puīšus, kas prata ne vien visus lauku un mājas darbus, bet arī kaut ko no amatnieka darbiem. Viņus ziemā varēja izmantot ne vien pie kārtējiem saimniecības darbiem, bet arī darba rīku labošanai un taisīšanai. Par šādiem amatnieka darbiem puīšiem speciāli nemaksāja, tos ieskaitīja kārtējos mājas darbos.⁸⁷ Līdz ar to saimniekam ietaupījās līdzekļi, jo puīši — amata pratēji paveica to darbu, par ko citādi vajadzētu maksāt amatniekiem.

Puīšiem vajadzēja prast visus saimniecības darbus un izpildīt darba devēja rīkojumus. Algā viņi saņēma zemes gabalu vai labību, naudu, apģērbu vai tā gatavošanai vajadzīgos materiālus un ēdienu pie saimes galda.⁸⁸ Par pilnvērtīgu puīsi 19. gs. otrajā

⁸⁶ «Puīši pie saimniekiem derēja uz gadu vai pusgadu. Uz pusgadu (līdz Mārtiņiem) līga tie, kam rudenī bija jāiet dienestā vai arī kas, gribēdami vairāk nopelnīt, ziemā gāja sliperus cirst» (E 8, 752 ag, Turlavā); «Puīši līga uz gadu vai pusgadu. Ja puīsis iedomājās rudenī precēties, tad viņš līga uz pusgadu.» (E 11, 1274, Milzkalnē.) Sal. E 11, 1273, Alsungā; E 11, 1275, Bārbelē; VVM PV 3016. mape, 252. dok., Talsu apr. Vandzenes pag. «Valtiņos».

⁸⁷ «Puīšus līga uz gadu vai pusgadu. Puīšus, kas prata visus darbus un arī amatu, centās līgt uz visu gadu. Nepratīgākus līga uz pusgadu, jo, ja ziemā vajadzēja pie kāda smagāka darba, tad pieņēma algādzi. Centās līgt ar amata prasmi. Bija paradums, ka puīšiem jālabo un jātaisā darba rīki, zirgu lietas un cits saimniecībā nepieciešamais» (E 11, 1275, Bārbelē); «Pēc ieražas tiek tam saimnieka puīšam māju lietu sataisīšana uzdota, kas prātīgāks un caur tam tanis dienās no lielajiem un grūtajiem lauka darbiem tas atsvabināts kļūst.» (LPSR CVA 848. f., 1. apr., 442. lieta, 2. lp., 1885. g.)

⁸⁸ Gadsimta 50.—60. gados puīšiem algas maksāja galvenokārt naturā; viņi saņēma zemi vai labību, apģērbu, pārtiku, dzīvokli. Turpretim gadsimta pēdējā ceturksnī, attīstoties preču-naudas saimniecībai, arvien lielāku nozīmi puīšu algās ieņēma nauda. 1862.—1864. g. Grenču-Irlavas pagasta tiesas iecirknī neprecēts kalps (puīsis) kā augstāko gada algu saņēma: «Kein Geld, sondern nur höchstens 10 Mass Roggen, 10 Mass Gersten und 10 Ellen Wandt (eigen gewebtes Tuch), 3 Paare Strümpfe, 3 Paare Handschuhe, 3 Hemde und 3 Ellen (1862. g.) (1863.—1864. g. — 4) hemden Leinwand für Futter» (LPSR CVA 971. f., 1. apr., 178. lieta); 1878. gadā Irlavas pag. «Pūču» māju puīsis Pāvels Neilands gada algā saņēma 12,5 pūrus rudzu, 12,5 pūrus miežu, 10 oлектis vadmalas, 3 pāri zeku, 3 pāri cimdu, 3 kreklus, 1 pusvadmalas svārkus. So algu pagasta tiesa aprēķināja par 70,88 rbļ. (LPSR CVA 971. f., 1. apr., 852. lieta, 2. lp.); 1869.—1870. g. Degāles pag. «Jāku» puīsis bija salīdzis par sekojošu gada algu — 55 rbļ. naudā, 10 oлектis vadmalas, 4 oлектis oderdrānas un viens kreklis. (LPSR CVA 971. f., 1. apr., 727. lieta, 1. lp.) Sal. E 11, 1274, Milzkalnē u. c. Algu lielums bija visai dažāds, tādēļ visus variantus nav iespējams uzrādīt.

pusē saimnieki uzskatīja tikai spēcīgu vīrieti, ne jaunāku par 18 gadiem.

No kopējās puīšu masas jāizdala t. s. priekšpuīši. Lielsaimnieku mājās, kur algoja vairākus puīšus, veiklāko, spēcīgāko un darba devējam uzticamāko puīsi izvirzīja par priekšstrādnieku jeb kā Bārbelē to zīmīgi sauca — par «darba saimnieku».⁸⁹ Saimnieks visus rīkojumus par veicamiem darbiem nodeva priekšstrādniekam, kas savukārt izrikoja pārējos puīšus un meitas. Priekšstrādniekam vajadzēja ne vien izrikot un vadīt pārējos gājējus, bet arī būt tiem par priekšzīmi darbā: celties rītos pirmajam un vakaros gulties pēdējam, visos darbos iet citiem pa priekšu un veicināt darbu ātrāku pabeigšanu. Priekšstrādniekam bija jāveic atbildīgākie darbi, piemēram, jāsēj, jāžāvē labība, jābrauc uz sudmalām, uz tirgu u. tml. Ja saimnieka kādreiz nebija mājās, priekšstrādniekam vajadzēja vadīt saimniecību, bet pārējiem laukstrādniekiem viņu nācās klausīt tāpat kā saimnieku. Priekšpuīsis par savu darbu saņēma lielāku algu nekā pārējie puīši, bet dzīvoja kopā ar citiem laukstrādniekiem saimes istabā un ēda pie saimes galda.⁹⁰

Meitas — laukstrādnieces, tāpat kā puīši un kalpi, pie saimniekiem līga uz gadu vai retāk — uz pusgadu.⁹¹ Meitas saņēma dzīvokli, uzturu, apģērbu vai tā gatavošanai nepieciešamos materiālus, apavus, naudu. Nereti saimnieks meitai turēja vienu vai vairākas aitas.⁹² Par meitām parasti līga neprecētas sievietes,

⁸⁹ E 11, 1276.

⁹⁰ 1871. g. dzimušais alsundzietis Pēteris Korāts atceras: «Ja mājās bija vairāki puīši, tad visveiklākais un labākais strādnieks bija it kā priekšstrādnieks. Ja saimnieks nebija mājās, viņš rīkoja visu saimi un citiem viņu vajadzēja klausīt. Tāpat viņš veda uz Liepāju pārdot labību, kartupeļus u. c. ražojumus. Viņš par savu darbu saņēma lielāku algu» (E 11, 1273); 1879. g. dzimušais turlavietis Adams Tīlks stāsta: «Ja mājās bija vairāki puīši, tad spēcīgākais un veiklākais no tiem skaitījās kā priekšpuīsis. Viņam bija jāveic visi atbildīgākie un smagākie darbi, visos kopējos darbos jāiet pa priekšu. Ja nebija mājās saimnieka, viņam bija jāizriko saime. Priekšpuīsim bija lielāka alga nekā pārējiem puīšiem» (E 8, 752 ag); 1867. g. dzimušais milzkalnietis Jēkabs Dišlers stāsta: «Priekšpuīši bija lielākās mājās. Viņiem alga bija lielāka nekā citiem puīšiem. Saimnieks priekšpuīsim pateica darbus, un tas izrikoja visu saimi.» (E 11, 1274.) Sal. E 11, 1276, Bārbelē; VVM PV 3129. mape, 32. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Skudrās» u. c.

⁹¹ E 11, 1281, Alsungā; E 8, 744 ag, Turlavā; E 11, 1278, Bārbelē; E 11, 1279, Rundālē; VVM PV 3129. mape, 114. dok., Kuldīgas apr. Pampāju pag. «Garāņčos». Līdzīgas ziņas iegūtas arī Milzkalnē, Sipelē u. c.

⁹² Pētertales pag. «Prašū» māju meita Jūle Hundhena 1877.—1878. g. saņēma šādu gada algu: naudā 18 rbl., 2 podus izkulstītu linu, uzturu 4 aītām, velkus 13 oлектīm pusvadmalas, 5 mārciņas ziepju. Šo algu pagasta tiesa novērtēja par 33,50 rbl. (LPSR CVA 971. f., 1. apr., 846. lieta, 3. lp.);

retāk kalpu sievas. Meitām saimnieka darbā vajadzēja iet katru dienu, tādēļ kalpu sievas pie saimniekiem uz ilgāku laiku parasti nelīga, jo viņām vajadzēja apkopt savas ģimenes saimniecību, no kuras uz visu dienu sistemātiski nevarēja atrauties.

Lielākās saimniecībās, kur algoja 2 un vairāk laukstrādnieces, paralēli to iedalījumam pēc vecuma un darba spējām⁹³ pastāvēja arī iedalījums pēc veicamiem darbiem t. s. «nama meitās» un «lauka meitās». Nama meitai vajadzēja veikt visus mājas darbus: gatavot ēdienu, mazgāt traukus, tīrīt istabas, barot cūkas u. c. Lauka meitām no rītiem vajadzēja sakopt kūti un pēc brokastīm doties lauku darbos. Katru nedēļu viena laukstrādniece skaitījās nama meita, pārējās — lauka meitas. Nākošajā nedēļā par nama meitu bija viena no iepriekšējās nedēļas lauka meitām. Šie pienākumi pa nedēļām mainījās cauru gadu.⁹⁴ Ziemā lauku meitu pienākumi galvenokārt saistījās ar dažādiem mājas darbiem kūtī, rijā, piedarbā un citur, bet nama meita, tāpat kā vasarā, rīkojās pa virtuvi un istabu. Šādu pienākumu sadalījumu laukstrādniecēm centās paturēt visu gadu. Tomēr steidzamu darbu laikā arī

Degāles pag. «Jane-Strausu» māju meitai Lībai Lasmanei 1877. g. bija šāda alga: skaidra nauda 13 rbļ., mitināšana un ganības vienai govij un 3 aitām, divi podi kulstītu līnu, piecas mārciņas ziepju, viens pāris puszābaku, zeme viena pūra kartupeļu stādīšanai, pastalas, cik vajadzīgs. Pagasta tiesa algu novērtēja par 42,60 rbļ. (LPSR CVA 971. f., 1. apr., 820. lieta, 22. lp.) Sal. E 11, 1279, Rundālē; E 11, 1278, Bārbelē; VVM PV 3141. mape, 124. dok., Tukuma apr. Matkules pag. «Meiros»; 3129. mape, 270. dok., Kuldīgas apr. Kursīšu pag. «Upeniekos» u. c. Zaļenieku apkārtnē 1896. g. meitai gadā tika maksāts: «30 rubļu naudas, kleite jeb priekš tās krāsota pusvadmala 11 oļekti, valkājami svārkī un jaka, deķis, kažoks melnām adām, 3 mārciņas vilnas, 10 mārc. ziepes, pastalas, cik vajadzīgs. Tas iznāk, naudā rēķinot, līdz 55 r. gadā.» (D. L., 1895., 20. nr.)

⁹³ Sk. turpmāk.

⁹⁴ 1867. g. dzimušais milzkalnietis Jēkabs Dišlers stāsta: «Ja mājās bija vairākas meitas, tad katra savu nedēļu rīkojās pa kūtī un ķēķī. Meitai, kura rīkojās pa ķēķī, tajā nedēļā uz lauka nevajadzēja iet. Viņai bija jācep maize, jāmazgā veļa, jāvāra ēst, jāpieskata kalpa sievas bērni (ja kalpa sieva bija saimnieka darbā — S. C.), jābaro cūkas, jāsaplūc un jāsakapā zāles, jāsauc gans mājās, jādzen ārā, jāmazgā trauki. Meita, kura strādāja uz lauka, vēl papildus sakopa kūtī. Govis slauc abas meitas un, ja vajadzēja, tad arī kalpa sieva gāja palīgā»; 1865. g. dzimusi sīpeliete Karlīne Šperliņa atceras: «Ja mājās bija vairākas meitas, tad viņas pa nedēļām mainījās istabas un lauka meitās. Istabas meitai uz lauka nebija jāiet. Viņa baroja cūkas, tīrīja istabas, taisīja ēst, mazgāja traukus un veica citus mājas saimniecības darbus. Lauku meitai bija jāsakopj govīs un jāiet lauku darbos. Govīs slaukt gāja visas meitas, arī istabas meita.» Sal. E 11, 1278, Bārbelē; E 11, 1280, Stelpē; E 11, 1281, Alsungā; E 8, 744 ag, Turlavā; VVM PV 2974. mape, 138. dok., Talsu apr. Mērsragciema «Kalnos»; 3016. mape, 338. dok., Talsu apr. Vandzenes pag. «Dižkuģeniekos»; 3108. mape, 88. dok., Kuldīgas apr. Pampāju pag. «Roziņos» u. c.

nama meitai bieži vien vajadzēja doties uz lauku vai pļavu, lai palīdzētu ātrāk novākt ražu vai veikt citus darbus. Tādos gadījumos mājās palika vienīgi saimniece.

Laukstrādnieču iedalījums nama un lauka meitās izskaidrojams ar cenšanos racionālāk izmantot darbaspēku. Attīstoties lopkopībai, mājās vienmēr bija darba pilnas rokas. Tādēļ izdevīgāk bija tur atstāt cilvēku, kurš atbild par mājas darbu veikšanu un tikai sevišķos gadījumos tiek atrauts no šiem pienākumiem. Pretējā gadījumā mājas darbu veikšanai, piemēram, lopu sadzīšanai u. c., no lauka vajadzētu sūtīt kādu cilvēku, bet tas traucētu lauku darba norisi un pastāvīgās staigāšanas dēļ radītu ievērojamus laika zudumus.

Lielākās saimniecībās, kur algoja vairākus puīšus un meitas, līga arī 15—18 g. vecus pusaudžus, t. s. «mazos puīšus» jeb «puspuīšus» un «mazās meitas».⁹⁵ Šie jaunieši bija par lieliem, lai ietu ganos, un par vājiem, lai veiktu visus pieaugušo darbus, tādēļ viņus visumā izmantoja vieglāko darbu veikšanai un kā palīgus pie smagajiem darbiem, maksājot mazāku algu nekā lielajiem puīšiem un meitām. Tomēr nereti viņiem nācās strādāt visus pieaugušo darbus. Šajos 3—4 gados mazajiem puīšiem un meitām vajadzēja iegūt visas lauku un mājas darbos vajadzīgās iemaņas un spēku. Sasniedzot 18 gadu vecumu, jaunieši kļuva par pilnvērtīgiem strādniekiem un derēja pie saimniekiem jau kā lieli puīši un meitas.⁹⁶

⁹⁵ E 11, 1268, Bārbelē; E 11, 1279, Rundalē; E 11, 1270 un E 11, 1274, Milzkalnē; E 11, 1277, Ezerē; E 8, 742 ag; E 8, 752 ag, Turlavā; E 11, 1271; E 11, 1273 un E 11, 1281, Alsungā; VVM PV 3016. mape, 373. dok., Talsu apr. Zentenes pag. «Nikiņos»; 252. dok., Vandzenes pag. «Valtiņos»; 3129. mape, 114. dok., Kuldīgas apr. Pampāju pag. «Garancos»; 32. dok., Lutriņu pag. «Skudrās»; 3141. mape, 533. dok., Tukuma apr. Praviņu pag. «Kalnakārtiņās».

⁹⁶ Par mazajiem puīšiem un meitām daudz ziņu snieguši gados vecākie iedzīvotāji. Jēkabs Dišlers: «Lielākās saimniecībās bija puspuīši (15—18 g. v.). Tiem alga bija mazāka nekā puīšiem, bet veikt vajadzēja visus darbus. Palikt aiz muguras bija negods. Saimnieks par čaklu darbu uzslavēja. Ja mazais puisis neprata visus darbus, tad lielajiem puīšiem vajadzēja pamācīt un palīdzēt» (E 11, 1274, Milzkalnē); Adams Tīlks: «Mazie puīši bija 16—18 g. v., t. i., kamēr neprata visus darbus un nebija arī spēka tos veikt. Nezināmos darbus ierādīja dižais puisis vai kalps, ja labi satika. Ja tie nerādīja, tad bija jāprasa saimniekam. Mazajam puisim tāpat bija jāiet pie visiem darbiem un jāveic to vieglākā daļa. Atalgojums mazajam puisim bija mazāks nekā dižajam» (E 8, 752 ag); Jēkabs Dišlers: «Par meitu sāka uzskatīt, izejot no spēka, apm. no 16—17 gadu vecuma. Jaunākās, kuras vēl neprata tik labi veikt visus darbus, sauca par mazajām meitām. Viņām maksāja mazāku algu, bet veikt vajadzēja visus darbus. Ja kaut ko tik labi neprata, to pamācīja lielās meitas vai saimniece»; Karlīne Šperliņa Šipelē: «Par meitu sāku iet 16 gadu vecumā. Tik

Pusaudzū līgšana saimniekam bija izdevīgs darījums, jo par zemāku atlīdzību varēja iegūt gandrīz pilnvērtīgu darbaspēku. Radās arī iespēja racionālāk izmantot pieaugušos laukstrādniekus, kuri nebija jāsūta vieglajos darbos.

Mazie puīši un meitas, tāpat kā lielie, saņēma saimnieka uzdevumu. Bez tam viņi vēl saņēma algā apģērbu, apavus, labību, naudu un dzīvokli. Starp lielajām un mazajām meitām algas un darbu veikšanas ziņā starpība bija mazāka nekā starp lielajiem un mazajiem puīšiem. Sieviešu darbi visumā prasīja mazāk fiziskā spēka, un tos varēja veikt arī mazās meitas, tādēļ samazinājās meitu atšķirības veicamo darbu un algas ziņā.

Laukstrādnieki, kas tikai zināmu gada daļu kalpoja saimniekiem, bet pārējā laikā pelnījās gadījuma darbos vai pārtika no sava zemes gabaliņa ienākumiem, arī veidoja vairākas kategorijas. No tām nozīmīgākās bija vaļinieki un sikzemnieki.

Vaļinieki sastādīja diezgan ievērojamu daļu no lauku iedzīvotāju kopskaita. Zināmā mērā viņi bija pakļauti saimnieku eksploatacijai, tomēr specifiskā dzīves veida dēļ vaļiniekus nevaram uzskatīt par tipiskiem laukstrādniekiem. Vaļinieki, kā rāda nosaukums, dzīvoja zināmā neatkarībā — «vaļā». Viņi nekur nesaderēja uz ilgāku laiku pastāvīgā darbā un gāja strādāt pie saimniekiem tad, kad bija vislielākais darbaspēka pieprasījums un labākās peļņas izredzes.⁹⁷ Vaļinieki laukos veidoja dienas strādnieku galveno kontingentu. Šī Latvijā sastopamā parādība atbilst Ļeņina

jaunas meitas visus saimniecības darbus vēl neprata un viņām vajadzēja mācīties. Tāpēc viņa saņēma mazāku algu, bet iet vajadzēja pie visiem darbiem. Nezināmos darbus pamācīja saimniece vai vecākās meitas.»

⁹⁷ Kā izņēmums jāmin kalpi, kurus saimnieki bija salīguši tikai uz pusgadu, t. i., uz vasaru, un kuri ziemā dzīvoja kā vaļinieki, iztikdami no vasaras un gadījuma darbu peļņas. Vaļiniekus uzskatāmi raksturojis A. Līventāls: «Sie wohnen entweder als ganz freie Arbeiter bei einem Bauerwirt zur Miete oder stehen doch nur insofern in einem festen Dienstverhältniss, als sie für die ihnen gewährten Emolumente an Wohnung, Land, Viehfutter und Weide dem Wirt bei seinen landwirtschaftlichen Arbeiten zu helfen verpflichtet sind. Die übrige freie Zeit arbeiten sie gegen Tagelohn, sei es in den Höfen — und da sind sie namentlich in der Erntezeit gesucht — oder in den Städten, woselbst sich viele für den Winter ganz niederzulassen pflegen. In einzelnen Gegenden Kurlands, vorzüglich in der Nähe von Mitau und Riga, ist es nicht ungewöhnlich, dass die Bauerwirte ihre Knechte zum Teil nur für das Sommerhalbjahr engagiren, während sie im Winter nur auf Tagelohn angewiesen sind.» (A. Lievental. Zur Lage und Frage der ländlichen Arbeiter in Kurland. «Baltische Monatsschrift», 23. Bd., R., 1874, 52. lpp.) Sal. VVM PV 3129. mape, 281. dok., Kuldīgas apr. Kursišu pag. «Kakužos»; 3016. mape, 232. dok., Talsu apr. Kandavas pag. «Jaunojos»; 3141. mape, 200. dok., Tukuma apr. Blidenes pag. «Vanagos» u. c.; arī Manaseina revīzija, 335.—336. lpp.

tezei par to, ka «Kā jau arvien tas ir attīstītās kapitālistiskās attiecībās, strādnieki dod priekšroku līgšanai uz dienām vai nedēļām, kas viņiem ļauj precīzāk regulēt darba algu atbilstoši pieprasījumam pēc darba spēka».⁹⁸

Valīnieki bija dažādi rokpeļņi. Viņi gāja strādāt uz būvēm, mežā, raka grāvjus u. tml. Daudzkārt viņu darbs bija saistīts ar ilgāku prombūtni no mājas, it īpaši ja darba vieta atradās patālu. Šādos gadījumos valīnieks no darba pārnāca mājās tikai sestdienas vakarā un svētdien devās atkal projām, lai pirmdienas rītā varētu stāties pie darba. Neiesaistīdamies pastāvīgā darbā, valīnieki bieži līga kā dienas strādnieki tikai pie saimniekiem vai muižās, saņemot par to attiecīgu dienas algu naudā vai natūrā. Vislielākais pieprasījums pēc valīnieku darbaspēka bija vasarā, siena un labības novākšanas laikā, tādēļ vasara valīniekam bija galvenais peļņas periods.

Tomēr, no otras puses ņemot, valīniekam vasarā bija jācieš ievērojami zaudējumi, jo vislabākajā darba laikā uz saimnieka pirmo pieprasījumu viņam vajadzēja atstrādāt par mitekli un zemes gabaliņu pielīgto dienu skaitu, nesāņemot citu atlīdzību.

Vīrs nespēja nopelnīt ģimenei nepieciešamo iztiku, it īpaši ja tajā bija vairāk cilvēku, tādēļ arī sieva un lielākie bērni bija spiesti līgt darbā. Sieva strādāja pie saimniekiem tāpat kā vīrs par dienas algu vai arī veicot gabaldarbu, piemēram, pie līnu plūksanas maksāja par noplūkto gabalu vai pēc saplūkto sauju skaita. Bez tam valīnieces saimniekiem pret atlīdzību vērpa dzijas un veica citus darbus.

Tā kā valīnieka govs un aitas ganījās kopā ar saimnieka lopiem, viņa sievai katru nedēļu 1—2 dienas vajadzēja iet ganos. Paralēli tiešajam peļņas darbam pie saimniekiem valīnieka sieva apkopa savu nelielo ģimenes saimniecību: lopus, dārziņu un māju. Vasarā un rudenī viņa ģimenes uztura sagādāšanas un peļņas nolūkos lasīja mežā ogas un sēnes, kuras centās pārdot.

Valīnieku bērni gāja pie saimniekiem ganos vai arī par puišiem vai meitām.

Ievērojot valīnieku ģimeņu īpatnējos dzīves un peļņas apstākļus, jāsecina, ka viņu iztikai nebija pastāvīga nodrošinājuma. Valīnieks bija tikai gadījuma darbu strādnieks un nekad nevarēja paredzēt, cik viņam izdosies nopelnīt. Peļņa stiprā mērā atkarājās no darbaspēka pieprasījuma, ražām un tirgus cenām. No otras puses, valīnieku stāvoklis bija nedaudz labāks nekā kalpu stā-

⁹⁸ V. I. Leņins. Raksti, 3. sēj., 206. lpp.

voklis. Viņi varēja izvēlēties savu darba vietu un bija neatkarīgi no saimniekiem nekā pastāvīgie laukstrādnieki.

Daļa vaļinieku dzīvoja pie saimnieka «uz rūmi», t. i., saimes istabā kopā ar visiem laukstrādniekiem vai arī kādā citā telpā, piemēram, «pretistabā».⁹⁹ Saimes istabā dzīvojošam vaļiniekam parasti atvēlēja pie nama durvīm esošo kaktu, kuru zīmīgā kārtā arī sauca par «vaļinieka kaktu». Šī bija vissliktākā vieta saimes istabā, un tās nodošana vaļinieka rīcībā izskaidrojama ar to, ka vaļiniekus saimnieki vērtēja vēl zemāk nekā laukstrādniekus. Pēdējie saimnieka darbā gāja katru dienu, turpretim vaļinieki savam saimniekam obligāti atstrādāja tikai zināmu dienu skaitu gadā kā samaksu par ierādīto dzīvokli, zemes gabaliņu un lopu novietni.

Vaļiniekiem pieskaitāmi arī t. s. «nameļnieki», «pirtnieki» vai «budkenieki», kuru dzīvojamās telpas atradās ārpus saimnieka dzīvojamās ēkas. Viņi dzīvoja vai nu īpaši šim nolūkam celtā nelielā ēkā, t. s. «nameļi»¹⁰⁰, vai retāk speciāli izbūvētā divdaļīgā pirtī.¹⁰¹ Nameļi bieži vien zem viena jumta bija apvienota istaba, klēts un kūts; pirtij vienā galā atradās mazgāšanās telpa, otrā — neliela istabiņa ar klona grīdu. No šāda dzīvokļa tā iemītnieki ieguva nosaukumu «pirtnieki». Arī šīs kategorijas vaļiniekiem saimnieks ierādīja nelielu zemes gabaliņu kartupeļu un sakņu iestādīšanai. Par mitekli vaļinieks saimniekam atstrādāja 30—50 dienu gadā vissteidzamāko darbu laikā — pie mēslu vešanas, siena un labības pļaujas u. c.

Pastāvīgo un it sevišķi dienas strādnieku kontingentu ievērojami papildināja arī sīkzemnieki un vidējie zemnieki, kā arī viņu ģimenes locekļi, kas nevarēja iztikt no savas saimniecības ienākumiem. Viņu kalpošanas formas bija tādas pašas kā pušiem, meitām vai vaļiniekiem.

Īpašas sīkzemnieku kalpības formas izveidojās apvidos, kur 19. gs. otrajā pusē bezzemniekiem iedalīja nelielus valsts zemes gabaliņus. Vairums zemes ieguvēju bija savu laiku nokalpojušie cariskās armijas kareivji.¹⁰² Zemi viņiem parasti iedalīja mežos, mežu izcirtumos, purvājos un smiltājos, kas līdz tam lauksaimniecībā netika izmantoti.¹⁰³

⁹⁹ Sk. nodaļu par mājokļiem.

¹⁰⁰ Daudz nameļu atrodas Liepājas un Talsu rajonos.

¹⁰¹ VVM PV 3129. mape, 281. dok., Kuldīgas apr. Kursīšu pag. «Kakužos».

¹⁰² Par t. s. zaldātu zemju daudzumu sk. iepriekšējā nodaļā.

¹⁰³ Spilgts piemērs te ir Alsungas tuvumā Adzes un bij. Stirnu muižas apkārtnē purvājos iedalītās kareivju zemes, kur izveidojās izklaidus ciemi, t. s. Timzenieku ciems, Muciņu būdas u. c. Līdzīgi ciemi sastopami arī Tur-

Zemi ieguvušajiem kareivjiem sākumā nebija kur apmesties un no kā iztikt: zeme bija neiekopta, mājas neuzbūvētas. Tādēļ viņi vairākus gadus līga pie saimniekiem kā kalpi ar norunu, ka nedēļā dabūs vairākas brīvdienas, ko veltīs savas zemes iekopšanai un māju celšanai. Vienīgais peļņas avots šiem sīkzemniekiem kādu laiku bija tikai no saimnieka saņemtā darba alga. Par saņemto naudu vajadzēja iegādāties nepieciešamos darba rīkus, lopus un dažādas iedzīvei vajadzīgas lietas. Tādā kārtā viņu dzīves apstākļi bija ļoti smagi. Nedaudz vieglāki apstākļi viņiem izveidojās pēc zemes iekopšanas un māju uzbūvēšanas, kad pašu saimniecība sāka dot zināmus ienākumus. Tomēr vairumā gadījumu šie ienākumi bija nepietiekami, lai uzturētu ģimeni. Tādēļ atvaļinātie kareivji un viņu ģimenes locekļi visu gadu vai arī kādu tā daļu kalpoja pie saimniekiem vai muižās kā pastāvīgie, dienas vai gabaldarba strādnieki. Bez tam viņi pelnījās arī kā amatnieki, grāvrāči, meža strādnieki un citādi.¹⁰⁴

Noslēdzot laukstrādnieku iedalījuma apskatu, vēl jāpieskaras jautājumam par lielākā vai mazākā mērā darba spējas zaudējušiem bezzemniekiem. Ievērojamu daļu no tiem sastādīja pie saimniekiem kalpojošo puīšu, meitu un citu gājēju vecāki, kas pašu spēkiem vairs nespēja nopelnīt sev pietiekošu iztiku. Daļa no šiem ļaudīm kopā ar bērniem dzīvoja pie saimniekiem, paveikdami vieglākos mājas darbus un tā nopelnīdami cik necik iztikai. Pārējo no savas algas deva dēls vai meita, pie kura dzīvoja vecāki.

Saimnieki nelabprāt līga laukstrādniekus, kuriem līdzī nāca vecāki, kas saimes istabā aizņēma vietu. Tādēļ vairums no viņiem,

lavas apkārtnē — Krievenieku un Kažlēnu ciemi. Zemes iedalīšana atvaļinātajiem kareivjiem atspoguļojās arī sava laika buržuāziskajā presē: «Kroņa Praviņu pagastā starp Klabatu un Rasaiņu mājām ir labi prāvs meža gabals, vairāk simtu pūravietu liels. So mežu, sadalītu 9 pūravietu gabalos, domēņu pārvalde Rīgā pārdeva vairāksolitājiem. Nocirsto meža gabalu izdalīs rezervē atlaistiem zaldātiem.» (B. V., 1889., 61. nr.) Sal. B. V., 1889., 26. un 34. nr.; arī J. J a u n z e m s. Kurzemes sēta. Rīgā, 1943., 5. lpp.; Manaseina revīzija. 336.—337. lpp.

¹⁰⁴ Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Skudrās» dzīvojošais J ē k a b s S k u d r a 1929. g. stāstīja: «Zaldāti, kam iedalīja zemi, nevarēja tūlīt apmesties uz dzīvi savā zemes gabalā, jo zeme bija nekultivēta. Viņiem nebija arī vajadzīgā inventāra. No sākuma viņi dzīvoja pie saimniekiem par kalpiem. Pie līguma norunāja, ka dažas dienas saimniekam jāatlaiž kalps, kuras viņš varētu izmantot savas zemes kultivēšanai. Pie saimniekiem dzīvoja, kamēr bij nocirsts mežs resp. krūmi un kāds gabaliņš apstrādāts jau tik tālu, ka tanī varēja sākt sēt labību. Mazmājnieki nevarēja dzīvot no tiem ienākumiem, kurus tiem deva mazā saimniecība. Tāpēc viņi gāja strādāt vai nu muižā, vai pie saimniekiem. Daudzi izmācījās un strādāja amatu. Sienu bieži plāva muižā vai pie saimniekiem uz pusēm.» (VVM PV 3116. mape, 483. dok.) Līdzīgas ziņas iegūtas arī Alsungā, Turlavā, Milzkalnē u. c. vietās.

kamēr vien spēja, dzīvoja kā kalpi un vaļinieki, pelnīdamies atbilstoši savām spējām un saņemdami palīdzību no bērniem.¹⁰⁵

Bez apgādniekiem palikušos darba nespējīgos bezzemniekus savā pārziņā ņēma pagasts, uzturot par līdzekļiem, ko dažādu maksājumu ceļā ieguva no pagasta locekļiem. Aplūkojamā perioda sākumā pagastos nebija īpaši ierīkoti nespējnieku māju. Nespējniekus vadāja apkārt pa pagastu, noņemot pie katra saimnieka vienu nedēļu un uzliekot saimniekam par pienākumu rūpēties par darba nespējīgā uzturēšanu un apkopšanu. Šī parādība daudz vietās bija sastopama pat 80. un 90. gados.¹⁰⁶ Otrs pagasta nabagu uzturēšanas veids bija noņemšana pie saimniekiem uz visu gadu. Šai nolūkā pagasta valde zināmā dienā pagasta namā izziņoja nabagu izsoli. Tajā viņus nodeva uzturēšanai pie saimniekiem mazāksolīšanā, t. i., pie tiem saimniekiem, kas nabagus apņēmas uzturēt un apkopt par mazāku maksu. Izsolē iegūto nespējnieku saimnieks iespēju robežās varēja nodarbināt, tādēļ atlīdzība par nespējnieku uzturēšanu bija atkarīga no viņu darba spējām.¹⁰⁷ Saimniekam bija izdevīgi, ja mājās atradās cil-

¹⁰⁵ 1871. g. dzimušais alsundzietis Pēteris Korāts stāstīja: «Kamēr vien vecāki spēja, viņi gāja par kalpiem. Ja arī to vairs nevarēja, tad dzīvoja par vaļiniekiem. Paši šo to piepelnīja un arī bērni palīdzēja, cik spēja. Kad kļuva pavisam vārgi, palika par pagasta nabagiem» (E 8, 707 ag); 1871. g. dzimušais bārbelietis Mārtiņš Upelnieks atceras: «Ja puisis vai meita gribēja, lai saimnieks ņem pie sevis arī viņu tēvu vai māti, tad par salīgšanu nevarēja būt runa. Saimes istabā šo vecāku novietošanai nebija vietas, jo tur jau tā mitinājās daudz cilvēku. Ja gājēju vecāki bija spēcīgāki un varēja atrast sev kaut kur rümes vietu, tad viņi dzīvoja par vaļiniekiem.» (E 8, 757 ag.) Sal. E 8, 728 ag, Milzkalnē; E 8, 799 ag, Stelpē u. c.

¹⁰⁶ Ārkārtīgi smagais pagasta nabagu stāvoklis radīja bažas topošās buržuāzijas aprindās. Tāpēc periodikā sāka parādīties raksti, kas prasīja novērst nabagu vadāšanu pa mājām un ierīkot pagasta nespējnieku namus. Kādā korespondencē no Kūrsiņiem lasām: «Mums nav nabagu patversmes. Nabagi mums šimbrīžam izkaisīti pa mājām pie saimniekiem gan uz visa gada, gan atkal tie klejo pa nedēļām no mājas uz māju; kā viņi tiek no saimniekiem uzņemti un apkopti, par to nevienam nav daļas» (D. L., 1896., 240. nr.); Līdzīgas ziņas nāk no Vānes (D. L., 1896., 155. nr.), no Valguntes (D. L., 1896., 220. nr.), no Nurmuižas (D. L., 1890., 282. nr.), no Aizdzires (D. L., 1890., 268. nr.) u. c. Pagasta nabagu problēmai savā ziņojumā caram pieskārās arī senators Manaseins. (Manaseina revīzija. 336., 339. lpp.)

¹⁰⁷ 1867. g. dzimušais milzkalnietis Jēkabs Dišlers stāsta: «Kamēr vien atceros, Milzkalnes pagastam bija sava nabagmāja. Ja tajā visiem nabagiem nepietika vietas, tad tie uz visu gadu tika nodoti pie saimniekiem. Pagasts par nabagu saimniekam maksāja tik daudz, cik uz katru bija aprēķināts dot nabagmājā. Pagasta nabagi galvenokārt bija no kalpu kārtas. Arī mājās izvietotie nabagi veica vieglākus mājas darbus» (E 8, 728 ag); Pēteris Korāts izteicies: «Ja kādam gājējam bija darba nespējīgi

vēks, kas varēja paveikt vieglākus darbus un vajadzības gadījumā pieskatīt māju. Pagasta nespējnieku mājas plašākos apmēros sāka ierīkot tikai gadsimta pēdējā ceturksnī. Tomēr bieži vien tajās nevarēja uzņemt visus pagasta nespējniekus,¹⁰⁸ tādēļ turpinājās viņu noņemšana pie saimniekiem. Nespējnieku skaits bija tik liels, ka pagasts savā apgādībā ņēma tikai tos cilvēkus, kuriem nebija nekādu citu apgādnieku.

Tādā kārtā redzam, ka 19. gs. otrajā pusē laukstrādnieku iedalījumu noteica viņu darbaspēka izmantošanas iespējas materiālo vērtību ražošanā. Pēc darba spēju zaudēšanas laukstrādnieks kļuva par buržuāziskai sabiedrības daļai nederīgu un nevajadzīgu cilvēku, kuru materiālās nenodrošinātības dēļ nodeva pagasta apgādībā, neraugoties uz to, ka visu mūžu strādājis ekspluatatoru labklājības vairošanai.

Laukstrādnieki un darba devēji savstarpējas saistības un pienākumus uzņēmas, slēdzot darba līgumu. Līguma izpildīšanas gaitā veidojās darba devēju un gājēju sadzīve. 19. gs. otrajā pusē bija izveidojušās zināmas līgšanas ieražas, kuru pastāvēšanu nosacīja: 1) saimnieku īpašums uz ražošanas līdzekļiem un vajadzība pēc algotiem strādniekiem, 2) bezzemnieku vajadzība nopelnīt iztiku, pārdodot savu vienīgo īpašumu — darbaspēku.

19. gs. otrajā pusē vērojamās līgšanas ieražas bija izveidojušās garā vēsturiskās attīstības gaitā. Šajās ieražās manāmi latviešu zemniecības agrāko laika posmu paradumi, ko papildinājuši un pārveidojuši agrārās likumdošanas nosacījumi un pirmām kārtām 1817. gada likumi par Kurzemes zemniekiem. Šo likumu nosacījumu vairums juridiski bija spēkā arī 19. gs. otrajā pusē, tādēļ to ietekme līgšanas ieražās spēcīgi sajūtama.

Gājēju un saimnieku darba līgumus slēdza pa lielākaī daļai krogos pagasta valdes izsludinātajā dienā. Sai dienai dažādos

vecāki, tad vārgākos pa nedēļām vadāja apkārt pa pagasta mājām. Tāpat bija nespējīgie, kurus «iztorgēja» saimniekiem uz visu gadu. Kurš saimnieks apņēmas nabagu uzturēt par mazāku atlīdzību, tas paņēma viņu. Saimnieki raudzīja dabūt tādus nabagus, kuri mājā šo to vieglāku varēja padarīt.» (E 8, 707 ag.) Sajā ziņā raksturīga korespondence iespiesta periodikā no Asītes: «Jau priekš Jurgā dienas šie (pagasta nabagi — S. C.) tiek savesti pagasta namā un nodoti tam, kas par viņu uzturēšanu un apkopšanu prasa mazāk piemaksas no pagasta puses. Pagasts atvēl nabagus arī pēc iespējas nodarbināt. Tātd piemaksas lielums stāv sakarā ar nespējnieka vecumu, veselību u. c.» (D. L., 1896., 106. nr.)

¹⁰⁸ 1896. g. uzceltajā Rundāles pag. nabagu mājā uz dzīvi pieteicās 65 cilvēki (D. L., 1896., 151. nr.); Nurmuižas pagastā saimnieku mājās 1890. g. bija noņemti ap 250 nespējnieki (D. L., 1890., 282. nr.).

novados bija dažādi nosaukumi, kā «līgstamdiena»¹⁰⁹, «deramdienu»¹¹⁰, «bernaragi»¹¹¹, «mīkūnas»¹¹², «līkapi»¹¹³ u. c.

Līgstamdienā krogos sabrauca gan sava, gan kaimiņu pagastu saimnieki, kam bija vajadzīgi strādnieki;¹¹⁴ te sanāca arī gājēji, kas vēlējās līgt darbā pie saimniekiem. Bez tam līgšanas vietā ieradās daudz citu ļaužu, it īpaši jauniešu, lai satiktos ar paziņām, noskatītos līgšanas gaitu un papriecātos. Tādā kārtā līgstamdiena izveidojās par lauku iedzīvotāju savdabīgu sapulcēšanās un izklaidēšanās dienu, kur, no vienas puses, noslēdza lietišķus darījumus, no otras — uzzināja sava un ārpagastu jaunumus, iedzēra, dejoja un citādi izklaidējās. Tā uzskatāma par darbaspēka tirgu, ko laukstrādnieki dažkārt zīmīgi nosauca par «vergu tirgu»¹¹⁵. Sakarā ar līgstamdienās izplatīto dzeršanu to nereti visā Latvijā sauca par «dzeramdienu».

Aktīvi līgstamdienā dalībnieki bija t. s. savedēji¹¹⁶, kas darbojās kā vidutāji starp darba meklētājiem un piedāvātājiem. Savedēju pienākumus pa lielākai daļai veica vietējie amatnieki, vaļinieki u. c. ļaudis, kam bija vairāk saskares ar pagasta iedzīvotājiem. Savedēji jau savlaicīgi apklausījās, kuram saimniekam vajadzīgi gājēji un konkrēti kādu cilvēku zināmais saimnieks iespējas gadījumā vēlētos līgt. Tāpat viņi painteresējās par tiem laukstrādniekiem, kuri uz nākošo gadu nepaliek vecajā vietā, un pie kura saimnieka viņi gribētu līgt darbā. Aptaugas rezultātā savedēji bieži vien ieteica laukstrādniekiem salīgt pie zināma saimnieka vai arī otrādi. Tādā gadījumā darījumu pēc paraduma atlika tikai noformēt krogā, jo savstarpējā vienošanās zināmā mērā jau bija panākta. Atlīdzībai par laba darbaspēka apgādāšanu saimnieki savedējus pieaicināja, dzerot t. s. magaričas, vai arī deva produktus vai naudu. Savedēji jāuzlūko kā kapitālistiskā darba tirgus starpnieki, kā darbaspēka piegādātāji tā brīvas pirkšanas un pārdošanas apstākļos, kā abu līgumslēdzēju pušu uzticības personas. Kā saimnieku un laukstrādnieku iepriekšējās sazināšanās īpatnējs pasākums jāmin dažos apvidos praktizētie

¹⁰⁹ Vandzenē, Lutriņos, Milzkalnē, Turlavā, Alsungā.

¹¹⁰ Nicā, Irlavā.

¹¹¹ Bārbelē, Vecsaulē, Neretā, Baldonē.

¹¹² Jaunsvirlaukā, Vilcē, Sesavā, Zaļeniekos, Penkulē, Svitēnē.

¹¹³ Kandavā.

¹¹⁴ No kaimiņu pagastiem visbiežāk ieradās tie saimnieki, kas savā pagastā nevarēja salīgt gājējus un bija zināmi kā slikti saimnieki.

¹¹⁵ E 8, 747 ag, Turlavas pag.; Iecavā līgstamdienā 90. gados dēvēja par «ūtrupi».

¹¹⁶ E 8, 760 ag, Bārbelē; Turlavā savedējus sauca par «mätleriem». Tie bija sastopami arī Rundālē, Alsungā u. c. vietās.

«derēšanas vakari». Tā Nurmuižā 90. gados tūlīņ pēc Jaungada krogos svētdienās pulcējās darba devēji un gājēji, lai vienotos par turpmākā līguma noteikumiem.¹¹⁷ «Derēšanas vakari» vilkās līdz pagasta valdes izsludinātajai līgstamdienai.

Jautājums par savedējiem, kas nāca no pašu pagasta iedzīvotāju vidus, galvenokārt no bezzemnieku aprindām, 19. gs. 70. gados ieguva citu nokrāsu. Šādi savedēji, kas meklēja saimnieka interesēm un prasībām atbilstošu strādnieku vai arī otrādi, paasinoties šķiriskajām pretrunām zemniecībā, vairs nebaudīja darba devēju pilnīgu uzticību. Topošajai lauku buržuāzijai bija vajadzīgi uzticamāki laukstrādnieku apgādātāji un ziņu sniedzēji, kas par katru gājēju varētu dot vairāk vai mazāk oficiālu informāciju.

Šādus palīgus saimnieki iedomājās atraduši pāgastu valdēs. Periodikā parādījās ierosinājums, ka īsi pirms līgšanas termiņa pie pagastu valdēm būtu jāstāda darba meklētāju un piedāvātāju saraksti.¹¹⁸ Šāda kārtība, no vienas puses, palīdzētu strādniekiem vieglāk atrast saimnieku un saimniekam strādnieku, bet, no otras puses, ar šādu sarakstu palīdzību darba devējiem jau savlaicīgi būtu iespējams noskaidrot viņus interesējošo laukstrādnieku — darba meklētāju personīgās īpašības un darba prasmi. Ievākuši attiecīgās ziņas, saimnieki vispirms censtos salīgt tos gājējus, par kuriem viņu kādreizējie darba devēji devuši pozitīvas atsauksmes,¹¹⁹ turpretim tiem laukstrādniekiem, kas nav akli pakļāvušies darba devēju prasībām un par kuriem tādēļ būtu negatīva atsauksme, draudētu bezdarbs. Tādēļ saimnieki mēģinātu viņus salīgt uz sliktākiem noteikumiem, t. i., par zemāku darba algu, lai, ekspluatējot šo laukstrādnieku darbaspēku, gūtu lielāku peļņu.

Minētais ierosinājums būtībā nozīmēja darba grāmatiņu ieviešanu netiešā veidā, kur saimniekam, lai iegūtu ziņas par kādu gājēju, jāiztaujā tā iepriekšējie darba devēji. Pirmajam ierosinājumam, kas mēģināja padarīt laukstrādnieku līgšanu oficiālāku, 80. gados sekoja otrs, daudz konkrētāks un sīkāk pārdomāts. Tas bija ierosinājums ievest laukstrādniekiem oficiālas darba grāmatiņas. Šo laikrakstā «Baltijas Zemkopis» publicēto ierosinājumu

¹¹⁷ D. L., 1896., 11. nr.

¹¹⁸ B. Z., 1875., 9. nr., 75. lpp.

¹¹⁹ Pēc diviem gadiem pirmajam priekšlikumam sekoja ierosinājums, ka saimniekiem vajadzētu sadarboties un «cieši uz to lūkot, ka katrs darba ņēmējs no saviem veciem saimniekiem izņemtu liecības zīmi par savu dzīvošanu, uzticību un uzcītību. Šīs liecības zīmes būtu pie jaunas derības darba devējam jāradā. Tas būtu liels dzineklis priekš katra laiska strādnieka labošanas. Bet šī lieta ir tikai tad izdarāma, kad vairāk pagasti vienprātīgi strādā.» (B. Z., 1877., 49. nr.)

izraisīja 80. gadu lauksaimniecības krīze. Sakarā ar pastiprinātu Amerikas labības pieplūdumu starptautiskajā tirgū kritās labības cenas. Tas radīja labības cenu krišanas arī Latvijas vietējā tirgū. Saimnieciskās grūtībās nonāca daudzi zemnieku māju īpašnieki un nomnieki, ko spieda māju iepirkšanas parādi, nepieciešamība uzlabot saimniecību, vajadzība izmaksāt strādnieku algas un citi arvien pieaugoši izdevumi. Tajā pašā laikā samazinājās saimniecības ienākumi par pārdoto labību un citiem lauksaimniecības ražojumiem.

Saimnieku smagais ekonomiskais stāvoklis spieda viņus taupīt uz laukstrādnieku algas, uztura, dzīvokļa u. c. reķina. Vienlaicīgi pieauga veicamo darbu daudzums un intensitāte, jo, pārejot uz racionālāku saimniekošanas veidu, darba devēji centās nodrošināt savu stāvokli. Minētie apstākļi izraisīja laukstrādnieku pretdarbību: viņi sāka aktīvāk prasīt augstākas algas, labāku pārtiku, ērtākus mājokļus u. c. dzīves apstākļu uzlabošanu. Saimnieciskās grūtībās nonākušie darba devēji negribēja saprast laukstrādnieku pamatotās prasības. Tam kā sekas radās saimnieku izvirzītā «teorija» par derīgajiem un nederīgajiem laukstrādniekiem.¹²⁰ Darba devēji sāka pārrunāt, kā apspiest gājēju cenšanos pēc patstāvības un labākiem dzīves apstākļiem.

Saimnieki pastiprināti ierosināja ievākt ziņas par līgstamā strādnieka paklausību, darba spējām un citām īpašībām. Pastāvēja uzskats, ka nederīgie gājēji nav jālīgst, jo no tiem tikpat neesot labuma un viņi atstājot sliktu ietekmi uz pārējiem saimes locekļiem. Nederīgos kalpus varētu pieņemt darbā tikai tad, ja nevar iztikt; bet tādā gadījumā viņiem maksājama mazāka alga. Par labāko līdzekli laukstrādnieku prasību aplūsināšanai saimnieki uzlūkoja «kalpu grāmatiņu» ieviešanu, kurās katrs darba devējs rakstveidā raksturotu pie viņa kalpojušā cilvēka īpašības.¹²¹

«Kalpu grāmatiņu» ieviešana pēc šādiem principiem būtu jo spēcīgāks ierocis saimnieku rokās, ja vien tās iegūtu likuma

¹²⁰ Par «nederīgiem» saimnieki galvenokārt uzskatīja tos gājējus, kuri bez ierunām nepadevās darba devēju pavēlēm, prasīja uzlabot dzīves apstākļus un paaugstināt algas.

¹²¹ Kā ilustrāciju šiem faktiem var minēt citātu no kāda raksta, kas ievietots «Baltijas Zemkopja» 1882. g. 1. nr.: «Būtu jāmēģina pēc pilsētnieku vīzes vispārīgi ievest kalpu grāmatiņas, kurās katru gadu saimnieks, pie kura kalps dzīvo, iezīmē, kā par to gadu kalps, pie viņa dzīvodams, uzvedies, un derēšanas dienā, — ja kalpam no iepriekšējā saimnieka sliktas liecības, nevajadzētu vai nu nevienam tāda līgēt jeb ja līgēt, tad par daudz mazāku loniti.»

speku¹²² un vajadzība nespiesu darba devējus līgt ikvienu, kaut arī netikamu strādnieku. Tādā gadījumā laukstrādnieki būtu pakļauti darba devēju patvaļai, un katrs saimnieks varētu grāmatiņā ierakstīt vissliktāko atsauksmi. Ar šādu grāmatiņu ieviešanu saimnieki cerēja atradināt gājējus no viņu «netikumiem», lai bailēs no nepieņemšanas darbā laukstrādnieki kļūtu padevīgāki.

Neskatoties uz darba devēju vēlēšanos, «kalpu grāmatiņas» netika ieviestas. Tādēļ «Baltijas Zemkopis» nožēlo, ka «nebēdnieki derēšanas dienā tāpat darba devējus atrod kā uzcītīgie strādnieki un tādēļ arī nav piespiesti savus ierastus dzīves netikumus kādreiz pārgrozīt».¹²³

Jautājums par laukstrādnieku darba un algas grāmatiņu ieviešanu ar jaunu sparū pacēlās 90. gados. 1894. gada 29. novembrī notika Jelgavas Lauksaimniecības biedrības sapulce. Tajā, starp citu, tika nolasīts referāts «Mūsu gājēju līgšanas kārtība un algas». Referents ierosināja ievest laukstrādniekiem algas grāmatiņas, kurās ierakstītu darba līgumu. Līgumi pēc tam būtu apstiprināmi pagasta tiesā. Sapulce priekšlikumu atbalstīja un uzdeva biedrības valdei iegādāt šādu grāmatiņu paraugus. Tos paredzēja apspriest nākošajā sapulcē. Izvirzījās doma par algas grāmatiņu izstrādāšanu pēc Iekškrīevijā lietojamām grāmatiņām, kuras bez pārveidojumiem nebija lietojamas Latvijas apstākļos. Tādēļ to izstrādāšana ielga.

Saimnieku nepacietība pieauga. Pēc diviem gadiem, 1896. gada martā, laikrakstā «Zemkopis» parādījās raksts «Par gājēju līgšanu».¹²⁴ Tā autors rakstīja: «Gan reiz tika daudz pārrunāta likumīgi apstiprinātas algas grāmatiņas ieviešana novecojušā «goda vārda līguma» vietā. Visādā ziņā mūsu lauksaimniecības biedrībām vajadzēja vairāk rūpēties par lietas galīgu nokārtošanu. Jo patiešām smieklīgi būtu, kad mums, mierīgi rokas klēpī turot, pievienotos pēc gaudām par grūtajiem laikiem jaunas nepatīkšanas gājēju līgšanas ziņā.» Raksta beigās sekoja redakcijas piezīme, kas uzlūkojama par oficiālu paskaidrojumu algas grāmatiņu lietā. Piezīmē lasām: «Gādība par līguma un algas grāmatiņām vēl nebūt nav aprimusi, jo, piemēram, Jelgavas Lauksaimniecības Biedrība tādas grāmatiņas formu iesniegusi pienācīgā

¹²² Šķiet, ka šis saimnieku ierosinājums saistās ar 1817. g. Kurzemes zemnieku likumu 167. un 168. pantu, kur teikts, ka darba devējam savam bijušajam strādniekam jāizdod «atstāšanas grāmatiņa» ar ierakstu par darbā pavadīto laiku. Tas acīm redzot ir tikai pastiprināts variants 1877. g. ierosinājumam.

¹²³ B. Z., 1882., 1. nr., 1. lpp.

¹²⁴ «Zemkopis», 1896., 18. nr., 310. lpp.

vietā dēļ apstiprināšanas. Bet, tā kā lieta visai svarīga, tad tā, zināms, nav diez cik ātri izšķirama.»

Visas šīs domu apmaiņas, lēmumu un saimnieku cenšanās rezultātā laukstrādnieku darba un algas grāmatiņas tomēr netika ievestas. Visā 19. gs. beigū posmā līgšana turpinājās pa lielākai daļai iepriekšējā veidā.

Līgstamdienām nebija stingri noteiktu termiņu.¹²⁵ Tās pa lielākai daļai izrikoja, ņemot vērā apvidus paradumus, ar tādu aprēķinu, lai starp līgšanas un darbā stāšanās laiku (Jurģos — 23. aprīlī) būtu zināms laika sprīdis, lai viena vai otra līgumslēdzēja puse varētu pārdomāt un vajadzības gadījumā uzteikt līgumu un cietušais paspētu atrast jaunu saimnieku vai strādnieku.

Jāpiezīmē, ka Jurģos praktiski sākās jaunais saimniecības gads, bet līgstamdienas vienlaicīgi bija arī veco darba līgumu uzteikšanas dienas. Līdz ar to līgstamdienu noturēšanas laiku aptuveni noteica vēl spēkā esošais 1817. gada Kurzemes zemnieku likumu 161. pants. Tas paredzēja, ka uz gadu noslēgts darba līgums kā vienai, tā otrai pusei jāuzsaka 3 mēnešus pirms termiņa beigām, proti, 23. janvārī. Turpretim Vidzemē darba līgumu uzteikšanai sakarā ar 1860. gada zemnieku likumu 382. pantu bija jānotiek 2 mēnešus pirms termiņa beigām, tātad 23. februārī.

Redzam, ka līgšana pa lielākai daļai notika janvāra—februāra mēnešos. Kurzemē un Zemgalē līgstamdienām bija samērā brīvi izvēlēti termiņi, turpretim Vidzemē līgstamdienas bieži noturēja t. s. pasvētdienās, kad sakarā ar tautas ticējumiem nemēdza strādāt lielākus darbus.

Lielākoties gājēju līgšanai bija paredzēta tikai viena līgstamdiena, tomēr atsevišķās vietās līgšana turpinājās arī ilgāku laiku. Tā, piemēram, Liellesavā 80. gadu beigās līgumus slēdza katrā sestdienā gandrīz divu mēnešu (februārī—martā) laikā; Vandzenē

¹²⁵ Vandzenes pag. (VVM PV 3016. mape, 252. dok.), Blīdenes un Praņņu pag. (3141. mape, 199. un 533. dok.) — ap Mārtiņiem, 10. novembrī; Pampāļu pag. (3129. mape, 114. dok.), Ezeres pag. — ap ziemassvētkiem; janvāra mēnesī — Vecauces pag. (D. L., 1896., 15. nr.), Nurmuižas pag. (turpat, 11. nr.), Irlavas pag. (turpat, 1890., 17. nr., 1894., 17. nr.), Kandavas pag. (turpat, 1896., 20. nr.), Zaļenieku pag. (turpat, 1896., 20. nr., 1894., 18. nr.); februārī — Kandavas pag. (turpat, 1892., 27. nr.), Vilces pag. (turpat, 1896., 35. nr.), Bēzmuižas pag. (turpat, 1896., 32. nr.), Nīcas pag. (turpat, 1892., 55. nr.), Turlavas pag. (E 8, 747 ag), Rundāles pag.

Apmēram tajā pašā laikā līgstamdienas noturēja Vidzemes pagastos. Mālpupē, Cesvainē, Lizumā deramdiena bija Sveču dienā — 2. februārī; Vaidavā, Veļkos: Teņa dienā — 17. janvārī, Sveču dienā, Vastlāvī, Pelnu dienā — februāra beigās; Ergļos, Jaungulbenē, Tīrzā — Pelnu dienā; Rankā derēties sāka Sveču dienā, turpināja Pelnu dienā un pirmdienās līdz Jurģiem; bez tam līgšana notika arī citās dienās.

90. gados līgstamdienas sākās pēc Mārtiņiem un turpinājās katru svētdienu apm. līdz ziemassvētkiem.¹²⁶

19. gs. otrajā pusē notika daudzu sīko pagastu apvienošana, izveidojot vienu lielāku pagastu. Pirms apvienošanas katrā pagastā bija sava līgstamdiena. Šis paradums dažkārt saglabājās arī pēc apvienošanas: kopējā pagastā katrai daļai bija sava līgstamdiena.¹²⁷

Vairākos pagastos, piemēram, Nīcā¹²⁸ un Zaļeniekos¹²⁹, mēdza sarīkot divas līgstamdienas: vienu meitām, otru puisiem.

Apskatītie līgstamdienas termiņi Kurzemē pastāvēja 19. gs. 80.—90. gados. Iespējams, ka agrāk, t. i., 50.—70. gados, laukstrādniekus dažos Zemgales līdzenuma apvidos līga tikai Jurgos, kad notika arī pārcelšanās uz jauno dzīves un darba vietu. Uz šādu domu mudina 70. gados periodikā sastopamie ierosinājumi pārcelt līgstamdienas un arī maiņas dienu no Jurgiem uz kādu citu laiku, piemēram, uz Mārtiņiem vai Sveču dienu.¹³⁰ Raksturīgi, ka šo ierosinājumu pirmie izvirzīja tieši Zemgales līdzenuma saimnieki, norādīdami, ka Jurgos jau sākušies lauku darbi un gājēju maiņa saistīta ar atraušanos no darba: bez tam vēl saimnieki pavasarī pēc sējas darbu sākuma vairs nevarot papildināt saimi ar vajadzīgo darbaspēku.

Tomēr īstenībā jautājuma izvirzīšanai ir dziļāks ekonomisks pamats. Saimnieki saprata, ka steidzamo darbu laikā viņi ir lielā mērā atkarīgi no laukstrādnieku darba roku daudzuma; ja saimniekam trūka strādnieku un sējas darbi ieilga vai tika veikti paviršāk, rudenī bija gaidāma vājāka raža. Izmantojot šo apstākli, laukstrādnieki varētu prasīt lielāku algu, ko saimnieki darbaspēka nepieciešamības dēļ būtu spiesti maksāt.

Nodoms pārcelt līgstamdienas un maiņas dienu uz rudenī — novembri bija labi izplānots. Saimniekiem, it īpaši tiem, kam bija lielākas ģimenes, ziemā vajadzēja mazāk gājēju nekā vasarā. Tādēļ daudzus laukstrādniekus līga tikai uz pusgadu¹³¹ un rudenī atlaida. Bez darba palikušajiem cilvēkiem ziemā bija vajadzīgs darbs un dzīvoklis. Tādā kārtā saimnieki cerēja salīgt apstākļu spiestos gājējus par zemāku algu, tā gūstot lielāku peļņu.

¹²⁶ D. L., 1887., 74. nr.; turpat, 1894., 280. nr.; līdzīgu parādību vērojam arī Vidzemē — Raunā.

¹²⁷ Irlavas — Ķūku pag. (D. L., 1894., 17. nr.), Vilces pag. (turpat, 1896., 35. nr.).

¹²⁸ D. L., 1892., 55. nr.

¹²⁹ Turpat, 1894., 18. nr. un 1896., 20. nr.

¹³⁰ B. Ž., 1875., 9. nr., 75. lpp.

¹³¹ Sāds līgums skaitījās no Jurgiem līdz Mārtiņiem.

Ierosinājums pārcelt līgstamdienu sastapa citu saimnieku pretestību. Tie apgalvoja, ka līgstamdienu nevajag pārcelt, jo neesot jēgas derēt strādniekus rudenī, kad saimnieks nevar nemaz zināt, cik gājēju viņam vasarā vajadzēs.¹³² Bez tam šādā gadījumā būtu jādod jauno strādnieku lopiem barība, kuru bijušais saimnieks uz jauno vietu nedeva līdz.

Dažādos apvidos sastopamie dažādie gājēju līgšanas laiki, domājams, zināmā mērā izskaidrojami ar darba devēju nevienprātību līgstamdienu jautājumā.

Līgstamdienas ar apkārtraksta un pagasta ziņneša palīdzību izziņoja pagasta valde, norādot līgšanas dienu un vietu resp. krogu. Oficiālus paziņojumus izlika pagasta namā, krogos un citās publiskās vietās. Par līgstamdienas termiņa plašu izziņošanu aktīvi rūpējās arī krodzīnieks, jo viņam šajā dienā bija ļoti izdevīga tirgošanās un laba peļņa.

Krogā vispirms salīga tie saimnieki un laukstrādnieki, kuru intereses lielākā vai mazākā mērā jau iepriekš bija saskaņojuši savēdēji. Līdzēji krogos saradās jau no agra rīta, lai pēc iespējas salīgtu tur, kur gribēja, vai arī lai dabūtu sev patikamu strādnieku, pirms to paspējis salīgt cits darba devējs.

19. gs. otrās puses sākumā darba līgumus slēdza galvenokārt mutiski, norunājot, uz cik ilgu laiku līgums tiek noslēgts un kāda būs darba alga. Slēdzot līgumu, par veicamo darbu daudzumu, veidu un citiem līdzīgiem jautājumiem parasti nerunāja. Līgumu uzskatīja par noslēgtu, kad darba devējs un ņēmējs pēc saskaņotiem līguma noteikumiem sadevās rokās un saimnieks strādniekam iedeva rokas naudu, kuras apmērs nebija noteikts.¹³³ Ro-

¹³² B. Z., 1875., 4. nr., 31. lpp.

¹³³ Milzkalnes pag. 19. gs. 80.—90. gados puisim rokas naudu deva ne mazāk kā 1 rubli, meitai — 50 kap., ganam — ap 20 kap.; Bārbeles un Rundāles pag. tajā pašā laikā dots 1 rublis (E 8, 760 ag); Vandzenes pag. 20—50 kap. (VVM PV 3016. mape, 252. dok.); Pampāļu pag. puisim 0,5—1 rb|., meitai «rokas drānele» apm. 50 kap. vērtībā (VVM PV 3129. mape, 114. dok.); dažos pagastos, piemēram, Alsungas, Turlavas (E 8, 747 ag), Praviņu (VVM PV 3141. mape, 533. dok.), rokas nauda minētajā laikā posmā nav bijusi modē.

Tādā kārtā redzam, ka darba līgumu slēgšana visumā atbilst 1817. g. Kurzemes zemnieku likumu noteikumiem. 151. pants noteica, ka saimnieku — darba devēju un laukstrādnieku savstarpējo attiecību pamatā liekams brīvs darba līgums, ko noslēdz rakstiski vai arī mutiski divu liecinieku klātbūtnē un nostiprina ar rokas naudas došanu un ņemšanu; rokas naudu uzskatīja par zināmu ķilu līgšanas brīdī dotā vārda turēšanai. So pantu papildināja 152. pants, kas noteica, ka rokas naudu mēdz atreķināt no laukstrādnieka algas.

Likuma 157. pants runāja par strādnieka pienākumiem pret darba devēju: «Ja nav paradums, ka tanī saderēšanā tādēļ īpaši kas norunāts būtu, tad pienākas tam, kas dienestā stāv, jebkuru viņam uzdotu darbu, kas neietu pāri

kas naudu pa lielākai daļai ieskaitīja gājēja darba algā. Pēc līguma noslēgšanas darba devējs ar strādnieku sadzēra t. s. magaričas jeb likapus: saimnieks parasti izmaksāja degvīnu un puisis izsauca alu. Meitām turpretim izmaksāja vīnu.

Magariču dzeršanā pieaicināja arī savedēju un dažus tuvākos paziņas. Tiem izstāstīja līguma noteikumus, un līdz ar to viņi kļuva par līguma slēgšanas lieciniekiem. Šādi liecinieki praktiskā dzīvē bieži vien izrādījās nepieciešami, jo 19. gs. otrajā pusē starp saimniekiem un laukstrādniekiem izcēlās daudz nesaskaņu gan algas, gan citos ar darba līgumu saistītos jautājumos. Nesaskaņu izšķiršanai lieta bieži vien aizgāja līdz pagasta un pat apriņķa tiesai.¹³⁴ Laukstrādnieki sūdzēja saimniekus par sliktu izturēšanos, par nopelnītās naudas, labības, apģērbu nedošanu, sliktu pārtiku u. c. lietām; saimnieki turpretim attaisnojās ar nepaveiktiem darbiem, nokavētām darba dienām, salauztiem darba rīkiem un citiem zaudējumiem, ko viņiem nodarījuši gājēji. Arī darba devēji savukārt sūdzēja tiesā strādniekus par patvaļīgu aiziešanu no darba un citiem līguma pārkāpumiem.

Tiesu protokolos bieži jūtams, ka taisnība gājēju pusē, bet, tā kā trūkst liecinieku un pagasta tiesa parasti aizstāv saimnieka intereses, strādnieks savu taisnību nedabū.

Minēto iemeslu dēļ, magaričas dzerot, pieaicinātie paziņas vajadzības gadījumā kļuva par lieciniekiem tiesas procesā. Pieredzes izmācīti, laukstrādnieki zināja, ka liecinieki it īpaši vajadzīgi, slēdzot darba līgumus ar tādiem saimniekiem, ko apkārtne uzskatīja par viltniekiem.¹³⁵ Lai šādos gadījumos lieta būtu vēl drošāka un darba devējs ar viltus lieciniekiem tiesā nevarētu pie-

viņa spēku un saprašānu, uzņemt un no visas sirds un prāta labi pastrādāt.» Saskaņā ar 159. pantu gājējam vajadzēja ne tikai apzinīgi veikt savus tiešos pienākumus, bet arī rūpēties par darba devēja labklājību, savlaicīgi novērst visus viņam iespējamus zaudējumus un paklausīt visiem saimnieka rīkojumiem.

Acīm redzot šo noteikumu dēļ līgstot netika runāts par veicamiem darbiem un to daudzumu. Vienīgi gadsimta pēdējā ceturksnī saimnieki nereti pacēla balsis, ka laukstrādnieku nepaklausības dēļ, līgumu slēdzot, būtu jānorunā arī veicamo darbu daudzums. Pretējā gadījumā iznākot, ka strādnieks algu saņemot pēc nolīguma, bet saimnieks darbu, — cik gājējs padarot.

¹³⁴ Par šo strīdu daudzumu, iemesliem un raksturu varam gūt labu pārskatu, iepazīstoties ar LPSR CVA pagastu tiesu fondos esošajām lietām.

¹³⁵ Tomēr daudz gadījumos līgšana notika arī bez lieciniekiem. «Baltijas Zemkopja» 1877. g. 48. nr. lasām, ka līgšana ir «Tikai norunāšana jeb, pareizāki sakot, apsolišana, kas daudzreiz tikai darba devēja un darba ņēmēja starpā notiek». Gadsimta pēdējā ceturksnī liecinieku pieaicināšana kļuva biežāka. Tādēļ šajā pašā vietā tālāk lasām: «Tagad nu gandrīz visi ņem pie derības liecinieku jeb lieciniekus klāt, bet arī tie tikai to dzird, ko runā un ko ar vārdiem notaisa.»

rādīt nepatiesību, laukstrādnieki pieprasīja rakstītu līgumu noslēgšanu. Arī šādu līgumu slēdza turpat krogā, kur saimnieks to uzrakstīja divos eksemplāros. Vienu no tiem saimnieks atdeva strādniekam, otru paturēja sev. Rakstītajā līgumā uzrādīja norunāto darba laiku (līguma sākuma un beigu datumu) un algu. Līgumu nolasija visiem, kas piedalījās magariču dzeršanā, to parakstīja saimnieks, strādnieks un divi liecinieki. Dažreiz darba līgumu apstiprināja pagasta tiesā, kur to uzrakstīja tiesas skrīveris.¹³⁶

Rakstītie līgumi ieguva arvien lielāku popularitāti 19. gs. 80.—90. gados, kad saimnieciskās grūtībās nonākušie darba devēji dažādiem līdzekļiem centās laukstrādniekus apkrāpt. Šajā pašā laikā līgstot arvien biežāk pieaicināja lieciniekus. Šādas rīcības nepieciešamību diktēja iepriekšējo gadu desmitu saimnieciskā attīstība un izmaiņas lauku iedzīvotāju sadzīvē.

Līgstamdienu noturēšana krogā nesa sev līdz un veicināja daudzās negatīvas parādības sadzīvē. Te, pirmkārt, jāmin šajā laikā stipri izplatītā dzeršana, kas bija neatņemama līgstamdienu sastāvdaļa un bagātīgi pildīja krodzinieka kabatas ar laukstrādnieku grūti pelnīto naudu.

Saimnieki bija ieinteresēti salīgt gājējus par iespējami zemāku darba algu. Sava mērķa sasniegšanai viņi centās iepriekš apdzirdīt vēlamo gājēju un salīgt to liecinieku klātbūtnē iereibušā stāvoklī, kad strādnieks vairs skaidri neapzinājās savu rīcību. Apsolījies kalpot savam saderētājam liecinieku klātbūtnē, gājējs vēlāk vairs nevarēja savu kļūdu labot.¹³⁷

Līgstamdienās praktizētā dzeršana atstāja nelabvēlīgu ietekmi

¹³⁶ Jāpiezīmē, ka līgumu uzrakstīšanu visbiežāk pieprasīja puīši un kalpi, retāk meitas.

Par rakstīto līgumu slēgšanu 70. gados pacēlās balsis latviešu periodikā. Piemēram, «Baltijas Zemkopja» 1877. g. 48. nr. kāds korespondents rakstīja: «Darba devēja un darbaņēmēja derība ir jāuzraksta un vai nu pagasta vecākā, vai kāda tiesas vīra klātbūtnē derības raksts abiem derībniekiem, kā arī pagasta vecākam vai tiesas vīram kā lieciniekam jāparaksta. No šāda derības raksta tad nu dabū darba devējs un darbaņēmējs katrs vienu eksemplāri. Bet tādēļ, ka visi jau deramā dienā nesaderas, var katrs savu derību uz tādu pašu vīzi mājā vai citā kādā vietā noturēt. Caur likumu būtu jānosaka, ka sūdzības pie tiesām par neuzrakstītām derībām nav pieņemamas.»

So korespondenta ierosinājumu pastiprināja saimnieku intereses aizstāvošā laikraksta redakcijas piezīme par to, ka «Priekš dienesta līgumiem derētu drukāti dienesta-kontrakta blanketi jeb shemati, kas pagasta namā vai arī mājās būtu gatavi turami un kuros tad katru reizi pēc vajadzības tikai būtu jāieraksta: līdzēju vārds, dienesta laiks, lones lielums un citi norunājumi». Piezīmē tika izteiktas vēl arī citas domas par šo jautājumu.

¹³⁷ Sai sakarā «Dienas Lapas» 1892. g. 6. nr. lasām: «To (laukstrādnieku apdzirdīšanu — S. C.) visvairāk dara tādi saimnieki, kuri saimes nevar dabūt,

arī uz laukstrādnieku jaunāko paaudzi — ganiem, mazajiem puīšiem un meitām, kuru derēšana pa lielākai daļai tāpat notika krogā, kur viņi bija spiesti noraudzīties pieaugušo ricībā un dažkārt pat savstarpējās ķildās un kautiņos.

Ar dzeršanu saistītā un saimniekiem izdevīgā laukstrādnieku līgšana krogos bija par iemeslu daudzām ķildām un pārpratumiem ikdienas dzīvē.

Šo iemeslu dēļ jau gadsimta 70. gados laikrakstos parādījās raksti, kas nosodīja ar pārmērīgo dzeršanu saistīto darba līgumu slēgšanu krogos. Acīm redzot šo iemeslu dēļ Kurzemes zemnieku lietu komiteja 1874. gada rudenī izdeva rīkojumu, ar kuru noliedza līgstamdienas noturēt krogos. «Baltijas Vēstnesis» šai sakarā rakstīja: «Kurzemes zemnieku likumu komisija, ievērodama, ka tās līdz šim parastās līgstamās dienas priekš pagasta ļaudīm top daudzkārt krogos un šēņķos noturētas un pie tam nereti svētdienās, tā ka daudz apgrēcības un nekārtības no tam ceļas, ir šai lietai pretim cēlusies. Lai nu tās nekārtības zustu un tomēr ļaužu svabada būšana netaptu apgrūtināta, ir visām pagastu valdībām uzdots, ka visur tur, kur pagasta valdība gar līgstamām dienām darbojas un uz viņas noteikšanu un izsludināšanu tādas dienas top turētas, viņas joprojām tik pagasta namos brīv turēt un it nebūt ne krogā, ne šēņķī. Darba devējs un darba ņēmējs turpretī paši uz savu roku lai der savus dienastniekus, kur un kā grib.»¹³⁸

Istenībā tomēr šis rīkojums netika ievērots, un līgšana turpinājās krogos. Pagasta valde gan izziņoja, ka līgšana notiks pagasta namā vai citā vietā, bet līdzēji, neskatoties uz aizliegumu, pulcējās krogos un lielākoties līga pēc vecā paraduma.

Ņemot vērā nepieciešamību darba līgumu noslēgšanu padarīt oficiālāku un novērst ar līgšanu krogos saistītos starpgadījumus, 19. gs. 80.—90. gados vēl aktīvāk pacēlās balsis par šāda veida līgstamdienu aizliegšanu. Tika ierosināts līgstamdienas noturēt

kuri nelabi algas maksātāji, vāji iztikas devēji un arī tādi, kuriem ne pats velns nevarot izkalpot, kuriem trīs vai četri darbi reizē esot jādarot. Tādi saimnieki tad deramās dienās uzmeklē tādus deramos, kuri dzeršanas mīļotāji, un tad ap tiem tikmēr lakstās un dzirda, kamēr arī pierunā, sader un tad dzer atkal. Bet daudzreiz notiek, ka vēlāk, kad dzērums jau izgājis, saderētais vairs neatmin, ko darījis. Zināms, ka derētājam jau netrūks liecinieku, kuri viņam, lomu velkot, klāt stāvējuši, kuri apliecina visu par patiesu, ko derētāji saka.»

¹³⁸ B. V., 1877., 39. nr.

Šādam Kurzemes paraugam sekoja arī Vidzemē. Tā, piemēram, Cēsu apriņķa policijas valde 1889. g. piesūtīja pagastu policijām pavēli, ar kuru noliedza līgstamdienas noturēt krogos vai arī pie krogiem.

pagasta namos un rūpēties par to, lai darba līgumus noslēgtu rakstiski, tos apstiprinot likumīgā ceļā.¹³⁹ Interesantas un nozīmīgas domas šajā jautājumā atrodam laikraksta «Tēvija» 1892. gada 31. nr.: «Mūsu pagasti ir jau pa labai daļai sacēlušī un vēl sacels staltus pagasta namus ar jo ērtām telpām, jo jaunā kārtība to prasa un valdība uz tam skatās. Cieši uz to nu būtu pagasta valdei jālūko, ka minētie nolīgumi ne vien vārda pēc, bet arī patiesībā notiktu pagasta namā, pie kam varētu sazināties ar vietējo pagasta tiesu, lai tā tādā nolīguma dienā noturētu ārkārteju sēdi dēļ notikušo līgumu sarakstīšanas uz vēlēšanas, nolīgumu grāmatā.»

Līgstamdienu jautājums drīz vien pārsniedza individuālu ierosinājumu ietvarus: to sāka apspriest lauksaimniecības biedrības, pieņemot lēmumus un kolektīvus ierosinājumus, kā arī iesniedzot vadošām iestādēm konkrētus pieprasījumus. Tas liecina, ka saimnieki līgstamdienu un līgšanas pārkārtošanas lietā uzstājās kā vienots spēks ar savām noteiktām prasībām.

1894. gadā šo jautājumu apsprieda Jelgavas un Džūkstes-Pienavas Lauksaimniecības biedrības. Pirmā atzina, ka gājēju līgšana krogos nav pieļaujama. Tai būtu jānotiek, līgumu ierakstot pagasta tiesas protokolā grāmatā vai arī līguma grāmatiņā pēc Iekšskrievijas parauga; līguma grāmatiņā ierakstītos līgumus apstiprinātu pagasta valde.¹⁴⁰

Daudz nopietnāka rakstura pasākumu veica Džūkstes-Pienavas Lauksaimniecības biedrība. Biedrības sapulcē 1894. gada augustā tika pieņemts lēmums griezties pie Kurzemes gubernatora ar lūgumu pārkārtot laukstrādnieku līgšanas veidu. Savu rīcību biedrība pamatoja sekojoši: «Jau no seniem laikiem pastāv valdības nosacījums, ka dienesta līgumi starp saimniekiem un gājējiem uz laukiem nedrīkst notikt krogos, īpaši tā sauktās līguma dienās. Laukpagastos pastāv jau no vecu veciem laikiem ieradums, ka ik gadus janvāra mēnesī vietējā pagasta valde nosaka vienu dienu, kurā jānotiek pagasta līgumu slēgšanai starp saimniekiem un gājējiem. Pagasta valde izlaiž pagastā ziņojumu, ka tanī un tanī dienā un zināmā vietā notiks dienesta līgumu slēgšana. Vieta top noteikta vai nu pagasta namā, vai kādās mājās. Piedzīvojumi tomēr pierāda, ka no pagasta valdes izziņotā vietā minētā dienā neieradās it neviens dienesta meklētājs, bet visi sapulcējās ziņotai vietai tuvākā krogā un gaida tur, laiku

¹³⁹ D. L., 1892., 6. nr.; «Balss», 1893., 1. nr.; «Latviešu Avīzes», 1894., 6. nr. u. c.

¹⁴⁰ «Zemkopis», 1895., 1. nr.

kavēdami ar dzeršanu, uz gājēju meklētājiem. Saimnieki tādēļ, zināms, arī piespiesti noiet uz krogu un tur meklēt gājējus. Tādā ziņā un tādā vietā noslēgtos līgumus izdara pa lielai daļai dzērumā, savstarpīgi, bez liecinieku un lones norakstīšanas īpašās lones grāmatiņās, pie kam notiekas dažādas krāpšanas lones ziņā un īpaši bieži atgadās tas, ka otru ritu pēc notikuša līguma viens vai otrs jeb abi līguma slēdzēji dzērumā noslēgtā līguma vairs neatceras.»¹⁴¹

Līgumā, ko biedrība iesniedza gubernatoram 1894. gada decembra sākumā, bija ierosināts:

1) gādāt par to, lai dienesta līgumu nebūtu brīv noslēgt krogos, lai tādi līgumi nebūtu likumīgi un abas līgumslēdzējas puses no tiem varētu katrā laikā atkāpties;

2) lai darba līgumu kārtošanai no pagasta vietniekiem būtu ievēlēts un apstiprināts īpašs ierēdnis, māklers, pie kura var pieļiesties darba ņēmēji un devēji;

3) lai māklers katram saimniekam un gājējam izdod lones grāmatiņu, ko parakstījušas abas līgumslēdzējas puses. Grāmatiņā jāieraksta salīgtās algas lielums un izsniegtā daļa. Sūdzības darba lietās izspriežamas uz šīs grāmatiņas pamata; bez grāmatiņas uzrādīšanas sūdzība nav pieņemama.¹⁴²

Šim priekšlikumam 1895. gada 18. janvārī sekoja Kurzemes gubernatora cirkulārs apriņķu priekšniekiem un zemnieku lietu komisāriem. No visām Džūkstes-Pienavas Lauksaimniecības biedrības prasībām cirkulārā bija izpildīta tikai viena: bija aizliegts noturēt līgstamdienas krogos. Cirkulārā lasām: «Man ticis zināms, ka saimnieki strādniekus salīgst pa lielākai daļai krogos vai citās reibinošu dzērienu pārdotavās. Tāda līgumu noslēgšana dzērienu pārdotavās ne vien kaitē zemnieku tikumībai, tādēļ ka viņa dod iemeslu sapulcēties krogos un piedzerties, bet dara arī jaunu iespaidu uz pašiem līgumiem — sevišķi cik tas attiecas uz kalpiem — jo līguma darījumu var apspriest un pareizi apsvērt tikai skaidrā, bet ne piedzērušā prātā, pie kāda strādnieki notiek, lietojami reibinošus dzērienus, kurus turpat pasniedz magaričām.

Manis pārvaldīšanai uzticētās guberņas apriņķu priekšnieku un zemnieku lietu komisāru kungiem uzdodu spert vajadzīgos soļus, lai deramās dienas nekad nenoturētu dzērienu pārdotavās. Šis mans priekšraksts jādara zināms krodziniekiem, pēc kam no viņiem jānoprasa paraksts, lai tos varētu saukt pie likumīgas atbildības, ja izrādītos, ka viņi šo priekšrakstu nava izpildījuši.

¹⁴¹ «Zemkopis», 1895., 1. nr.

¹⁴² Turpat.

Līdz ar šo turu par vajadzīgu uzdot zemnieku lietu komisāru kungiem pavēstīt viņiem padotām pagastu valdēm, lai kalpiem būtu atvēlēts sapulcēties pagastu mājās dēļ minēto līgumu noslēgšanas, par ko pagastu valdēm arī jāizsludina pa pagastiem.»¹⁴³

Šķiet, ka šajā cirkulārā minēto nosacījumu realizācijas veicināšanai nākošajā dienā sekoja gubernatora cirkulārs, kurā tika paredzēts slēgt daudzus krogus. Šis rīkojums tomēr atdūrās pret nepārvaramiem šķēršļiem. Lai līgstamdienas varētu noturēt pagasta namos, lielajam ļaužu pulkam bija vajadzīgas diezgan plašas telpas, kuru pagastu namos tajā laikā daudzkārt nebija. Zinādami, ka pagasta namos trūkst telpu, lidzēji, neskatoties uz aizliegumu, turpināja pulcēties krogos un tur noslēgt darba līgumus.¹⁴⁴ Bez tam tautā pārāk dziļi jau bija iesakņojies ieradums līgstamdienas noturēt krogos. So ieradumu tik ātri nevarēja salauzt. Pie tam pagasta nams bieži atradās kroga tuvumā, un līdz ar to bija izšķirts arī līgstamdienas noturēšanas jautājums — tā notika krogā.¹⁴⁵

Līgstamdienas noorganizēt oficiālāk un bez dzeršanas krogā izdevās tikai tajās vietās, kur pagasta namā vai kādā sabiedriskā ēkā bija pietiekami lielas telpas.¹⁴⁶ Arī praktiskajā dzīvē daudzkārt bija vērojama zināma atkāpšanās no līgšanas krogos. Tā, piemēram, tie laukstrādnieki, kas jaunajā darba gadā palika pie iepriekšējā saimnieka, bieži salīga turpat mājās un uz krogu līgstamdienā aizgāja tikai tādēļ, lai pabūtu ļaudīs un papriecātos, jo šajā vakarā krogā tika sarīkota balle ar dziedāšanu un dejošanu. Tādējādi līgstamdiena guva it kā īpatnēju tautas svētku nokrāsu. Arī ganu līgšana nereti notika ārpus kroga. Saimnieks, uzzinājis, kur dzīvo viņam piemērots gans, brauca pie tā vecākiem un mēģināja noslēgt darba līgumu. Rīgas tuvumā dzīvojošie saimnieki ganus līgt dažkārt brauca pie Rīgas strādniekiem. Līdzīgā kārtā ārpus krogiem kādreiz mēdza līgt arī gājēji, kas bija nolēmuši pāriet pie cita saimnieka.

Tomēr vairums darba līgumu joprojām tika noslēgti krogos: abām līgumslēdzēju pusēm dotajos apstākļos bija visizdevīgāk

¹⁴³ Saīsināti citēts pēc «Baltijas Vēstneša» 1895. g. 23. nr.

¹⁴⁴ D. L., 1896., 15., 20., 32., 35. nr.; «Latviešu Avīzes», 1898., 6., 10. nr. u. c. Jāpiezīmē, ka dažās vietās, piemēram, Kroņa Rendā, jau pirms šī aizlieguma pagasta valdes nesekmīgi mēģināja noturēt līgstamdienu kādās mājās; neskatoties uz paziņojumu, ļaudīs sapulcējās krogā.

Tāda pati rīcība bija sastopama Vidzemē, piemēram, Jaunbilskā, Evelē u. c., kur, neraugoties uz aizliegumu, deramdienas turpināja noturēt krogos.

¹⁴⁵ D. L., 1896., 16. nr.

¹⁴⁶ Zaļeniekos līgstamdienu 1896. g. noturēja biedrības nama zālē, turpretim apkārtējie pagasti, kam šādu telpu nebija, turpināja pulcēties krogos.

sapulcēties noteiktā laikā vienā vietā, lai atrastu sev vispiemērotāko partneri.

Līgstamdienu noturēšana krogos vēl pēc gubernatora cirkulāra pavēra ceļu dažādām viltībām no abām līgumslēdzēju pusēm. Sakarā ar to izcēlās daudz ķildu un tika ierosināts krogus līgstamdiēnās slēgt.¹⁴⁷ Tomēr šis paradums saglabājās visu 19. gs. un beidzās tikai 20. gs. sākumā.¹⁴⁸

Tādā kārtā redzam, ka kopš 70. gadiem ievērojami izmainījies laukstrādnieku līgšana. Nostiprinoties kapitālistiskajām attiecībām starp saimniekiem un gājējiem, mutiski un bez lieciniekiem slēgto līgumu vietā pamazām stājās liecinieku klātbūtnē vai arī rakstiski slēgti līgumi. Līgšanu centās regulēt arī Kurzemes guberņas zemnieku lietu komiteja, vietējās lauksaimniecības biedrības un uz pēdējo ierosinājuma pat Kurzemes gubernators. Jautājumu vispusīgi apsprieda buržuāziskā prese.

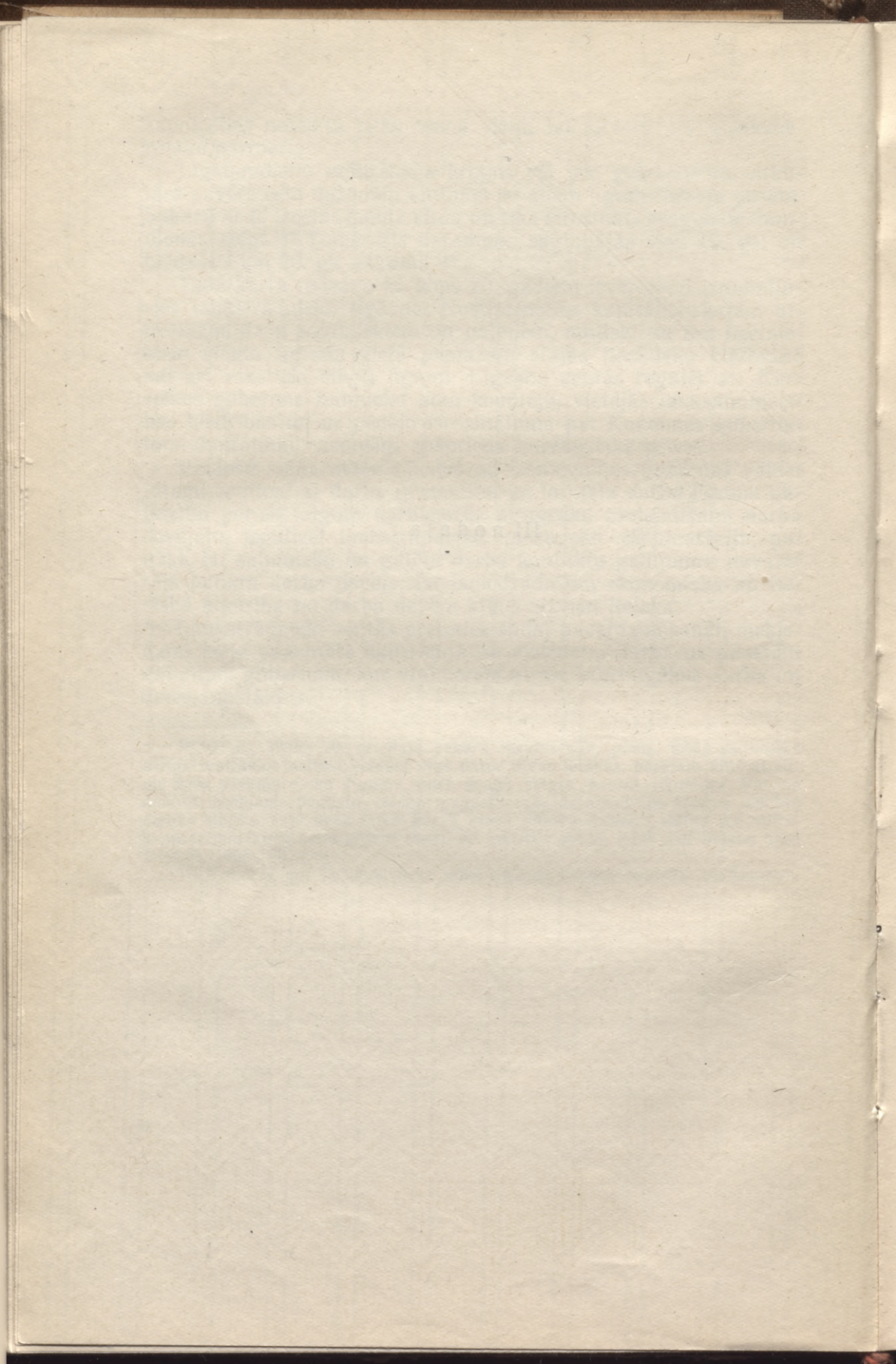
Valdošā slāņa avīžu rakstos un iesniegumos guberņas valdei jūtami centieni ar darba grāmatiņu un formālu darba līgumu palīdzību panākt algotā darbaspēka stingrāku piesaistīšanu darba devējam, legalizēt laukstrādnieku pieaugošo ekspluatāciju, panākt, lai saimnieku un gājēju darba konfliktu gadījumos uzvarētājs paliktu darba devējs, lai laukstrādnieku ekonomiskā un tiesiskā atkarība no darba devēja kļūtu aizvien lielāka.

Laukstrādnieki centās pretoties šādai paverdzināšanai, meklēdami izeju paasinātā šķiru cīņā un aiziedami darbā uz pilsētām vai citām guberņām, kur viņi cerēja atrast labvēlīgākus darba un dzīves apstākļus.

¹⁴⁷ D. L., 1896., 20. nr. šajā sakarā lasām: «Tā, piem., kāds saimnieks salīgst vairākas meitas; beidzot viņš patur divas lētākās, pārējām viņš atteic, pie kam izskaidro, ka līgums, kurš krogā slēgts, neesot likumīgs. Vai nu nebūtu iespējams pagastu valdēm pagastu robežās atrodošos krogus mīkūnu dienās slēgt.» Tajā pašā laikā gājēji vienā vakarā dažkārt salīga pie vairākiem saimniekiem acim redzot tādēļ, lai paliktu pie tā, kurš dod lielāku algu (turpat, 1896., 35. nr.).

¹⁴⁸ E 8, 747 ag, Turlavā. Šajā laikā līgšana krogos beidzās arī Alsungā.

III nodala



LAUKSTRĀDNIĒKU DARBA APSTĀKĻI

Laukstrādnieku veicamos darbus 19. gs. otrās puses zemnieku saimniecībās varam grupēt pēc gadalaikiem un pēc darbu veikšanas vietas. Grupējot pēc gadalaikiem, jāizšķir ziemas, pavasara, vasaras un rudens darbi;¹⁴⁹ grupējot pēc veikšanas vietas — lauku un mājas darbi.

Ziemas periodā galvenokārt veica dažādus mājas darbus: darināja vasaras darba sezonai nepieciešamos rīkus, kopa lopus, gatavoja apģērbus un tiem vajadzīgo materiālu — apstrādāja linus, vērpa, auda. Tā kā ziemā lauku darbi nebija jāveic, tad brīvāko laiku izmantoja būvmateriālu un malkas sagatavošanai, kā arī peļņās braukšanai. Kā svarīgs papildu faktors te jāmin vieglais ragavu ceļš, kas atviegloja meža materiālu sagatavošanu un izvešanu.

Pavasari, apmēram aprīļa otrajā pusē, sākās lauku darbi: zemes sagatavošana sējai un sēja, darbi dārzos un citi.

Pats karstākais darba laiks, kas prasīja vislielāko spēku sašprindzinājumu, sākās jūnija otrajā pusē un turpinājās līdz septembrim. Šajā laika posmā vajadzēja izvest mēslus papuvei un sagatavot to ziemāju sējai, novākt sienu, āboliņu, labību, linus.

Darbu intensitāte mazinājās rudenī, kad sākās kartupeļu novākšana, zemes aparšana un labības kulšana.

Līdz 1867. gadam Kurzemes guberņā bija atļauta kļaušu rentes sistēma, pēc kuras zemnieks kā nomas maksu par zemi muižniekam atstrādāja zināmu dienu skaitu gadā; šis skaits bija minēts nomas līgumā, kuru nomniekam bez ierunām vajadzēja izpildīt. Līgumā paredzēto saistību neizpildīšanas gadījumā

¹⁴⁹ Runājot par gadalaikiem, par pavasara sākumu uzskatīta lauku atbrīvošanās no sniega segas, par ziemas sākumu — zemes sasalšana. Jāpiezīmē, ka šādi gadalaikus dalīja arī 19. gs. otrajā pusē zemnieki aplūkojamā teritorijā.

muižnieks rentnieku varēja izlikt no mājām un tās iznomāt citai personai.¹⁵⁰ Darbos uz muižu saimnieks parasti sūtīja laukstrādniekus,¹⁵¹ pakļaujot tos it kā divkāršai ekspluatācijai: mājās viņu darbaspēku iespējami pilnīgāk centās izmantot tiešais darba devējs — saimnieks, muižā ar darba uzraugu palīdzību laukstrādniekus izdzina muižnieks. Ja veiktais darbs muižnieku neapmierināja, viņam bija tiesības sodīt strādniekus ar miesas sodu, kuru uzskatīja par vienu no labākajiem zemnieku pamudināšanas un pāraudzināšanas līdzekļiem.¹⁵² Tādā kārtā muižas darbi 19. gs.

¹⁵⁰ Šādā veidā kļaušu rente neierobežota pastāvēja līdz 1863. g. 6. septembra likuma izdošanai. Minētais likums pirmo reizi mēģināja ierobežot zemnieku kļaušas, to vietā liekot jauktu kļaušu-naudas nomas līgumu un nedaudz ierobežojot muižnieku iespējas zemnieku izlikšanai no mājām. Likuma 13. pantā lasām: «Māju arendateriem rentes kuntraktes var dot ar to notaisīšanu, ne vien rentes naudu, bet vēl klāt arī kādus darbus grunstkungam dot, bet no šī laika tagad tādas jaunas kuntraktes tikai ar rakstiem var taisīt, kuros naudā ir aprēķināts, cik tie darbi vērti, ko rentnieks uzņemies grunstkungam dot. Abiem, kas to kuntrakti notaisījuši, grunstkungam un rentniekam, ir brīv ikkatrā gadā prasīt, lai šos darbus nocel un par tiem maksā to naudu, kas kuntraktē par tiem salīgta. Tam, kas prasa, lai šo darbu vietā naudu maksā, ziņu otram par to būs dot vienu gadu priekš, pirms tas gada laiks (tā Jurgu diena) sākas, kad šiem darbiem būs beigties.

Pielikums. Kad rentnieks šos 13-tā likumā pieminētus darbus gada laikā (no vieniem Jurgiem līdz otriem) pilnīgi nav izdarījis, tad tie pēc tiesas sprieduma jāiedzen no māju rentnieka; bet caur to viņa kuntrakte vēl netop nocelta. Neizdarītu darbu dēļ rentniekam tikai tad mājas var atņemt caur tiesas spriedumu, pirms kuntraktes gadi beigti un Jurgu diena klāt, — kad skaidri redzams, ka rentnieks tiši un pastāvīgi negrib izdarīt tos darbus, ko uzņemies darīt līdz ar to rentes naudas maksāšanu.»

Likuma 14. pants noteica, ka «pirmo četru gadu laikā, rēķināti no šo likumu izsludināšanas (t. i., līdz 1867. g. ieskaitot — S. C.), būs nocelt it visas kuntraktes, kas par kļausību un ne par rentes naudu notaisītas, un no tā laika it nekādas mājas vairs nevar dot uz kļausību» (Sammlung der im Jahre 1863 publicirten Gesetzes-Bestimmungen. Beilage zur Kurländischen Gouvernements-Zeitung pro 1863. Mitau, 139. lpp.). Tādā kārtā saskaņā ar likumu kļaušu noma bija jāizbeidz 1868. g. Jurgos. Tomēr muižnieki šo likumu centās visādi apiet un dažādos veidos saglabāja kļaušas kā zināmu daļu no atlīdzības par zemniekiem iznomāto zemi līdz pat 19. gs. beigām. Tā, piemēram, Vānes pagasta saimniekiem līdz pat 1905. g. vajadzējis iet uz Vānes muižu kļaušas un 1) nopļaut, sagrābt un sacelt rudzu riezi (6 pūrvieta), saņemot 8 rbļ. lielu atlīdzību, 2) norakt, pārvest muižā un noglabāt 1 pūrvieta kartupeļu, saņemot 6 rbļ. lielu atlīdzību, 3) nopļaut, izžāvēt un pārvest muižā siena riezi, saņemot 6 rbļ. lielu atlīdzību. (VVM PV 3141. mape, 163. dok.)

¹⁵¹ Ir daudz ziņu par šādu saimnieku rīcību. 1929. g. Kuldīgas apr. Kūrmales pag. «Lūkos» dzīvojošā 62 g. v. Līze Lagzdīņa stāstīja: «Saimniekam vajadzēja nedēļā sūtīt uz muižu 2 reizes puisī ar meitu, kas veica paredzētos muižnieka darbus. Rudeņos gāja 2 reizes nedēļā kalps ar kalponi pa nakti kult.» (VVM PV 3070. mape, 8. dok.)

¹⁵² Tiesības sodīt strādniekus ar miesas sodu muižniekiem tika atņemtas ar 1865. g. 4. jūnija likumu.

otrajā pusē, īpaši tās sākumā, kā smags un nenovēršams slogs gūlās uz laukstrādnieku pleciem visos gadalaikos.¹⁵³

Darba dienas garumu un sadalījumu stiprā mērā ietekmēja veicamo darbu raksturs un gadalaiki. Noteikta darba dienas garuma 19. gs. otrajā pusē zemnieku saimniecībās nebija, tādēļ ņēma vērā konkrētos apstākļus, nepieciešamību un vietējos paradumus.

Tiklīdz lauki atbrīvojās no sniega segas, sākās zemes sagatavošana un pavasara sēja. Šajā laikā par darba dienas sākumu uzskatīja saules lēktu: līdz ar sauli uz lauku devās arājs, ecētājs vai sējējs, darba diena sākās arī ganam. Tomēr īstenībā darba diena sākās vēl agrāk — puišiem pirms darbu sākšanas vajadzēja pabarot zirgus, meitām pirms dzīšanas ganos bija jāizslauc govīs. Tautā bieži dzirdamo izteicienu «celties līdz ar sauli», precizējot stundās dažādos pavasara un vasaras mēnešos, redzam, ka aprīļa beigās tas iznāk ap plkst. 6.00, maijā ap 4.00, bet jūnijā ap 3.30. Tas nozīmē, ka šajos mēnešos darba diena ritos sākās arvien agrāk. Vakaros turpretim darbs beidzās arvien vēlāk, jo līdz jūnija otrajai pusei dienas kļūst garākas un vakaros var ilgāk strādāt ar dienas gaismu.¹⁵⁴ Jūnija beigās dienas pakāpeniski sāk kļūt īsākas, tādēļ var rasties iespaids, ka darba diena saīsinās un līdz ar to samazinās laukstrādnieku fiziskā spēka patēriņš. Tomēr īstenībā apstākļi ir citādi.

Jūnija beigās sākās viskarstākais periods zemkopja darbā. Tas turpinājās, kamēr novāca ražu. Vasaras mēnešos, pateicoties ilgajām darba stundām, veicamo darbu daudzumam, steigai un karstajam laikam, darba intensitāte sasniedza ļoti augstu pakāpi un prasīja no laukstrādniekiem vislielāko spēka patēriņu.¹⁵⁵ Intensīvajā dienas darbā piepūlētā organisma darba spēju atjaunošanai nedaudzo vasaras nakts stundu izrādījās par maz, tādēļ maija

¹⁵³ Muižas laukos veicamie darbi nav apskatīti, jo to metodes visumā atbilda zemnieku sētās veicamo darbu metodēm.

¹⁵⁴ So iemeslu dēļ tautā radies izteiciens: «Strādāt no saules līdz saulei.» J. Ansberģis, runājot par Eveli, šo parādību raksturo sekojoši: «Pavasārī un rudenī dienas darbi sākas un beidzas ar dienas gaismu; tas būtu vispārējais likums. Vasarā, it īpaši ar sienu strādājot, darbus beidz, saulei noejot (tādēļ, ka nakts pārāk īsa).» (J. Ansberģis. Paradumi un paradumu tiesības saimnieku un gājēju satiksmē. «Etnografiskas ziņas par latviešiem». D. L. pielikums, 1893., VIII, 126. lpp.)

¹⁵⁵ Lauksaimniecībā vairums ir sezonas darbi, kuru savlaicīga veikšana lielā mērā nosaka ražas daudzumu un kvalitāti. It īpaši tas jāievēro sejas un ražas novākšanas laikā. Šos darbus ar samērā vienkāršajiem un mazražīgajiem darba rīkiem nācās veikt visai īsā laikā. Tas ievērojami palielināja darba intensitāti un sekmēja garas darba dienas pastāvēšanu.

mēneša vidū pastāvīgi sāka gulēt dienvidu.¹⁵⁶ Tā tas turpinājās līdz augustam resp. rudzu plaujas laikam.¹⁵⁷ Vasaras otrajā pusē, kad naktis kļuva garākas, gulēšanu pusdienas laikā izbeidza un darba dienas faktiskais garums palika tāds pats kā pavasarī un vasaras pirmajā pusē.

Precīzākas analīzes labad lietderīgi aplūkot, kā pavasara un vasaras darbu periodā darba diena sadalījās pa stundām. Rītos cēlās laikā no 3.00 līdz 5.00¹⁵⁸ un strādāja līdz brokastīm — 7.00.¹⁵⁹ Brokastlaika ilgums bija $\frac{1}{2}$ —1 stunda atkarībā no tā, kur atradās strādnieki. Ja darbinieki bija mājās vai arī ja ēdienu nesa viņiem uz lauka, brokastīm vajadzēja mazāk laika. Ja strādnieki no lauka brokastis gāja uz māju, tad patērēja vairāk laika. Saimnieki centās taupīt iespējami vairāk darba laika, t. i., ja darbinieki bija no mājām tālāk, tad brokastis nesa uz lauka, ja tuvāk — gāja ēst mājās. Brokastis nesa uz lauka it īpaši tad, ja strādāja ar zirgiem, kurus iejūgtus darba rīkos (arklos, ecēšās) vienus pašus uz lauka nemēdza atstāt. Iejūgtie zirgi varēja no kaut kā sabaidīties, sākt trakot un, būdami bez cilvēka uzraudzības, salauzt darba rīkus, aizjūgu vai ko citu.

Pēc brokastīm darbs turpinājās apmēram līdz 12.00, kad gāja mājās un paēda pusdienas. Pēc tam devās tajā pašā vai arī citā

¹⁵⁶ Ar vārdu «dienvidus» jeb «dienas vidus» zemnieki apzīmēja 2—3 stundas garu darba pārtraukumu tūlī pēc pusdienām. Dienvidus gulēšana bija parasta arī citos Latvijas novados. Korespondencē no Eveles (Vidzemes z. daļā) lasām: «Darba dienās laukstrādnieki var atpūsties tikai miega un ēšanas laikā; citu brīvstundu viņiem nav. Gājēji gul ne tik vien naktī, bet zināmos laikmetos tiem atļauj arī dienā kādu laiciņu gulēt. Isu atdusas laiku viņi dabū (tūlī pēc pusdienas) tai laikā no Jurgā sākot līdz Annas dienai. Šo atdusas laiku sauc par «dienas viduci» (citos apgabalos «diendusas»), un viņš velkas 1—2 stundas. Tad vēl ziemas rītos un vakaros, gaismai ar tumsu mīļoties, gul «krēslas miegu». Tāpat aramā, sējas un mēslu vedamā laikā strādnieki cēlienu starpās (brokastu un launaga laikā) varot, zirgus ēdinādami, paši kādu stundu atdusēties. Atdusas garums tā naktīs, kā dienās piemērojas darbu daudzumam un steidzamībai. Isās vasaras naktīs, kad arī gul dienas viduci, un rudenī, kad kuļ, gājējiem ļauj naktīs tikai 4—5 stundas miega; ziemā un pavasaros, kad vairāk vaļas, 7—8 st. naktīs.» (J. A n s b e r g i s. Op. cit., 125.—126. lpp.)

¹⁵⁷ E 8, 741 arg, Turlavā; E 8, 813 ar, Stelpē; līdzīgas ziņas iegūtas arī Bārbelē, Ezerē u. c.

¹⁵⁸ VVM PV 2933. mape, 121. dok., Tukuma apr. Matkules pag.; 3089. mape, 341. dok., Kuldīgas apr. Turlavas, Snēpeles, Raņķu pag.; 2980. mape, 149. dok., Talsu apr. Lībagu pag.; E 8, 741 arg, Turlavā; E 8, 824 un 825 ar, Stelpē; E 8, 770 ar, Rundālē.

¹⁵⁹ VVM PV 2933. mape, 121. dok., Tukuma apr. Matkules pag.; 3089. mape, 341. dok., Kuldīgas apr. Turlavas, Snēpeles, Raņķu pag.; 2980. mape, 149. dok., Talsu apr. Lībagu pag.; E 8, 800 ag, Stelpē; E 8, 788 acg, Ezerē; E 8, 705 ag, Alsungā.

darbā. Vienīgi pašā vasaras karstumā, kā jau tas iepriekš atzīmēts, tūlīn pēc pusdienām apm. līdz 15.00 gulēja dienvidu. Dienvidu gulēt visvairāk dabūja puiši, jo pēc pusdienām viņiem nekādu darbu nebija. Turpretim meitām dienvidus laiks iznāca īsāks, jo pēc pusdienām bija jāizslauc govīs, jānoliek piens, jānovāc un jānomazgā trauki. Vēl sliktāk bija kalpu sievām: viņām dienā vajadzēja iet saimnieka darbā, bet dienvidus laikā bija jāsteidz apkopt savu saimniecību un ģimeni.

Kaut gan dienvidus gulēšana bija vispārējs paradums un dzīves nepieciešamība, to ne vienmēr izdevās realizēt laika un darba apstākļu dēļ. Tā, piemēram, siena novākšanas laikā, ja draudēja lietus vai bija jāžāvē un jāgroza daudz siena, no gulēšanas nekas liels neiznāca: saimnieks vienmēr vispirms domāja par lopbarības sagatavošanu.¹⁶⁰ Drošāka dienvidus gulēšana iznāca rudzu vai ziemas kviešu plaujas laikā. Karstajā pusdienas saulē labības graudi, saņemot izkopts triecienu pa stiebriem, viegli izbira, tāpēc graudu zuduma samazināšanai pusdienas laikā nemēdza plaut.¹⁶¹ Pēc dienvidus ļaudis devās atkal darbā un strādāja līdz plkst. 17.00, kad garajās vasaras dienās tiem uz lauka aiznesa launagu. Šīs maltītes ilgums nepārsniedza pusstundu. Pēc launaga darbu turpināja līdz tumsai.

Tādā kārtā vērojam, ka pavasarī un vasarā intensīvas darba dienas garums svārstījās no 13 līdz 15 stundām. Šo skaitli iegūstam, ja no laika starp celšanos un gulētiešanu atreķinām darba pārtraukumu maltīšu reizēs un dienvidū. Līdzīgs darba dienas garums bija arī rudenī un ziemā, kad cēlās nedaudz vēlāk nekā vasarā — ap 4.00 un gulēt gāja agrāk — ap 21.00—22.00; pie tam negulēja arī dienvidu. Tomēr jāpiezīmē, ka ziemā darba diena dažkārt iznāca pat garāka nekā vasarā, it īpaši kad rijā kūla labību, mīstīja linus vai mala labību rokas dzirnavās. Tad cēlās jau ar pirmajiem gaiļiem — ap 1.00, lai līdz brokastlaikam izkultu riju vai samaltu paredzēto labības daudzumu.

Īpaši jāaplūko kalpu sievu piedalīšanās saimnieka darbā tajās dienās, kad viņām laikā no Jurgiem līdz Mārtiņiem bija jāatstrādā noteikts dienu skaits par dzīvokli. Kalpa sievai saimnieka darbā kopā ar meitām bija jādodas tikai pēc brokastīm, t. i., pēc plkst. 7.00. Laiku pirms brokastīm viņai atvēlēja savas saimniecības darbu veikšanai: lopu apkopšanai, bērnu pabarošanai u. c. Šis paradums izskaidrojams nevis ar darba devēja rūpēm par kalpa ģimenes labklājību, bet gan ar tīri saimnieciskiem apsvērumiem.

¹⁶⁰ E 8, 741 arg, Turlavā.

¹⁶¹ E 8, 751 ar, Turlavā; E 8, 778 ar, Ezerē.

Kalpa sievu pirms brokastīm saimnieks atbrīvoja no darba tādēļ, ka atzina par nelietderīgu izmantot viņu mājas darbos (lopu kopšanā, ēdienu nešanā vīriem uz lauka u. c.). Ar šiem darbiem tika galā meitas un saimniece, bet citu svarīgāku darbu pirms brokastīm nebija. Tikai pēc brokastīm, kad meitas devās uz lauku vai pļavu, kur vajadzēja papildu darba roku, palīgā bija jāiet arī kalpa sievai. Pēcpusdienā viņa strādāja saimnieka darbu tikpat ilgi kā pārējās sievietes. Pēc tam kalpa sieva padarīja pa dienu savā saimniecībā iekrājušos darbus. Gadījumā, kad vīrs bija līdzis kā puisis un sieva kā meita, viņai saimnieku darbā vajadzēja iet ik dienas kopā ar pārējām meitām un, neatraujoties no saimnieka darbiem, apkopt arī savas ģimenes saimniecību.

Ganam darba diena sākās un beidzās apmēram vienā laikā ar pieaugušajiem. Rītos viņam bija jāceļas tikai nedaudz vēlāk par meitām. Rīta pusē, skatoties pēc dunduru daudzuma, ganīja līdz 10.00—11.00. Ja bija karstāks laiks un vairāk dunduru, pusdienās lopus dzina mājās ātrāk. Dienvidu gans gulēja reizē ar citiem māju ļaudīm, bet pārējā laikā palīdzēja nama meitai un saimniecei vieglākos mājas darbos. Pēcpusdienā lopus laida ganos ap 15.00 un ganīja līdz saulrietam. Vienīgi sevišķi karstā laikā lopus pēcpusdienā dzina ganos nedaudz vēlāk, bet ganu izmantoja vieglākos saimniecības darbos.

Darba dienas garums, tāpat kā citas cilvēku dzīves un darba parādības, nebija sastindzis un nemainīgs. Tas pārveidojās visciešākā sakarā ar darba rīku uzlabošanu un darba ražības pieaugumu atsevišķās nozarēs. Tā, piemēram, parādoties modernajām kuļmašīnām, pamazām izbeidzās agrā celšanās rītos, lai dotos uz riju kult. Līdzīgs stāvoklis bija ar malšanu rokas dzirnavās, ko nomainīja malšana vēja un ūdens sudmalās. Šie momenti redzamāk iezīmējās 19. gs. 80.—90. gados, kad sakarā ar kapitālisma attīstību lauksaimniecībā turīgāko zemnieku mājās ieviesās uzlabotie darba rīki un mašīnas, kas dažu darbu veikšanas periodā lielākā vai mazākā mērā izmainīja laukstrādnieku darba stundas. Turpretim vairumā darba procesu ražošanai veltītā dienas daļa palika nemainīga visu 19. gs. otro pusi.

Garā intensīvā darba diena, ko neregulēja likums, smagie darba apstākļi un arvien pieaugošā ekspluatācijas pakāpe mudināja strādniekus taupīt savus spēkus. Algu strādnieki saņēma neatkarīgi no padarītā darba daudzuma, tādēļ viņi nebija ieinteresēti darba ražīguma kāpināšanā. Saimnieks turpretim peļņas nolūkos bija ieinteresēts, lai strādnieks dienā padarītu iespējami vairāk, bet saņemtu tikai norunāto algu.

Šādos apstākļos nenovēršami radās divu diametrāli pretēju

interesešu sadursme un nesaskaņas starp darba devējiem un gājējiem. Saimnieki sāka meklēt līdzekļus, kā sev izdevīgākā veidā ieinteresēt gājējus darbā un izlīdzināt radušos stāvokli. Sākās aktīva domu izmaiņa, kurā dzīvi piedalījās arī tā laika latviešu buržuāziskā prese. Vairāki autori ierosināja laukstrādniekiem noteikt zināmu darba laiku, pēc kura beigām gājēji varētu justies pilnīgi brīvi. Šie autori nesaprata šķirisko pretrunu pieaugumā istos cēloņus un tāpēc uzskatīja, ka tikai nenoteiktais darba laiks veicina laukstrādnieku darba prieka mazināšanos un mudina tos doties uz pilsētām, kur fabrikās bija noteikts darba laiks.¹⁶² Tomēr, neskatoties uz šiem ierosinājumiem, darba laiks laukstrādniekiem palika nenoteikts, jo darba devējiem tas acīm redzot bija visai izdevīgi. Viņi varēja netraucēti augu dienu izmantot algoto darbaspēku, jo gājējiem nebija likumīgu tiesību pretoties ekspluatatoru rīcībai. Saimnieku iespējas šajā ziņā netieši atbalstīja arī muižu prakse. Muižas un muižas kalpu darba līgumos bija paredzēts, ka pēdējiem jāstrādā no saules lēkta līdz rietam un vājdzības gadījumā pat ilgāk.¹⁶³

Laukstrādniekiem nedēļā skaitījās 6 darba dienas un septiņi brīvdiena — svētdiena. Brīvdienām pieskaitīja dažādu baznīcas svētku dienas, piemēram, 3 dienas ziemassvētkos, lieldienās, vasarassvētkos u. c.¹⁶⁴ Slēdzot darba līgumu, vēl īpaši pierunāja

¹⁶² Kādā korespondencē lasām: «Tā kā pilsētās pa daļai noteikts darba laiks, tad pēc darba laika strādnieks pilnīgi savā vajā. Tā iznāk, ka pilsētā atpūtas laiks garāks. No tā redzama nepieciešamība noteikt darba laiku.» (Laikraksts «Darbs», 1876., 12. nr., 91. lpp.) Pēc neilga laika parādījās otra korespondence: «Ja darba laiks par ilgu, strādnieku spēkus par daudz nostrādina. No pārmēra strādāšanas rodas darba riebšana, un strādnieks strādā negribēdams. Cik zinu, Baltijā vēl nekur nav noteikts darba laiks un laikam gan visur pēc vecās ieražas, izņemot ziemu, strādā no gaismas līdz gaismai. Tādi vasarā iznāk 15—16 st. darba laiks. Ir vēlams, ka nosacītu darba laiku visiem gadalaikiem, kas ievērojams, kad nolīgumā starp darba devēju un ņēmēju par laiku nekas nav teikts.» (Turpat, 16. nr., 124. lpp.)

¹⁶³ 1899. g. Ventspils apr. Tārgales muižas kalpa darba līguma 8. pantā lasām: «Tie dienas darbi sākas ar saules lēkšanu un beidzas ar saules noiešanu, turpretim, ja siena un labības laiks pie darba nobeigšanas jeb ja lietūs draudē, tad arī vēlāk jāstrādā, kurpretim, kad mazāk vajadzīgs laiks būs, tie kalpi ar samērā vēlāk strādātu darbu no muižas savām vajadzībām atlaisti kļūs.» (Die Arbeiterverhältnisse des Grossgrundbesitzes in Kurland von Fürst Maximilian Lieven. I Abtheilung, I Band, Mitau, 1900.)

¹⁶⁴ Jāpiezīmē, ka baznīcas svētkos, kā ziemassvētkos, lieldienās, vasarassvētkos, pēdējā resp. trešā diena skaitījās tikai kā pussvētdiena, kurā jau varēja strādāt sīkākus saimniecības darbus. Šajā ziņā zīmīgu, Kurzemei un Zemgalei analogisku materiālu no Ēveles draudzes sniedz J. Ansberģis: «Ziemassvētkus, lieldienas un vasaras svētkus senāk svētījuši trīs dienas; kamēr pēdējā svētku dienā vairs baznīcā nesprediķo, tikmēr to vēl tur tik par pussvētdienu. Pēdējās dienās līdz pusdienai «nodzīgo», un tikai pēcpusdienās

vienu brīvdienu uz tuvāko lielo gada tirgu.¹⁶⁵ Dažādu steidzošu darbu, piemēram, siena pļaujas laikā bija dārga katra saulaina diena. Tādēļ saimnieki dažkārt mēdza norunāt ar laukstrādniekiem, ka šādās reizēs strādās arī svētdienā, bet lietainā laikā darbus par to izkārtos tā, lai nebūtu jāiet ārā un jāmirkst.¹⁶⁶ Aplūkotais darba un brīvdienu skaitīšanas veids bija vispār atzīts. Tomēr īstenībā ir gandrīz neiespējami runāt par to, ka laukstrādniekiem nedēļā bija 6 darba dienas un viena pilnīga brīvdiena. Ikviena svētdiena vai svētku diena tikai daļēji piederēja pašam strādniekam. Tā, piemēram, meitām svētdienās divreiz dienā bija jābaro lopī, jāsakārto kūts; trīsreiz dienā jāslauc govīs un jāveic virkne citu sīkāku pienākumu. Mazliet brīvāk jutās puīši — viņiem svētdienās vajadzēja kopt tikai zirgus. Turpretim precētajam kalpam svētdienās nācās padarīt savā ģimenes saimniecībā pa nedēļu iekrājušos darbus. Tādā kārtā redzam, ka svētdienās un svētku dienās laukstrādniekiem bija jāveic visi kārtējie mājas darbi un viņi bija brīvi tikai no darba laukā, pļavā vai citur ārpus mājas.¹⁶⁷

Meitām un lielākoties arī ganam cauru gadu svētdienās bija jāceļas tajā pašā laikā kā darbdienās, jo vajadzēja apkopt, izslaukt un izlaist ganos lopus. Vienīgi puīši varēja pagulēt ilgāk, jo zirgus svētdienas rītos baroja vēlāk.

Katru svētdienas vai svētku dienas rītu tūlīt pēc ikdienišķo darbu veikšanas, ap plkst. 7.00—8.00, mājās noturēja pātarus.

sāk kādu vieglāku darbu strādāt (puīši ievēd sienu, meitas strādā kādu adāmo jeb lāpāmo darbu utt.). Ja vasaras svētku pēdējā diena krīt sējāmā laikā, tad ar un sēj tāpat kā citās darba dienās. Kroņa svētkos nedara nekādu darbu tanī dienas laikā, kurā baznīcā notur aizlūgšanas.» (J. Ansbērģis. Op. cit., 124. lpp.) Līdzīgas pussvētdienas, kā Teņa diena u. c., saistījās ar dažādiem tautas ticējumiem. Šajās dienās aplūkojamā perioda sākumā iespēju robežās centās nestrādāt smagākus darbus. Gadsimta pēdējā ceturksnī vecās ieražas un ticējumi pastiprināti izzuda, tādēļ šajās dienās sāka strādāt jebkuru darbu. Tās atzīmēja vienīgi ar dažādiem, katrai dienai īpatniem rituāliem ēdieniem.

¹⁶⁵ E 11, 1272, Stelpē; VVM PV 3010. mape, 182. dok., Talsu apr. Vandzenes pag. «Dižkuģeniekos» u. c.

¹⁶⁶ Ziņas iegūtas Stelpē, Bārbelē un dažās citās vietās.

¹⁶⁷ Līdzīgs stāvoklis bija izveidojies arī citos Latvijas novados, piemēram, Evelē. «Paradums nu pieprasa, ka meitām jāpadara visi kopšanās darbi šinīs dienās (svētdienās — S. C.), puīšiem jāaizjūdz un jāsaņem saimniekam zirgs un zirgi vasarā jāpieskata, ziemā jāēdina. Kaut gan gājēji mūsu pusē svētdienā strādāt netura par sevišķu grēku, piem., it nebūt nekautrējas kādam radniekam aiz radniecības, krodzniekam par kādu čarku svētdienā palīdzēt sienu pļaut jeb linus raut, tad par augšminētiem vajadzības darbiem, it īpaši puīši, sāk aizvien vairāk kurnēt. Bet saimnieki uz viņu kurnēšanām atbild ar jautājumu: kas tad gan lai to darbu darot; to tak no tēvu tēviem dienestnieki esot darījuši.» (J. Ansbērģis. Op. cit., 125. lpp.)

Tiem vajadzēja simbolizēt savstarpēju saskaņu un satiecību starp darba devējiem un gājējiem. Saimnieki izprata reliģijas lielo nozīmi šķirisko pretrunu noklusināšanā un domāja, ka reliģisko ceremoniālu var izmantot laukstrādnieku audzināšanas un t. s. «kopības gara» radīšanas nolūkos.¹⁶⁸

Pātarus bija jāpiedalās visiem mājas iedzīvotājiem. Viņi sapulcējās saimes istabā, bet jaunākā laikā celtās ēkās — saimnieku ēdamistabā pie balti apklāta galda. Saimnieks ar dziesmu un sprediķu grāmatu novietoja galda galā. Viņš teica sprediķi un dziesmas. Pārējie, nosēdušies ap galdu, dziedāja līdz. Pātarus noslēdza ar kopēju lūgšanu «Mūsu tēvs debesīs». Pēc tam visi sasveicinājās, sniedzot vispirms roku saimniekam un saimniecei, bet pēc tam savā starpā. Bija pieņemts, ka katrs saimniekam saka paldies par pātariem. Saimnieks saimei savukārt pateicās par paklausību pavadītajā nedēļā. Kalpu bērniem un ganam bija jāskūpst saimniekam un saimniecei roka. Šī savstarpējā sasveicināšanās simbolizēja satiecību, šķietami rādīja, ka viens uz otru netur naidu.¹⁶⁹

Pātariem sekoja brokastis. Saimnieki svētdienās, it īpaši svētku dienās, tās dažkārt ēda pie viena galda ar gājējiem, kurus tad mēdza pacienāt ar degvīnu. Pēc brokastīm laukstrādnieki diezgan bieži devās uz baznīcu, kur svētdienās sapulcējās daudz ļaužu. Daļa no viņiem turp gāja aiz reliģiskās pārliecības, daļa, it īpaši jaunākā paaudze, lai pabūtu cilvēkos, satiktos ar draugiem un paziņām, dzirdētu jaunumus. Baznīcas tuvumā parasti atradās arī otra cilvēku satikšanās vieta — krogs, kur svētdienas vakaros bieži notika balles.¹⁷⁰ Arī tas bija viens no iemesliem, kādēļ puīši un meitas devās uz baznīcu, lai tur satiktos, sarunātos un vakarā krogā papriecātos. Parasta parādība svētdienās bija māju balles, kad puīši izprasīja darba devējiem saimes istabu, saaicināja apkārtnējo māju puīšus un meitas, sameklēja muzikantus un padejoja.¹⁷¹

¹⁶⁸ «Darba devējiem arī ārpus darba laika un lauka jārūpējas par strādnieku iekšīgu izglītošanu un attīstīšanu. Vēlams, ka vispārīgi izplatītos dažos novados pastāvošās dievlūgšanas svētdienas rītos, kur pats saimnieks jeb arī cits kāds sprediķi lasa jeb saka. Tādai koplūgšanai ir liela nozīme.» («Darbs», 1876., 16. nr., 126. lpp.)

¹⁶⁹ Interesanti atzīmēt, ka tā laika buržuāziskā prese ne vien ieteica ik svētdienas noturēt rīta pātarus, bet deva arī priekšrakstu, kā to darīt. Kādā rakstā «Baltijas Zemkopja» 1876. gada 6. nr. saimniekiem tika ieteikts svētkos un svētdienas rītos noturēt visiem — saimnieku ģimenei un gājējiem — kopējus rīta pātarus, kam sekotu kopējas brokastis.

¹⁷⁰ E 8, 840 au, Stelpē; E 8, 725 ag, Milzkalnē.

¹⁷¹ Turpat. Šis sadzīves parādības atspoguļojās arī sava laika latviešu

Sādos sarīkojumos galvenokārt piedalījās tikai gājēji, jo saimnieku kārtas pārstāvji arī te neaizmirsu savu pārākumu un centās turēties atstatu. Balles jāuzskata kā izklaidēšanās līdzeklis pēc nedēļas darbiem, kā puīšu un meitu iepazīšanās un tuvināšanās pasākumi, kas zināmā mērā veicināja arī laukstrādnieku ciešanu saliedēšanos. Sāds novērtējums jādod arī ļoti parastajam laukstrādnieku satikšanās veidam — savstarpējiem apciemojumiem, kas deva gājējiem iespēju iepazīties ar dzīvi citās saimniecībās, redzēto salīdzināt ar saviem dzīves apstākļiem un kritiski vērtēt savu un darba devēju rīcību. Vienās mājās sanākot vairākiem jauniešiem, it īpaši puīšiem, izraisījās dažādas spēles un rotaļas, (piem., vilkšanās), kur parādījās dalībnieku spēks, veiklība un asprātība.

19. gs. otrajā pusē, it īpaši pēdējā ceturksnī, Latvijas lauku sabiedriskajā dzīvē norisinājās lielas pārmaiņas. Topošās latviešu buržuāzijas vadībā sāka dibināties dažādas biedrības, kā dziedāšanas, labdarības, lauksaimniecības u. c. Tās aktīvi piedalījās cīņā par latviešu buržuāzijas ekonomiskā un politiskā stāvokļa uzlabošanu un nodrošināšanu.

Biedrības svētdienās organizēja dažādus pasākumus: teātra izrādes, kora koncertus u. c. Vasarās bieži vien rīkoja zaļumballes. Šajos pasākumos piedalījās pagasta iedzīvotāji: zemnieki, skolotāji, amatnieki un muižas ļaudis. Tomēr šo pasākumu visaktīvākie dalībnieki bija turīgākie saimnieki un viņu ģimeņu locekļi. Laukstrādnieki biedrību darbā piedalījās mazāk. Pirmais un svarīgākais iemesls, kādēļ laukstrādnieki tajā nepiedalījās, bija saimnieku vienas daļas tiesmes nepielaist gājējus biedrību organizētajos pasākumos, kas vairāk vai mazāk saistījās ar atraušanos no darba. Bez tam saimnieki uzskatīja strādniekus par zemāku ļaužu kārtu. To bija apstiprinājis arī likums, nosakot pagasta locekļu vēlēšanu tiesības. Tā kā saimnieki biedrībās bija noteicēji, viņiem nenācās grūti ierobežot laukstrādnieku piedalīšanos tajās.¹⁷²

periodikā. Tā, piemēram, korespondencē no Dzirciema 1886. g. rudenī lasām: «Mūsu jaunā paaudze — puīši ar meitām — gandrīz katru svētdienas vakaru vienās vai otrās mājās izrīko tā sauktās «rāceņu» balles, kur pie plēšņu jeb harmonīku muzikas nereti nodzīvo līdz otram ritam.» (D. L., 1886., 52. nr.)

¹⁷² Sajā ziņā interesantu materiālu atrodam kādā 80. gadu korespondencē: «Pie vispārīgiem darbiem biedrībās un citās attīstības iestādēs arī gājēji ar savu mazumiņu varētu būt krietni dalībnieki un palīgi, ja tik viņus labprāt pieņemtu un pielaistu to pulkā, kas šos darbus grib veicināt. Bet, dievam žēl, arī šie starp mūsu zemkopjiem — saimniekiem un gājējiem — valda nesatīcība. Biedrību vadoņi un priekšniecības locekļi, kuri, kā parasts, līdz šim

Tomēr jāpiezīmē, ka domas par laukstrādnieku piedalīšanos pagasta sabiedriskajā dzīvē dalījās. Reakcionārāk noskaņotie darba devēji uzskatīja, ka viņiem ar gājējiem nav nekā kopēja un tādēļ arī gājēju piedalīšanās sabiedriskajā dzīvē nav vēlama. Otra virziena pārstāvji bija tālredzīgāki. Viņi bija pārliecināti, ka laukstrādnieki vajadzības gadījumā var noderēt kā atbalsts cīņā par saimnieku labklājību. Tādēļ šī virziena piekritēji apgalvoja, ka saimniekiem jā rūpējas ne vien par gājēju dzīves materiālo, bet arī par garīgo pusi.¹⁷³

19. gs. otrajā pusē sāka iznākt vairāk latviešu laikrakstu, žurnālu un grāmatu, kas izplatījās arī lauku sētās. Pieauga lasītprasītāju skaits. Laukstrādnieki no darba brīvajā laikā sāka lasīt laikrakstus un grāmatas; it īpaši puīši centās sekot jaunākajiem notikumiem. Viņi ņēma avīzes no sava vai kaimiņu saimnieka, dažkārt pasūtīja arī paši.¹⁷⁴

Ievērojama nozīme laikrakstu, žurnālu un grāmatu izplatīšanā bija bibliotekām, kas Latvijas laukos dibinājās 19. gs. otrajā pusē. Latviešu buržuāzija, cīnīdamās par sava ekonomiskā un tiesiskā stāvokļa nodrošināšanu, visai lielu vērību veltīja izglītības jautājumiem. Šajā sakarā visur propagandēja laikrakstu un grāmatu lasīšanu, ieteica saimniekiem rūpēties par to, lai gājēji savu brīvo laiku pavadītu lietderīgi, lasītu dzīvē un saimniecībā derīgu literatūru.¹⁷⁵ Uzskatīja, ka līdz ar to laukstrādnieki sekmīgāk veiks

gandrīz ir tikai saimnieki, ne labprāt cieš biedrībā tos, kurus neskaita pie saimnieku kārtas. Viņi gan atklāti neatstumj kalpus no biedrības, bet viņi tos neievēro un lūko, cik varēdami, atturēt no piedalīšanās pie biedrības darbiem. Dažā biedrībā kalpam pat ir grūti ietikt par biedri. Par jaunā biedra uzņemšanu biedrībā, kā zināms, balso; kādēļ nobalso neuzņemt, tas nav jāizskaidro. Kalpi, šo darbošanos nomanīdami, domā: «Kas mums par vajadzību tur iespīesties, kur mūs negrib?» Tādēļ pa daļai viņi arī neapmeklē biedrības izrikojumus, un daudz lauku biedrību telpās izrikojumu vakaros var atrast tikai saimniekus, kamēr krogos priecājas tikai kalpi.» (B. V., 1889., 190. nr.)

¹⁷³ Korespondencē no Jaunsvirlaukas lasām: «Svirlaukniekos starpība starp saimniekiem un gājējiem tapusi tik liela, ka, kur saimnieku kārtas laudis iet, tur gājēji kauņas iet un ar nekādiem līdzekļiem nevar tur aizdabūt. Šī zīme, protams, nav laba, un tas biedrībai ar visiem spēkiem jācenšas novērst. Te tomēr palīdzība jāgaida vairāk no pašiem saimniekiem.» (D. L., 1896., 153. nr.)

¹⁷⁴ E 8, 840 au, Stelpē. Kādā korespondencē no Vandzenes pagasta šajā sakarībā lasām: «Sogad pagasta namā no Talsiem pienāk vairāk nekā 30 eksemplāru dažādu laikrakstu un ne vien saimniekiem, bet arī gan kalpiem, kuri vairāki sadevušies kopā un parakstījuši kādu laikrakstu.» (D. L., 1896., 70. nr.)

¹⁷⁵ Šo domu jau 1856. g. izvirzīja Juris Alunāns: «Kad gājējam iegadās pavaļas brīži, kā svētdienās un svētkos, tad tos nevajag laist uz krogu iet un pa tirgiem blandīties, bet tie labāk jāsūta baznīcā jeb, ja tie mājas paliek,

viņiem uzdotos darbus, atbrīvosies no viņiem piemītošiem netikumiem: nepaklausības, kūtruma, nebēdības u. c.

Daudzos gadījumos darba devēji izturējās noraidoši pret gājēju izglītības līmeņa celšanu. Tomēr dažkārt šo jautājumu apsprieda vienas vai otras biedrības sapulcē, pieņemot lēmumu atbalstīt laukstrādnieku izglītošanu.¹⁷⁶ Nav noliedzams, ka šie pasākumi tika veikti pašu saimnieku interesēs, jo pāreja uz kapitālistisko saimniekošanas veidu bija vieglāka ar izglītotāku algoto darbaspēku. Tomēr, no otras puses, šiem pasākumiem bija izcila nozīme tautas vispārējā kultūras līmeņa celšanā.

Runājot par svētdienām un svētku dienām, īpaša vieta jāierāda topošās latviešu buržuāzijas centieniem ar tautiskiem lozungiem ietekmēt lauku proletāriešu masas un kā spēka rezervi turēt tās savā pavadā, lai vajadzīgā brīdī būtu atbalsts cīņā par buržuāzijas tiesībām. Tika izvirzīta doma par dažādu tautas svētku izmantošanu pieaugošo šķirisko pretrunu šķietamai noklusēšanai, gājēju «garīgās modināšanas un iepriecināšanas vajadzībai».¹⁷⁷ Laikrakstā «Darbs» šajā sakarā lasām: «Visādi jākopj pastāvošie tautas svētki, kur atjaunojas un atdzīvojas tautas ieražas, kur pieņemas un aug kopības gars, kuru nevar diezgan kopt un atīstīt. Ziemas svētkos darba devējam būtu jāsapulcina visi gājēji ar savām dzimtām ap ziemas svētku eglīti, būtu jārunā kādi apsveicināšanas un izskaidrošanas vārdi, visi jāpamielo, bērniem kas jādāvina un jādzied svētku dziesmas. Tas laukstrādniekiem rādītu, kā šiem savā namā svētki jāsvin un kopība jākopj.»¹⁷⁸

Laukstrādnieka pienākumi pret saimnieku sākās līdz ar viņa ierašanos darba vietā. Saskaņā ar savstarpējo līgumu¹⁷⁹ gājējiem

tad tiem rokās jādod derīgas grāmatas par lauku un dārzu kopšanu, par lopu audzināšanu, pātaru grāmatas utt.» (J. Alunāns. Kāds vārds par kalpiem. 64. lpp.) Līdzīga rakstura ierosinājumi daudzkārt parādījās latviešu buržuāziskajā presē arī vēlākajos gados. Nereti tika aizrādīts, ka darba devēji nepietiekami novērtē laukstrādnieku garīgās izglītošanas nozīmi (sk. B. V., 1880., 7. nr.; D. L., 1894., 117. nr.; «Zemkopis», 1895., 5. nr. un 23. nr. u. c.).

¹⁷⁶ 1895. g. 17. decembrī Garbenes dziedāšanas biedrības gada pārskata sapulcē pieņēma lēmumu: «Lai arī mazturīgākiem ļautiņiem būtu iespējams savu atpūtas laiku lietderīgi pavadīt, tad sapulce nolēma: kalpiem dot grāmatas par brīvu lasīt iz biedrības grāmatu krātuves. Cerams, ka tā radīsies daudz citīgu lasītāju, kuru mazrocība viņus līdz šim no tam atturēja.» (D. L., 1896., 11. nr.)

¹⁷⁷ «Pa daļai garīgās modināšanas un iepriecināšanas vajadzībai piemums līdz «viesības-vakari», bet šie savas augstās ieejas maksas dēļ strādniekiem gan maz pieietami, un tādēļ būs uz lētākiem svētkiem jādomā jeb mazākais cenas jāpamazina.» («Darbs», 1876., 16. nr., 125.—126. lpp.)

¹⁷⁸ Turpat.

¹⁷⁹ Par līgumu slēgšanu sk. 61.—62. lpp.

vajadzēja izpildīt saimnieka rīkojumus un piedalīties visos mājas un lauku darbos atbilstoši attiecīgajā apvidū parastajai darba dalīšanai pēc vecuma, dzimuma un sociālā stāvokļa.¹⁸⁰

Komplektējot saimi, katrs darba devējs centās salīgt tādus gājējus, kas bez tiešajiem lauku un mājas darbiem prastu pagatavot un izlabot dažādus darba rīkus un iedzīves priekšmetus.¹⁸¹

Puišiem vajadzēja prast taisīt arkļus, ecēšas, grābekļus, izkapšu kātus, labot ragavas, taisīt un lāpīt zirgu lietas u. c. Meitām bija jāprot adīt, vērpt, aust. Šie darbi visai nozīmīgu vietu ieņēma ziemā. Laukstrādnieku prasme veikt dažādus amatnieka darbus saimniekam bija ļoti izdevīga: gājējs darbu padarīja par savu kārtējo algu, ietaupījās maksājumi amatniekam, nebija jāzaudē laiks, braucot pie galdnieka, seglinieka vai kāda cita meistara. Jāpiezīmē, ka vairums saimniecībā vajadzīgo rīku 19. gs. otrajā pusē vēl bija tik vienkārši, ka puiši un kalpi tos spēja sekmīgi izgatavot.

Laukstrādnieku — amata pratēju līgšanai 19. gs. otrajā pusē bija dziļš ekonomisks pamats. 50.—60. gados zemnieku saimniecībās vēl joprojām vērojams naturālais saimniecības veids, kad gandrīz visu vajadzīgo izgatavoja mājās pašu spēkiem. Vienīgi dzelzi un dažus citus izstrādājumus pirka pilsētās vai tirgos.¹⁸² Bez tam kļaušu saimniecības sairuma posmā zemnieku sētās bija manāms arī vispārējs līdzekļu trūkums, kas kavēja vajadzīgo lietu pasūtīšanu pie amatniekiem.

¹⁸⁰ Risinot jautājumu par laukstrādnieku veicamajiem darbiem, aplūkoti nozīmīgākie darba procesi, parādīts, kā to veikšanas gaitā atsedzās gājēju un darba devēju sociālās pretrunas, kā līdz ar kapitālisma attīstību pieauga algotā darbaspēka ekspluatācijas pakāpe. Aplūkota darba dalīšana pēc vecuma, dzimuma un sociālā stāvokļa un, cik tas nepieciešams laukstrādnieku darba apstākļu vispusīgai analīzei, parādīti arī zemkopības darba rīki un paņēmieni. Dažādu zemkopības darba rīku un darba procesu sīka tipoloģiska analīze neietilpst šīs temas robežās. Tā ir tādu speciālu pētījumu uzdevums, kuru nolūks risināt etniskās vēstures jautājumus, noskaidrot katras konkrētās parādības izcelšanās, attīstības un izzušanas laiku, iemeslus, vietu un gaitu.

¹⁸¹ E 8, 828 ar, Stelpē; E 11, 1275, Bārbelē. Šāda tendence bija vērojama arī Vidzemē — Evelē u. c. vietās.

Kādā korespondencē 80. gadu beigās lasām, ka «... tie gājēji, kas kaut kādu amatu labāki prot, dabū daudz prāvāku algu pie saimniekiem, kā arī muižās, nekā tie, kas neprot nekāda amata. Kas nezinās to, kā visi saimnieki meklē tādus puišus, kas prot ratenīka darbu, kas māc taisīt saimniecībā vajadzīgos rīkus un derīgi pie ēku uzkopšanas.» (D. L., 1887., 171. nr.)

¹⁸² Oranovskis raksta, ka 50. gados viss zemniekam vajadzīgais, kā apģērbs, darba rīki, rati, zirgu lietas u. c., tiek izgatavots pašu mājās. Vajadzīgo dzelzi pērk pilsētās, krogos un gadatirgos. Viņš uzsver, ka zemnieku vidū amatniecība nepastāv ar rūpnieciskiem mērķiem, bet vienīgi savu vajadzību apmierināšanai. (А. Орановский. Ор. cit., 286., 312. lpp.)

Pēc 60. gadu reformām, kad kapitālisma straujās attīstības posmā sākās māju iepirkšana, notika pāreja uz intensīvu saimniecības veidu. Primitīvie mājās darinātie darba rīki vairs neatbilda jaunajam ražošanas spēku attīstības līmenim, brezvēja saimniecības attīstību, tādēļ turīgākie zemnieki sāka iegādāties fabrikās darinātos, uzlabotos zemkopības darba rīkus. Tādējādi samazinājās mājās darināto lietu nozīme un īpatsvars saimniecībā. Mājās, it īpaši mazturīgo zemnieku saimniecībās, darināja vienīgi vienkāršos koka darba rīkus, mājsaimniecības piederumus un apģērba materiālu. Šie darbi visu 19. gs. otro pusi ietilpa laukstrādnieku veicamo mājas darbu skaitā. Sakarā ar šiem apstākļiem 19. gs. beigās arī darba devēji mazāk interesējās par gājēju amata prasmi.

Jautājums par laukstrādniekiem kā amatnieka darba pratējiem ievērojamu aktualitāti ieguva 80. gadu lauksaimniecības krīzes laikā, kad kritās saimniecību ienākumi, bet izdevumi pieauga. Daudzi zemkopji nokļuva lielās ekonomiskās grūtībās un bija spiesti meklēt dažādus papildu ienākumu avotus. Sakarā ar to radās uzskats, ka ekonomisko grūtību mazināšanai saimniecībās vajadzīgs nodarboties ar mājrupniecību, iesaistot tajā laukstrādniekus — amatnieka darba pratējus ziemā, kad saimniecībā mazāk darba.¹⁸³

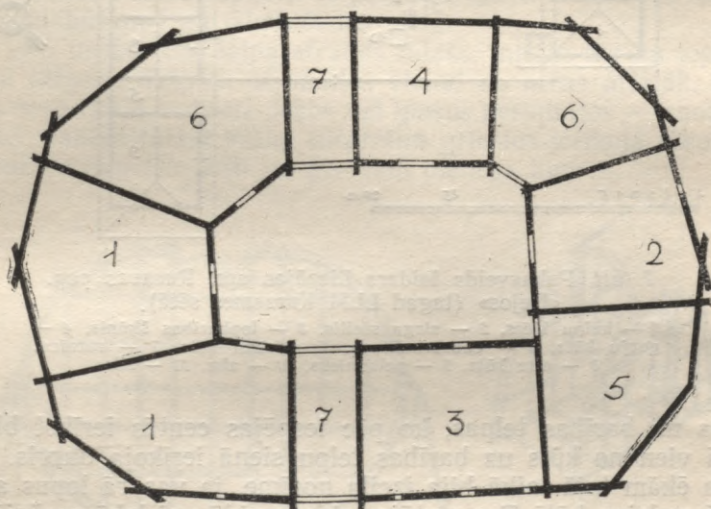
Koka darbu strādāšana bija viens no svarīgākajiem vīriešu mājas darbiem ziemā. Viņi izlaboja vai arī no jauna gatavoja vasarai nepieciešamos arklus, ecēšas, ratus, grābekļus, dakšas un citus rīkus, lai, sākoties lauku darbiem, vairs nebūtu kavēšanās. Šos darbus, skatoties pēc to rakstura, nepieciešamās telpas lieluma un laika apstākļiem, strādāja kādā šķūnī, namā vai istabā. Lielos darba rīkus, kā arklus, ecēšas, ratus, ragavas, siltākās dienās vai uz pavasara pusi taisīja šķūņos, bet to daļas gan dienās, gan vakaros gatavoja saimes istabā. Sīkos darba rīkus, kā izkapšu kātus, grābekļus, spriguļus un citus, pa vakariem darināja saimes istabā. Viens no raksturīgākajiem puīšu darbiem vakaros saimes istabā bija striķu višana, koka trauku gatavošana, aizjūga piederumu lāpīšana vai darināšana u. c. Tajā pašā laikā, kad vīrieši strādāja koka darbus vai vija striķus, sievietes vērpa,

¹⁸³ «Baltijas Vēstnesis» 1887. g. 59. nr. rakstīja, ka saimnieku stāvokļa uzlabošanai noderēs «... arī mājrupniecība, īpaši pa ziemām, kur zemkopim daudzkārt darba pietrūkst, pie kam piederētu (šiem pasākumiem — S. C.) kurvju un krēslu pišana u. d. citi vieglāki un sīki rūpniecības darbi».

Līdzīgas domas dažus gadus vēlāk lasām arī korespondencē no Valles: «Saimniekiem pienāktos dienestniekus uzskubināt kādos amatos mācīties. So rindiņu rakstītājam šķiet, koka darba amatniekiem būtu laba nākotne.» (D. L., 1890., 46. nr.)

auda, adija, kārsa vilnu u. c.¹⁸⁴ Šāda rakstura darbus gājējiem bieži vien nācās veikt lietainās dienās vai arī no rītiem pirms brokastīm, kad nevarēja iet uz lauku.

Viens no ikdienišķiem mājas darbiem visu gadu bija lopu kopšana. Darba dališanas rezultātā puišiem nācās kopt zirgus, meitām — govīs, aitas, cūkas un putnus. Kā pirmais dienas darbs meitām jāmin govju slaukšana rītos ap plkst 4.00 vasarā un 5.00 ziemā, pusdienās slauca ap 12.00. Vasaras vakaros govīs slauca, kamēr vēl varēja redzēt ar dienas gaismu, bet rudenī un ziemā — ap 20.00. Vienīgi ciet aizlaižamās govīs slauca tikai 2 reizes: rītos un vakaros. Lai lopi pierastu pie vienas slaucējas, katra meita slaukšanai bija izvēlējusies savas govīs. Slaukšanai rītos tūlīt sekoja lopu barošana un dzirdināšana; pēcpusdienā to



1 0 1 5 10 m.



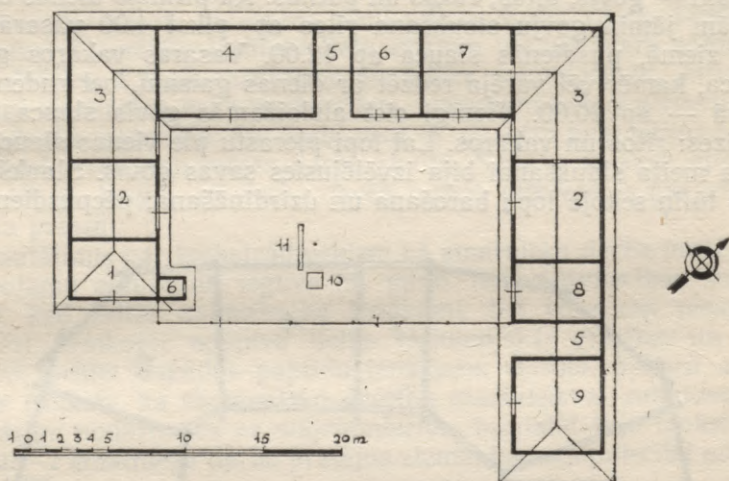
1. att. Riņķī grieztais laidars Jelgavas apr. Sipeles pag. «Griezēs».

1 — govju kūts, 2 — stallis, 3 — cūkkūts, 4 — aitu kūts, 5 — lopbarības telpa, 6 — ratnīca, 7 — vārti-caurbrauktuve. (Z. Ligers. Die Volkskultur der Letten. Riga, 1942. 304. lpp.) (Zīmējumi — V. Veinberga.)

¹⁸⁴ Par saimes istabā veicamajiem darbiem tuvāk sk. nodaļā par dzīvokļiem, kur šie darbi iztīrāti, analizējot istabu kā darba telpu.

uzsāka ap 15.00—16.00. Kā svarīgākie darbi te jāmin barības un dzēriena pienešana.

Apskatāmajā laika periodā gandrīz katrā lielākā Kurzemes un Zemgales mājā bija t. s. riņķa (1. att.) vai arī pakavveida laidars (2. att.).¹⁸⁵ Tajā zem viena jumta bija apvienotas lopu novieto-



2. att. Pakavveida laidars Liepājas apr. Rucavas pag.
«Dejos» (tagad LLM Kurzemes sētā).

1 — kalpu klēts, 2 — zirgu stallis, 3 — lopbarības šķūnis, 4 — govju kūts, 5 — caurbrauktuve, 6 — cūku kūts, 7 — ratnīca, 8 — aitu kūts, 9 — pelavnieks, 10 — aka, 11 — sile.

šanas un barības telpas, ko pēc iespējas centās ierīkot blakus. Bieži vien no kūts uz barības telpu sienā ierīkoja durvis. Šāda veida ēkām tajā laikā bija izcila nozīme, ja vasarā lopus arī pa nakti nedzina kūtī. Tos atstāja laidara vidū vai lokā esošajā laukumā, kuru no pagalma atdalīja masīvi vārti un ēkas sienas riņķa laidaros vai arī masīvs žogs pakavveida laidaros.¹⁸⁶ Laidarā esošos lopus būves veida dēļ nakti nevajadzēja īpaši uzmanīt,

¹⁸⁵ Spriežot pēc pašreizējiem autora rīcībā esošajiem materiāliem, var secināt, ka riņķa laidari biežāk bijuši izplatīti Zemgalē, pakavveida — Kurzemē. To precīzākas izplatīšanās noteikšanai vajadzīgi speciāli pētījumi.

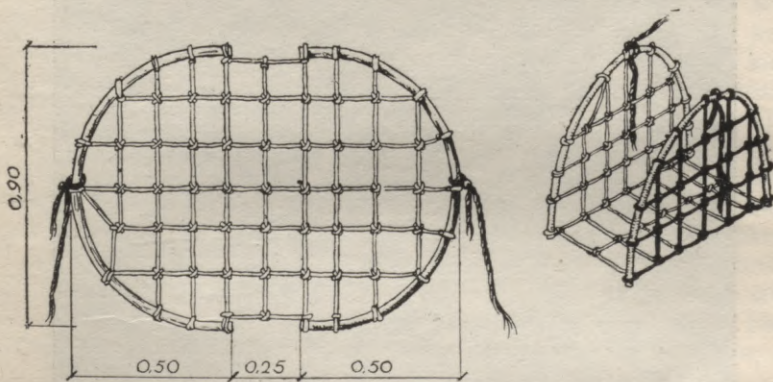
¹⁸⁶ 1879. g. dzimusi Alīne Strause savās atmiņās par Rundāles pagastu 1955. g. stāstīja: «Vasarā govīs pa nakti un pusdienās stāvēja laidarā. Toreiz reti kādās mājās nebija riņķi grieztā laidara. Tā vidū bija laukums, kura vienā pusē starp cūkkūti un klēti bija vārti. Pašā laidara vidū bija dīķis. Govīs pusdienās un vakaros iedzina laidarā, nekur nepiesienot. Arī barību nelika priekšā. Kūtī govīs iedzina tikai rudenī.» (E 8, 772 arn.)

jo tie nevarēja nekur aizklīst, bet ēkas sienas un žogs tos zināmā mērā pasargāja no iespējamiem vilku uzbrukumiem.

19. gs. otrajā pusē, it īpaši pēdējā ceturksnī, zemnieku saimniecībās lielāku vērību sāka pievērst lopkopībai. Lopu turēšanu laidarā pusdienas laikā un naktī nomainīja piebarošana ar zālēm no barības galdiem vai redelēm. Līdz ar to samazinājās riņķī griezto vai pakavveida laidaru saimnieciskā nozīme. Bez tam šī tipa ēku izmantošana bija diezgan neērta. Tā, piemēram, salmus un citu lopbarību no vezuma nācās ar dakšām sacelt kūtsaugšā, kas prasīja daudz darbaspēka un laika.

Minēto iemeslu dēļ turīgākie saimnieki sāka būvēt taisnstūrveida kūtis. Daudzos gadījumos tām ierīkoja uzbraucamos tiltus, pa kuriem kūtsaugšā uzveda lopbarības vezumus. Ievērojami pieauga darba ražība lopbarības piegādē, kļuva ērtāka tās nogādāšana glabāšanas un izbarošanas vietā.

Ja kūts un barības telpa atradās līdzās, meitas barību lopiem pienesa klēpjos. Telpām atrodoties vienai no otras attālāk, lopbarību nesa rupja auduma deķos vai īpašos nesamajos — «nožos» (3. att.). Jaunceltajām kūtīm turpretim griestos ierīkoja lūku, pa kuru barību nogrūda kūtī un pēc tam pienesa lopiem.



3. att. Nastu nesamais — «nozis» (LLM Kurzemes sētas laidarā).

Kā redzams zīmējumā, nozis sastāv no 2 saliektām klūdziņām, kas savā starpā saistītas ar auklām. Nesamo — sienu vai salmus — ielika uz zemes noklātajā nozī, kuru pēc tam salieca un aizsēja. Sagatavoto nastu pārmeta pār plecu un aiznesa, kur vajadzēja. Līdzīgi rīkojās arī ar nastu nesamo deķi.

Vēl smagāks un nepatīkamāks darbs par nastu nešanu meitām

bija lopu dzirdināšana divreiz dienā — rītā un vakarā. Ūdeni gānāmpulkam vajadzēja piegādāt ievērojamos daudzumos, to sarnesot kūti no akas. Tādēļ lielākās saimniecībās, kur turēja vairāk lopu, dažkārt ierīkoja divas akas: vienu cilvēku vajadzībām dzivojamās mājas tuvumā, otru lopu dzirdināšanai netālu no kūts¹⁸⁷



4. att. Ūdens izvilkšana ar ķeksi Liepājas raj. Nicas c. p. «Atvasēs».

¹⁸⁷ Sāds aku izvietojums sastapts Liepājas raj. Nicas c. p. «Spirēnos», arī Talsu apr. Upesgrīvas pag. «Paegļos» (VVM PV 2944. mape, 183. dok.); Kuldīgas apr. Sātiņu pag. «Tērpos» (J. J a u n z e m s. Kurzemes sēta. 18. lpp.); Stelpe (E 8, 833 arc) u. c.

vai arī laidara vidū.¹⁸⁸ Ja saimniecībā bija tikai viena aka, kas dažkārt atradās diezgan patālu no kūts, ūdens nešana bija vēl smagāka. Nereti cilvēku vajadzībām izraka aku, bet lopiem ūdeni nesa no māju tuvumā esošā avota, strauta vai diķa. Sevišķi smaga un nepatikama ūdens piegāde bija ziemā, kad ap smelšanas vietu ne tikai zeme noledoja un kļuva slidena, bet slidenas bija arī taciņas.

Ja bija augsts gruntsūdens līmenis un aka sekla, ūdens spaiņus no tās izvilka ar ķeksi (4. att.). No dziļākām akām ūdeni izvilka ar vindu. No avota, strauta vai diķa pilnos spaiņus izvilka ar rokām vai ķeksi.

Ūdens piegāde bija smags un maz produktīvs darbs. Kad 19. gs. pēdējā ceturksnī zemnieku sētās sāka turēt vairāk lopu, pieauga arī ūdens patēriņš. Lopu apkopšana prasīja vairāk darbaspēka. Pacēlās jautājums par esošā darbaspēka racionālāku izmantošanu, par darba ražīguma celšanu. Minēto iemeslu dēļ lielākās zemnieku saimniecībās sāka ierīkot akas ar koka pumpjiem (5. att.), kas mazināja ūdens izvelkamā ķekša vai vindas nozīmi (6. att.).¹⁸⁹ Pumpja ierīkošana samazināja ūdens piegādei vajadzīgā laika un darbaspēka daudzumu.

No ūdens iegūšanas vietas uz kūti meitas ūdeni nesa koka spaiņos. Lai atvieglotu darbu, lietoja divējāda veida koka nēšus. Vienkāršākie nēši bija nedaudz izliekts, noplacināts koks, kura galos bija auklās piesieti kāši (7. att.). Nēšus pārlika ieslīpi vienam plecam un kāšos ieāķētos spaiņus aiznesa, kurp vajadzīgs. Otrs nēšu veids bija izveidots racionālāk un vēl vairāk atviegloja nešanu. Šos nēšus darināja no platāka un biezāka koka ar padziļu izdobumu apakšpusē, kas atbilda nesējas plecu platumam; nēšu vienos sānos bija pusmēnessveida izgriezums nesējas kaklam (8. att.). Nēšus pārlika abiem pleciem, kas vairāk vai mazāk iegāja izdobumā. Lietojot pirmā veida nēšus, darbs bija smagāks — plecam pieskārs neliels nēšu virsmas laukums, tādēļ nesamā svars balstījās uz mazu nesējas ķermeņa laukumu, un

¹⁸⁸ Šāds akas novietojums pakavveida laidara vidū savā laikā bijis Liepājas raj. Rucavas c. p. «Dejos». (J. J a u n z e m s. Op. cit., 47. lpp.)

¹⁸⁹ Konstatēti vairāki gadījumi, kad pumpji zemnieku sētās parādījušies jau 60. gados, piemēram, Talsu apr. Vandzenes pag. «Iesalniekos» (VVM PV 3010. mape, 377. dok.), Kuldīgas apr. Turlavas pag. «Vidusmaļos» (VVM PV 3062. mape, 238. dok.).

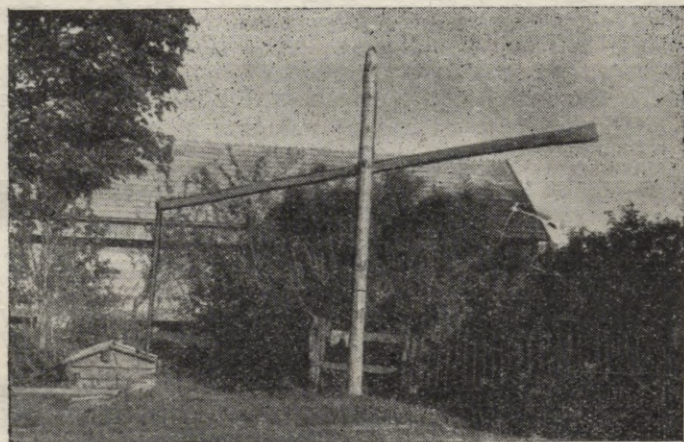
Tomēr vairums iegūto ziņu rāda, ka koka pumpji zemnieku saimniecībās pārņemti no muižām gadsimta pēdējā ceturksnī. Tā Talsu apr. Kandavas pag. tie ienākuši ap 1890. g. (VVM PV 2944. mape, 127. dok.), Talsu apr. Rendas pag. «Kanneniekos» ap 1885. g. (VVM PV 3062. mape, 27. dok.), Stelpē, Birzgalē ap 1895. g. (E 8, 833 arc), Rundālē ap 1900. g. (E 8, 772 arn).

spiediens bija grūtāk izturams. Lietojot izdabtos nēsus, nešana bija vieglāka, jo nesamā svars balstījās uz lielāku nesējas ķermeņa laukumu.

Vēl lielāks darba ražīguma pieaugums ūdens piegādē bija 19. gs. beigās, kad saimniecībās parādījās pumpji, kuriem ūdens novadīšanai uz kūti pierīkoja īpašas izdobtas siles. Tās zināmā



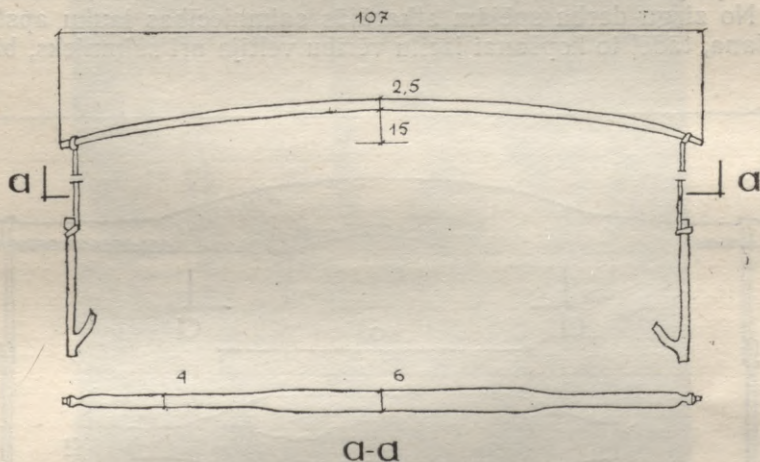
5. att. Aka ar pumpi (restaurēta, LLM Zemgales setā).



6. att. Aka ar vindu Liepājas raj. Nīcas c. p. «Spirēnos».

augstumā no zemes uzlika uz stēkiem, ar kritumu uz kūts pusi. Pēdējās silēs galu ielaida kūtī caur logu vai retāk — caur sienu. Ūdeni iepumpēja silē tieši vai arī ielēja ar spaini. Ūdens aiztecēja uz kūtī vai stallī novietoto baļļu, no kuras to smēla ar spaiņiem un lēja govju vai zirgu silēs.¹⁹⁰

Pie lopu kopšanas darbiem piederēja arī mēslu nolīdzināšana un pakaisīšana, tādēļ meitām rudenī vajadzēja sagādāt daļu pakaišu: sūnas, papardes, lapas. Salmus bieži vien nācās patērēt lopbarībai. Puišu darbs turpretim bija skuju sagādāšana un sakapšana.



7. att. Vienkāršie nēsi LLM Kurzemes sētas dzīvojamā mājā.

Lielākās mājās saimniece lopu kopšanā parasti nepiedalījās.¹⁹¹ Viņa raudzījās, lai meitas govīm dotu pieļaujamo barības daudzumu un kārtīgi veiktu uzdotos darbus. Vairāk uzmanības saimniece pievērsa cūku kopšanai un barošanai, kas visumā tomēr ietilpa nama meitas pienākumos. Vienīgi lopu slimības gadījumos galvenās rūpes par tiem uzņēmās saimniece. Tas daļēji izskaidrojams ar privātipašnieka neuzticēšanos algotajiem strādniekiem

¹⁹⁰ Šādi pumpji atzīmēti Talsu apr. Virbu pag. «Čegās» (VVM PV 2943. mape, 299. dok.); Kandavas raj. Zantes c. p. «Strautniekos»; Stelpē (E 8, 833 arc); Birzgalē u. c.

J. Jaunzems atzīmē, ka šādi pumpji Kurzemē visvairāk bijuši sastopami Kuldīgas un Talsu apriņķos. (J. Jaunzems. Op. cit., 15. lpp.)

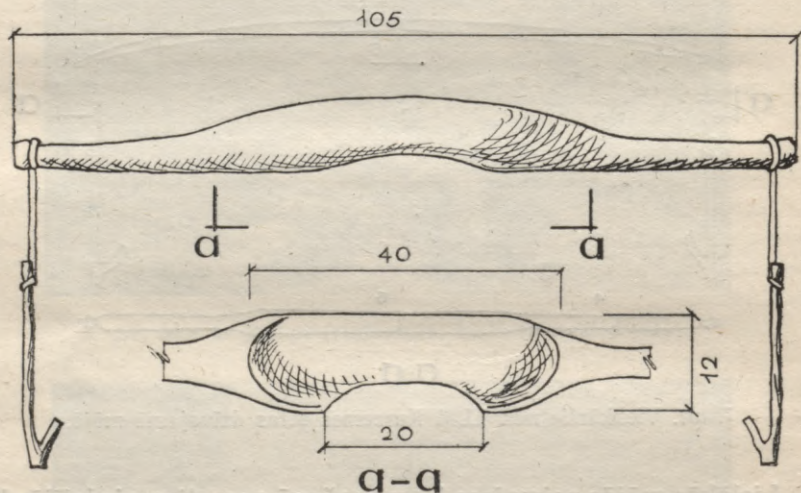
¹⁹¹ E 8, 772 arn, Rundālē.

svarīgos brīžos, daļēji ar saimnieces lielāko pieredzi šādos jautājumos.

Ja mājās dzīvoja vairāki puīši, saimnieks dažkārt kādu no tiem sūtīja meitām palīgā nolīdzināt kūti mēslus.¹⁹² Tomēr regulārākais puīšu un kalpu darbs lopu kopšanā bija zirgu barošana un kopšana, ko veica trīsreiz dienā: ap 4.00 no rīta, 12.00 dienā un ap 20.00 vakarā. Veicamo darbu raksturs visumā bija tāds pats kā meitām, kopjot govīs, tādēļ apskatītas tikai šā darba īpatnības.

Ja mājās dzīvoja vairāki puīši un kalpi, viņi zirgu kopšanu sadalīja pa nedēļām, jo visiem vienā laikā tur nebija ko darīt.¹⁹³

No zirgu darba spējām atkarājās saimniecības lauku apstrādāšana, tādēļ to kopšanai izcilu vērību veltīja arī saimnieks, bieži



8. att. Izdobtie nēši LLM Kurzemes sētas dzīvojamā mājā.

pārbaudīdams puīšu darbu un pats pabarodams zirgus naktīs pirms tālas braukšanas vai smagāka darba. Lielākās saimniecībās par zirgu kārtīgu apkopšanu bija jāatbild arī priekšpuisim.

Pavasara pusē, kamēr vēl bija saglabājies siens vai āboliņš un naktīs uznāca salnas, zirgus baroja staļļos. Tiklīdz paauga zāle un naktīs kļuva siltākas, zirgus sāka ganīt šim nolūkam paredzētās vietās, pa lielākai daļai krūmajos; puīšiem un kalpiem

¹⁹² E 8, 833 arc, Stelpē.

¹⁹³ E 8, 835 an, Stelpē.

sākās t. s. «pieguļas».¹⁹⁴ Pieguļā jāja viens vai vairāki puīši vakarā pēc pabeigtiem dienas darbiem. Dažreiz tiem līdzī devās arī ganu zēni. Lielāko māju saimnieki paši pieguļā nejāja. Aizjājuši noteiktajā vietā, pieguļnieki ar dzelzs pinekļiem saslēdza zirgiem priekškājas, lai tie nevarētu brīvi staigāt un zagļiem būtu grūtāk zir-



9. att. Rokas dzirnavas LLM Zemgales sētas dzīvojamā mājā.

gus aizvest. Pēc tam zirgus palaida vaļā, bet paši sakūra uguns-kuru, sasēdās ap to un, laiku kavēdami, stāstīja dažādus nostāstus. Dažkārt ap uguns-kuru sanāca arī kaimiņu māju pieguļnieki, it īpaši šāda pieguļnieku pulcēšanās bija parasta pirms māju

¹⁹⁴ Par pieguļām ziņas iegūtas Kursišos, Pampājos (VVM PV 3120. mape); Nurmuižā, Vandzenē (VVM PV 3010. mape); Remtē, Jaunpilī, Lestenē (VVM PV 3052. mape); Stelpē (E 8, 835 ar, E 8, 834 ag) u. c.

iepirkšanas par dzimtu, kad vēl pastāvēja kopganības. Nakti parasti pavadīja zem klajas debess. Kas vēlējās, apgūlās turpat ugunsкура tuvumā, lai no rīta ar pilnu sparū varētu stāties pie dienas darbu veikšanas. Lai nakti varētu drošāk gulēt, pieguļnieki ņēma līdz suni, kas sajustu zirgu tuvumā svešinieku un ar riešanu modinātu gulētājus. Tomēr arī šādā gadījumā bezrūpīgi gulēt nevarēja — laiku pa laikam vajadzēja celties un aplūkot zirgus. No rīta pieguļnieki atgriezās mājās un, neraugoties uz to, ka gulēts bija maz, devās kārtējos darbos. Tādēļ pieguļa skaitījās nogurdinošs pienākums, un puīši pieguļā jāja pārmaiņus. Pieguļā jāšanu izbeidza rudens pusē, augusta beigās, kad āboliņa laukos un pļāvās saauga atāls, naktis kļuva garākas un vēsākas. Zirgus tad palaida uz lauka, un nakti viens no puīšiem palika sargāt. Dažkārt uz lauka novietoja īpašu būdu,¹⁹⁵ kurā zirgu uzraudzītājs varēja pārgulēt, patverties no vēja un lietus. Pieguļa kā neracionāls zirgu barošanas veids savu nozīmi un lomu sāka zaudēt 19. gs. pēdējā ceturksnī, kad māju īpašnieki zirgu ganišanai ierīkoja aplokus. Zirgus sāka siet arī uz nopļautiem āboliņa laukiem.

Kā viens no smagākajiem un nepatīkamākajiem sieviešu-laukstrādnieču mājas darbiem 19. gs. otrajā pusē jāmin malšana rokas dzirnavās¹⁹⁶ (9. att.). Malt cēlās agri no rīta, ap plkst. 2.00, tad devās uz maltuvi, kas bija ierīkota kādā dzīvojamās mājas

¹⁹⁵ Zirgu ganu pārvietojamās būdas atzīmētas Lestenē (VVM PV 3052. mape, 247. dok.); Jaunpilī (turpat, 408. dok.); Stelpē (E 8, 834 ag) u. c.

¹⁹⁶ Malšana rokas dzirnavās ir viens no tiem darba procesiem, kas plašāk aplūkoti līdzšinējā etnografiskajā literatūrā. Nozīmīgāko materiālu par šo jautājumu snieguši A. B i l e n š t e i n s (Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. Zweiter Teil, Petrograd, 1918, 252.—262. lpp.) un P. Ā r e n d s (Maltuve un rokas dzirnavas. LīD, II. Rīgā, 1928., 137.—148. lpp.). Tomēr neviens no minētajiem autoriem neaplūko te pastāvējušo darba dalīšanu pēc sociālā stāvokļa. P. Ārends, piemēram, raksta, ka «Malšana vispār sieviešu pienākums. No vīriešu kārtas vienīgi kalpa vīram saimniece var pavēlēt dzirnas ritināt.» (Op. cit., 145. lpp.) P. Ārends neuzrāda materiālu, uz kura pamata izdarīts secinājums par malšanu kā sieviešu pienākumu vispār. Šis apgalvojums ir vienpusīgs: malšana rokas dzirnavās bija sieviešu pienākums, bet saimniecībā, kur algotas laukstrādnieces, šis darbs galvenokārt gūlās uz viņu pleciem. Kā piemēru te var minēt Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Ošlejās» 1929. g. iegūtās ziņas, kur lasām: «Malšanu izdarīja meitas. Ja saimnieks turēja tikai vienu meitu, tad arī malšana viņai bija jāizdara vienai, turpretim, ja saimnieks turēja divas vai vairāk meitas, tad parasti mala divas meitas. Saimnieka paša meitas pie malšanas reti piedalījās.» (VVM PV 3068. mape, 487. dok.)

Vīrieši malšanā piedalījās vienīgi izņēmuma gadījumos: puīši samala iesalu, putraimus u. tml.

telpā, klēti vai rijā. Vienā rītā līdz gaismai vajadzēja samalt 2 siekus labības,¹⁹⁷ pēc tam devās pie kārtējiem saimniecības darbiem.

Maļamo labību no klēts uz maltuvi atnesa kādā traukā, kuru novietoja uz dzirnu galda. Malēja labajā rokā saņēma milnu un ar tās palīdzību grieza virsējo dzirnakmeni pulksteņa rādītāja virzienā. Ar kreiso roku graudus pamazām bēra dzirnu acī — virsējā dzirnakmenī izveidotajā caurumā. Graudi starp akmeņiem saberzās miltos un bira uz dzirnu galda. Maluma smalkumu regulēja ar īpašu ierīci, paceļot virsējo dzirnakmeni augstāk vai nolaižot zemāk. Gatavojot smalkāku malumu, malējas darbs bija smagāks, jo virsējais dzirnakmens tika nolaists zemāk un starp akmeņiem radās lielāka berze.

Rokas dzirnavās samala miltus gan maizei, gan lopu barošanai. Mala katru dienu, izņemot svētkus, svētdienas, Miķeļus, Jurgus un tamlīdzīgas dienas. Tomēr visvairāk mala pavasara pusē, sagatavojot vasarai nepieciešamos krājumus, jo daudzo lauku darbu dēļ maļšanai vasarās neatlika laika.

Maļšana rokas dzirnavās kā sieviešu mājas darbu neatņemama daļa savu nozīmi zaudēja 19. gs. 70.—80. gados, kad zemnieki vairumu labības samala ūdens vai vēja dzirnavās.¹⁹⁸

Šajā laikā sakarā ar izdevīgajiem tirgus apstākļiem pieauga labības ražošana zemnieku saimniecībās.

Pieaugot lopu skaitam, radās lielāka vajadzība pēc miltiem. Lielāku labības daudzumu maļšana primitīvajās rokas dzirnavās vairs neatmaksājās. Te izmantoto darbaspēku bija izdevīgāk iesaistīt citos saimniecības darbos un malt vēja vai ūdens sudmalās par zināmu atlīdzību. Rokas dzirnavu nozīmi krasi samazināja arī pietiekams daudzums tvaika, ūdens un vējdzirnavu Kurzemes

¹⁹⁷ VVM PV 2958. mape, 360. dok., Talsu apr. Zentenes pag. «Dīcās»; 3070. mape, 396. dok., Kuldīgas apr. Kursišu pag.; Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Ošlejās» iegūtas ziņas, ka katru rītu vajadzējis samalt apm. $\frac{1}{2}$ pūra miltu (VVM PV 3068. mape, 487. dok.).

Arī J. Ansberģis ziņo no Eveles, ka vienam cilvēkam rokas dzirnavās no gaiļu laika līdz brokastīm vajadzējis samalt $\frac{2}{3}$ pūra (2 sieki — S. C.). (J. Ansberģis. Op. cit., 1893., VI, 88. lpp.)

¹⁹⁸ VVM PV 3068. mape, X dok., Kuldīgas apr. Snēpeles pag. «Dīzdūzēnos»; 3088. mape, 60. dok., Kuldīgas apr. Snēpeles pag. «Zagatu būdā»; 3070. mape, 396. dok., Kuldīgas apr. Kursišu pag.; 2914. mape, LIV dok., Tukuma apr. Sēmes, Dzirciema, Pūres pag.; 2958. mape, 360. dok., Talsu apr. Zentenes pag. «Dīcās» u. c.

Arī arhitekts Ārends raksta, ka rokas dzirnavu lietošana Latvijā «uz 19. gs. trešā ceturkšņa beigām pilnīgi zaudē savu nozīmi kā nepieciešama maļamā ierīce». (P. Ārends. Op. cit., 147. lpp.)

un Zemgales laukos. Pa apriņķiem, neieskaitot apriņķu pilsētas, 80. gadu beigās dzirnavas sadalījās sekojoši:¹⁹⁹

3. tabula

Nr. p. k.	Apriņķis	Dzirnavu skaits
1	Bauskas	54
2	Jelgavas	65
3	Tukuma	67
4	Talsu	58
5	Ventspils	22
6	Kuldīgas	54
7	Aizputes	43
8	Grobiņas	27
Kopā		390

Minēto iemeslu dēļ rokas dzirnavas 19. gs. pēdējā ceturksnī sāka lietot tikai kā palīga malšanas ierīci gadījumos, kad ceļu vai citu apstākļu dēļ nokļūšana dzirnavās radīja grūtības. Kā malšanas darba rīku rokas dzirnavas visbeidzot lietoja vienīgi puīši iesala sasmalcināšanai.

Bez jau aplūkotajiem mājas darbiem vēl jāapskata virkne citu, ko galvenokārt veica vīrieši. Kā viens no svarīgākajiem darbiem te jāmin malkas un būvmateriālu sagādāšana savas saimniecības vajadzībām. To centās veikt ziemā, pastāvot vieglam ragavu ceļam, kad iekļūšana mežā bija ērtāka. Dažkārt mežs atradās diezgan tālu no mājām, tādēļ malkas un būvmateriālu sagatavošanai turp devās visi māju vīrieši, lai ar vienu braukumu paveiktu iespējamī vairāk. Sazāgētos baļkus, malkas blukus un citus kokmateriālus pārveda mājās, kamēr vēl bija ragavu ceļš. Mājās pārvestās malkas sagatavošana dedzināšanai galvenokārt bija puīšu darbs, ko veica marta un aprīļa mēnešos.

Ievērojama loma zemnieku saimniecībās 19. gs. otrajā pusē bija dažādiem ziemas peļņas darbiem. Šie darbi sevišķi izvērās pēc māju iepirkšanas un 80. gadu lauksaimniecības krīzes laikā, kad māju ienākumi vairs nespēja segt pieaugošos maksājumus. To segšanai saimniekiem vajadzēja meklēt papildu peļņas avotus.

Mežainos apvidos saimnieki sūtīja puīšus un kalpus mežā sagatavot un izvest kokmateriālus. Dažkārt, peļņas mudināti, saim-

¹⁹⁹ D. L., 1890., 33. nr.

nieki kokmateriālus veda pat visai ievērojamos attālumos.²⁰⁰ Dzelzceļu tuvumā kā peļņas avots noderēja akmeņu, grants un citu materiālu pievešana dzelzceļa būvei, pie stacijām u. tml.²⁰¹

Izcilu vēriņu 19. gs. otrās puses zemnieku sētās pievērsa žogiem. Tiem vajadzēja pasargāt dārzus un lopu ceļa malās esošos laukus no ganāmpulka, cūkām un mājputniem. Atbilstoši žoga uzdevumam izvēlējās arī tā veidu. Tā, piemēram, laidaru norobežoja ar «bulverča žogu», dārzus — ar «riķu žogu», ganu ceļus — ar «sklandu žogu».

No koka materiāla gatavotos žogus katru gadu vajadzēja remontēt, tādēļ jau ziemā puīši sagatavoja nepieciešamos materiālus: stabus, kārtis, zedņus. Tiklīdz atkusa zeme, visi mājas vīrieši ķērās pie žogu labošanas. Žogi bija jāizlabo līdz lauku darbu sākumam un lopu laišanai ganos.²⁰²

Pie vīriešu — puīšu un kalpu — pavasara darbiem jāpieskaita arī krūmu izciršana grāvjos, laukmalās un pļavās. Krūmus parasti cirta ap Jurgiem,²⁰³ tad saveda mājās un sakrāva kaudzēs. Vēlāk tos pamazām sacirta un sakrāva grēdās žāvēšanai. Zarus parasti sadedzināja, gatavojot ēdienu. Dažkārt krūmus cirta arī rudenī pēc tam, kad sasala zeme un beidzās lauku darbi.

Ievērojami intensīvāks darba periods laukstrādniekiem iestājās pēc lauku atbrīvošanās no sniega segas, kad sākās augsnes

²⁰⁰ «Baltijas Vēstnesis» 1888. g. 28. nr. korespondencē no Jelgavas apkārtnes rakstīja: «Soziem daudzi šā apgabala saimnieki atrod peļņu pie kāda žīda, kurš Lielelejas grāfa Medema mežos pircis 5500 visu lielākos kokus, kas nu tiek par «brusām» un «slīperiem» pārvērsti un uz Jelgavu Drikses malā novesti. Pie novešanas nu brauc ļoti daudz ļaužu un, proti, ne vien iz šā apgabala, bet arī daudz leišu un Bauskas apriņķa saimnieku. Tā šoziem Jelgavas apgabalā daudz saimnieku ar peļņas darbiem labi iepazīstas, un dažs caur tiem varbūt paliks izsargāts no trūkuma, kuru lētās labības cenas dēļ gan būtu jutis.»

Sādas pašas ziņas no Dobeles iesūtītas 1889. g. (B. V., 1889., 26. nr.), no Kandavas 1890. g. (D. L., 1890., 248. nr.), no Blīdenes 1892. g. (D. L., 1892., 37. nr.) u. c.

²⁰¹ «Baltijas Vēstnesis» 1887. g. 16. nr. rakstīja: «Liekā peļņa rodas arī caur dažāda materiāla un īpaši akmeņu pievešanu pie Liepājas — Romnu dzelzceļa stacijām — Vaiņodes un Priekules.» Gadu vēlāk parādījās ziņa no Jelgavas apkārtnes par to, ka «daži saimnieki tagad nopūlas ar grants pievešanu pie Jelgavas bānūža uzlādējamās vietas, kuru, kā ik gadus, līdz 80 asu sūta uz Aloju un Rīgu priekš Rīgas — Jelgavas šosejas grantēšanas». (B. V., 1888., 28. nr.)

Līdzīgas ziņas laikrakstiem tika iesūtītas arī no citām vietām.

²⁰² VVM PV 3061. mape, 484. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Ošlejās»; 2946. mape, 128. dok., Talsu apr.; 2904. mape, 414. dok., Tukuma apr. Milzkalnes pag. «Kauseniekos»; E 8, 831 acg, Stelpē, Birzgalē, Vecumniekos.

²⁰³ E 8, 836 ar, Stelpē. Dažkārt krūmus cirta arī rudenī pēc zemes saulšanas.

sagatavošana pavasara sējai. Kā pirmie darbi te minami rudenī neapartās zemes aršana un ecešana.

19. gs. otrās puses sākumā Kurzemes un Zemgales zemnieku saimniecībās galvenais aršanas rīks bija pašu darinātais vienzirga spīļu arklis. Pēc Oranovska sniegtajām ziņām, spīļu arklis pat 60. gados vēl bijis vispārējā lietošanā, un vienīgi plēsumu uz aršanai sākuši lietot uzlabotu arklu.²⁰⁴ Neskatoties uz spīļu arkla primitīvismu un zemo darba ražīgumu, ar to apstrādāja ne vien zemnieku, bet arī muižu laukus, it īpaši tur, kur muižu laukus vēl apstrādāja zemnieki klaušu kārtā. Dzelzs lemešu arkli vispirms parādījās tajās muižās, kas savu lauku apstrādāšanai lietoja algoto kalpu darbaspēku un savus darba rīkus.

Spīļu arkla darba ražīgums bija zems — apm. viena pūrvieta dienā,²⁰⁵ bez tam tas velēnu tikai saplosīja un uzirdināja nelielā dziļumā — nezāles netika iestrādātas dziļāk zemē un drīz vien atkal turpināja augt. Nezāļu iznīcināšanai un pietiekama augsnes irdenuma sasniegšanai pirmajai aršanai sekoja vēl viena vai vairākas t. s. «kārtāšanas»²⁰⁶, kas zemkopības darba rīku apskatāmajā attīstības pakāpē uzskatāmas par nepieciešamu darba procesu.

Sakarā ar vairākkārtējo aršanu ievērojami pieauga faktiski apstrādājamo lauku platība. Isā laika posmā veicamais darbs palielināja arāju — puīšu un kalpu — ekspluatācijas pakāpi. Lai darbus savlaicīgi veiktu, saimniecībā vajadzēja turēt daudz zirgu un arāju.

Arī art gāja ar saules lēktu un strādāja līdz vēlam vakaram, tikai maltīšu reizēs iebarojot un nedaudz atpūtinot zirgus. Tādā

²⁰⁴ «Плуг до сих пор еще не вошел во всеобщее употребление, за исключением новей, которые поднимаются брабантским плугом. Пашут же большей частью здесь курляндской, местной сохой, которая, при всех своих недостатках, имеет, однако ж, то достоинство, что ею весьма удобно управлять; она очень легка, дешева и, по своей малосложности, готовится самими крестьянами.» (А. Орановский. *Op. cit.*, 233. lpp.)

Līdzīgas ziņas gūstam arī no citiem avotiem. VVM PV 3112. mapes 405. dok. atrodam ziņas, ka Kuldīgas apr. Kursiņu pag. ap 1860.—1870. g. visus laukus aparūši ar spīļu arklu. Tajā pašā laikā arī Ventspils apr. Zlēku pag. (E 8, 712 ar) u. c. vietās laukus arūši tikai ar spīļu arklu.

²⁰⁵ А. Орановский. *Op. cit.*, 234. lpp.; arī E 8, 712 ar, Zlēkās. Tukuma apr. Mīlzkalnes pag. puisim ar spīļu arklu dienā vajadzējis apart 1,5 pūrvietas (VVM PV 3044. mape, 423. dok.).

²⁰⁶ Ar vārdu «aršana» zemnieks apzīmēja novāktā lauka aparšanu, ko pēc iespējas centās izdarīt rudenī, lai radītu zināmu drošību savlaicīgai pavasara sējas beigšanai. Ar vārdu «kārtāšana» apzīmēja jau reizi uzartās un sablīvējušās zemes uzirdināšanu. To veica pavasari, tiklīdz apžuva lauki un varēja uzsākt darbu ar zirgu. Lauku aršana un kārtāšana notika savstarpēji perpendikulāros virzienos.

kārtā iznāca, ka darba tempu galvenokārt noteica zirgu darba spējas: arājam vajadzēja soļot aiz arkla visu dienu tik ātri, cik spēja iet zirgi. Šādos apstākļos 19. gs. 70. gados tika publicēts darba devējam izdevīgs priekšlikums, ka «saimniekiem vajag turēt spēcīgus zirgus, kas var vairāk veikt, jo bieži spēcīgs puisis vāja zirga dēļ maz padara».²⁰⁷

Arāji gāja viens aiz otra: pirmais pats spēcīgākais puisis, pēdējais visnepiedzīvojušākais arājs — mazais puisis. Šo darba kārtību saimnieki atzina par labāko tādēļ, ka veiklākais puisis diktēja darba tempu, kuru vajadzēja ieturēt arī pārējiem, lai arāju rindā nerastos sastregums. Dažkārt lauku sadalīja birzēs²⁰⁸, un tad katrs aparā savu joslu. Aršana ar spīļu arklu bija grūts darbs.



10. att. Apvērsejs arklis ar dzelzs lemesī LLM Kurzemes sētas laidarā.

Nestabilo darba rīku visu dienu nācās turēt rokās noteiktā stāvoklī, lai saglabātu tā pareizo gaitu.

19. gs. 70. gados aršanas darba rīkos un paņēmienos norisinājās straujas būtiskas pārmaiņas. Šai laikā zemnieki plašos apmēros sāka iepirkt mājas par dzimtu. No saimniekiem tas prasīja lielus līdzekļus, kurus varēja iegūt, vienīgi pārdodot savas

²⁰⁷ B. Z., 1879., 16. nr., 124. lpp.

²⁰⁸ Birze — apm. 6 soļus plata tīruma josla, ko apsēj ar vienu sauju graudu. Arot birze ir ievērojami platāka.

saimniecības ražojumus, pirmām kārtām labību. Pateicoties vajadzībai pārdot, kā arī izdevīgajam labības tirgum, saimnieki kāpināja labības ražošanu. Tas prasīja labāku augsnes apstrādāšanu, augstāku darba ražīgumu. Zemnieku sētās radās vajadzība pēc labākiem zemkopības darba rīkiem, pirmām kārtām arkliem un ecēsām.

Šo iemeslu dēļ turīgāko zemnieku saimniecībās, it īpaši tajās, kur bija smagāka zeme, kopš 70. gadiem strauji sāka izplatīties vien- un divjūga apvērseji arkli ar dzelzs lemesi un vērstuvi²⁰⁹ (10. att.). Tiem bija liela nozīme aršanas ražīguma un kvalitātes celšanā. Arkļa lemešus pirka pilsētās un gada tirgos, bet stāvu darināja no koka paši mājās. Tikai 19. gs. beigās turīgāko zemnieku sētās plašāku nozīmi ieguva pirktie vien- un divzirgu dzelzs arkli.²¹⁰ Lietojot dzelzs lemešu apvērsejus arkļus, ievērojami pieauga aršanas dziļums un nezāļu iznīcināšanas iespēja, tādēļ zuda otrreizējās aršanas — kārtāšanas nepieciešamība un šis darba paņēmieni saglabājās tikai papuves apstrādāšanā. Dzelzs lemeša arkls savas uzbūves dēļ bija stabilāks un atviegloja arāju darbu: nevajadzēja visu dienu turēt arkli rokās. Tomēr, neskatoties uz savām priekšrocībām, šis arkļa veids nemazināja puišu darba intensitāti, jo tas saimniekiem deva iespēju samazināt arāju skaitu un veikt zemes aršanu arī sliktos laika apstākļos, kas stipri traucēja darbu ar spīļu arkli.²¹¹

²⁰⁹ E 8, 712 ar, Zlēkās; E 8, 731 ar, Milzkalnē; E 8, 825 ar, Stelpē; VVM PV 3112. mape, 405. dok., Kuldīgas apr. Kursīšu pag. «Baložos»; 3044. mape, 58. dok., Tukuma apr. Zemītes pag. «Zaļos»; 3113. mape, 387. dok., Kuldīgas apr. Saldus pag. «Bītēs».

Dzelzslemešu arkļu izplatīšanos zemnieku saimniecībās veicināja arī šo arkļu lietošanas panākumi muižās. Sos arkļus plaši propagandēja latviešu buržuāziskā prese sludinājumā un dažādu rakstu veidā. Tā, piemēram, «Dienas Lapas» 1886. g. 1. nr. ievietots ilustrēts sludinājums. Tajā, starp citu, teikts, ka firma Rustons, Proktors un biedri Rīgā un Liepājā pārdod liela izvēle ērgļu un zviedru arkļus, universāl-, div-, trīs- un četrlemešu arkļus. Laikrakstos bieži parādījās ziņojumi par dzelzs arkļu iegādi: «5—6 gadus atpakaļ mēs Koknesē reī kur ieraudzījām jaunos «lielos» arkļus, tā sauktos «vāczemniekus», tagad es nezinu gandrīz nevienas sētas, kam šādu nebūtu vismaz viens.» (D. L., 1887., 158. nr.)

Jāatzīmē, ka ilustrētajos sludinājumos attēlotie dzelzslemešu arkli pilnīgi atbilst no Kurzemes un Zemgales zemnieku mājām pārvestajiem Latvijas lauku dzīves Valsts muzeja fondos esošajiem arkļiem.

²¹⁰ E 8, 731 ar, Milzkalnē; E 8, 825 ar, Stelpē; VVM PV 3112. mape, 405. dok., Kuldīgas apr. Kursīšu pag. «Baložos».

²¹¹ Ar spīļu arkli bija ļoti grūti arī stipri izmirkušū zemi. Tā lipa pie lemešiem, sablīvējās, un arkls sāka slidēt pa virsu, tādēļ arājam arkli bieži nācās atbrīvot no pielīpušajām zemēm. Apvērseja arklam zeme slidēja gar vērstuvi un pielīpa daudz mazākā mērā.

Dzelzs lemešu arklu lietošana nespēja pilnīgi izspiest spīļu arklu, kurus turpināja lietot kartupeļu stādīšanai, vāgu dzīšanai un citiem līdzīgiem darbiem. Viegglākās augsnes atpalikušākos apvidos un it īpaši trūcīgāko zemnieku saimniecībās tie saglabājas kā galvenais arkla veids līdz pat 19. gs. beigām.²¹²

Aršanai pavasarī un dažkārt arī rudenī sekoja ecēšana. Tās uzdevums — irdināt arklu uzplēsto augsni un iznīcināt augošās nezāles. Ecēja apm. 5 dienas pēc aršanas, t. i., pēc tam, kad arot izplūktās nezāles atkal iesakņojušās un sākušas augt.²¹³

Pateicoties augsnes īpatnībām un zemkopības darba rīku attīstības līmenim, 19. gs. otrajā pusē Kurzemē un Zemgalē bija sastopami 4 ecēšu veidi: egļu zaru, pītās, koka tapu un dzelzs tapu ecēšas.

50. gadu beigās — 60. gadu sākumā trīs pirmie ecēšu veidi bija sastopami zemnieku saimniecībās, bet dzelzs tapu ecēšas lietoja vienīgi muižās,²¹⁴ no kurienes tās 70. gados sāka pāriet uz zemnieku sētām.²¹⁵

Lietojot spīļu arklu, uzplēsto augsni varēja sasmalcināt ar samērā vieglajām koka ecēšām, vajadzības gadījumā svara palielināšanai uzliekot tām velēnas, koka klučus vai citus priekšmetus. Vieggluma un koka zaru dēļ šo ecēšu darba ražīgums bija zems: vienu un to pašu lauku vajadzēja ecēt 2 un vairāk kārtas.²¹⁶ Koka

²¹² VVM PV 3001. mape, 75. dok., Talsu apr. Lubezeres pag. «Vecrojās». Šajā ziņā zīmīgs ir kāds ziņojums no Dignājas, kurš iespiests «Zemkopja» 1895. g. 49. nr. 965. lpp.: «Šī gada raža ir vidēja. Tā kā šejieniēši zemi apstrādā vienīgi pēc tēvu tēvu ieraduma, ar mazajiem āķa arkliem un neizlieto nekādas zinības un jaunatradumus zemkopībā, tad uz labu ražu arī nevar gaidīt.»

²¹³ VVM PV 3112. mape, 402. dok., Kuldīgas apr. Kursišu pag. «Baložos».

²¹⁴ Koka ecēšu atsevišķo veidu izplatība visos apskatāmās teritorijas apvidos nebija vienāda. Tā, piemēram, koka tapu ecēšas visbiežāk bija sastopamas bij. Liepājas, Aizputes, Kuldīgas un Ventspils apriņķos. Pītās un egļu zaru ecēšas — Bauskas, Jelgavas, Tukuma, Talsu apr.

Runājot par dzelzs ecēšu lietošanu, Oranovskis raksta: «В некоторых местах употребляются также бороны с железными зубцами, и то только на мызных хозяйствах» (А. Орановский. Op. cit., 234. lpp.).

²¹⁵ VVM PV 3044. mape, 424. dok., Tukuma apr. Mīlzkalnes pag. «Skarpjos»; 3001. mape, 303. dok., Talsu apr. Vandzenes pag.; 3112. mape, 402. dok., Kuldīgas apr. Kursišu pag. «Baložos»; E 8, 713 ar, Zlēkās.

Interesantu salīdzinājumu kā zinātnieks un aculiecinieks šajā jautājumā sniedz A. Bilenšteins: «In meiner Jugend wurden dieselben Eggen in der Autzchen Gegend gebraucht, aber damals selbst auf den Höfen und noch viel mehr bei den Bauern, nicht mit eisernen, sondern mit Zinken aus Birken — oder wenn möglich Eschen — oder Eichenholz.» Turpretim «Die verbreiteste Art im vierten Viertel des letzten Jahrhunderts hatte aber auch schon eiserne Zinken.» (A. Bilenšteins. Op. cit., 487.—488. lpp.)

²¹⁶ Ecēt vienu kārtu nozīmē laist ecēšas pa vienu un to pašu vietu 2 reizes.

ecēšu nepietiekamā kvalitātē vēl vairāk bija manāma līdz ar dzelzs lemešu arklu parādīšanos. Apvērsto velēnu sairdināšanai koka ecēšas izrādījās par vieglām. Vēlamā rezultāta sasniegšanai nācās palielināt ecējamo kārtu skaitu un patērēt vairāk darbaspēka. Ieilgusi zemes apstrādāšana traucēja sēju, ievāktā raža bija mazāka. Tādēļ praktiskās nepieciešamības dēļ arī zemnieku saimniecībās sāka lietot dzelzs tapu ecēšas, kas bija smagākas, augsni irdināja dziļāk un labāk.²¹⁷

Kurzemes un Zemgales zemnieku saimniecībās 19. gs. otrajā pusē sēja tikai ar rokām, tiklīdz augsne bija pietiekami sagatavota un sasilusi atbilstoši katras labības prasībām. Sēt gāja pa lielāki daļai divi cilvēki: biržotājs un sējējs. Biržotājs bija palīgstrādnieks, kam apsējamā laukā vajadzēja iezīmēt birzes un pienest sējējam sēklu. Biržotājs sev aiz muguras vilka koka kāsi, auklā piesietu smagāku koka kluci vai citu priekšmetu, kurš uzirdinātajā zemē atstāja sējējam redzamu svītru. Dažkārt svītru ievilka ar kāju, spīļu arklu vai īpašu biržojamo arklu. Āboliņu parasti sēja uz rudzu zelmeņa. Te birzes platumu atzīmēja ar salmiem: iedams pār lauku, biržotājs turēja padusē salmu kūlīti, laiku pa laikam no tā izvilka un nometa zemē pa višķītim, lai tie kopā izveidotu labi saskatāmu līniju. Ja nepietika darbaspēka, uz lauku devās sējējs viens pats, veicot arī biržotāja pienākumus. Šādā gadījumā darbs veicās lēnāk. Apsētajā laukā sēklu iestrādāja, iearot ar spīļu arklu vai noecējot vairākas kārtas. Pēc tam tīrumu norulleja. Vienlaicīgi ar lauku apstrādāšanu un sēšanu sagatavoja arī dārzu zemi un stādīja sakņaugus.

Pavasara zemes darbus vajadzēja veikt samērā īsā laikā ar vienkāršiem darba rīkiem. Lai augsnes apstrādāšanā un pavasara sējā nerastos traucējumi un lai tā neieilgtu, no kā rudenī ciestu raža, saimnieki centās iespējami pilnvērtīgāk izmantot mājās esošo darbaspēku atbilstoši veicamo darbu smagumam un svarīgumam. Tādēļ pavasara lauku darbos labi atspoguļojas darba daļišana pēc dzimuma, vecuma un sociālā stāvokļa.

Smagie zemes darbi, kā aršana, ecēšana, kartupeļu vagu izdzīšana un aizaršana, sēklas iearšana un citi, ietilpa puīšu un

²¹⁷ Kuldīgas apr. Kursiņu pag. «Baložos» dzīvojošais 74 g. v. Jēkabs Lāva 1929. g. stāstīja: «Vēlāk, kad lietoja lielos dzelzs arklus, koku ecēšas pavisam izgāja no lietošanas, jo tās bija vieglas, gali apķepa un nekas neiznāca. Ja ara ar čači (spīļu arklu — S. C.), tad gan ar koka ecēšām varēja iztikt, jo pats čačis zemi labi izirdināja.» (VVM PV 3112. mape, 402. dok.)

Zināma loma dzelzs tapu ecēšu ieviešanā zemnieku saimniecībās bija arī laikrakstos ievietotajiem rakstiem un sludinājumiem, kas propagandēja to lietošanu.

kalpu pienākumos.²¹⁸ Sieviešu uzdevums bija apkopt lecektis, dārzus, stādīt sakņaugus, kartupeļus, kopt lopus, novākt no āboliņa laukiem sīkos akmeņus u. tml. Vienīgi atsevišķos gadījumos, kad pietrūka darbaspēka vai puīši bija aizņemti citos smagākos darbos, ecēt sūtija meitas.²¹⁹ Ecēšanu kā samērā vieglu darbu kalpu sievu ganu dienās palaikam uzticēja ganu zēnam. Tomēr visbiežāk ecēja mazais puisis, kuru te varēja izmantot labāk nekā pie aršanas vai citiem smagajiem zemes darbiem.²²⁰

Visatbildīgāko pavasara darbu — sēšanu — pa lielākai daļai uzņēmās saimnieks:²²¹ no sēšanas kvalitātes stiprā mērā atkarājās rudenī novācāmās ražas daudzums. Vienīgi izņēmuma gadījumos saimnieks sēšanu uzticēja priekšpuišim vai citam pieredzes bagātākam un uzticamākam laukstrādniekam²²², pie kam puīši parasti biržoja un pienesa sēklu, kaut arī tas skaitījās viegls darbs, kura veikšanai dažkārt izmantoja ganu, bet visvairāk gan mazo puisī.²²³ Apsēto lauku norullēja saimnieks vai mazais puisis, retāk lielle puīši.²²⁴

²¹⁸ E 8, 824 ar, E 8, 825 ar, E 8, 818 ar, Stelpē; E 8, 731 ar, E 8, 732 ar, Milzkalnē; E 8, 712 ar, E 8, 713 ar, Zlekās. Arī VVM PV 3112. mape, 402. un 405. dok., Kuldīgas apr. Kursiņu pag. «Baložos»; 130. dok., Kuldīgas apr. Kūrmales pag.; 3001. mape, 111. dok., Talsu apr. Libagu pag. «Vārkuļos»; 3003. mape, 187. dok., Talsu apr. Vandzenes pag. «Birzniekos».

²¹⁹ E 8, 824 ar, Stelpē; VVM PV 3001. mape, 75. dok., Talsu apr. Lubezeres pag. «Vecrojās»; 3112. mape, 130. dok., Kuldīgas apr. Kūrmales pag.

²²⁰ VVM PV 3001. mape, 75. dok., Talsu apr. Lubezeres pag. «Vecrojās»; 3110. mape, 179. dok., Kuldīgas apr. Snēpeles pag. «Mazdobrās» un «Mūrniekos»; 3044. mape, 424. dok., Tukuma apr. Milzkalnes pag. «Skapjos».

²²¹ E 8, 823 ar, Stelpē; VVM PV 3002. mape, 177. dok., Talsu apr. Pastendes pag. «Näckalējos»; 3003. mape, 112. dok., Talsu apr. Libagu pag.; 3113. mape, 387. dok., Kuldīgas apr. Saldus pag. «Bitēs»; 269. dok., Kursiņu pag. «Baložos»; 3046. mape, 430. dok., Tukuma apr. Milzkalnes pag. «Skapjos».

²²² E 8, 823 ar («Sējējs parasti bija pats saimnieks. Pie sēšanas lika arī vecākus, piedzīvojušākus puisus.»); VVM PV 3046. mape, 430. dok. («Parasti gan dara tā, ka puisis birzē un saimnieks tūliņ sej. Kā sējējs vienmēr bijis un ir saimnieks.»); 3113. mape, 387. dok., («Sējējs parasti saimnieks un ja ne tas, tad dižais puisis.»); 3002. mape, 177. dok. («Sēj parasti saimnieks vai vecāks, uzticamāks strādnieks.»)

²²³ E 8, 732 ar, Milzkalnē; E 8, 823 ar, Stelpē; VVM PV 3046. mape, 430. dok., Tukuma apr., Milzkalnes pag. «Skapjos».

²²⁴ VVM PV 3044. mape, 425. dok., Tukuma apr. Milzkalnes pag. «Skapjos» («Parastāk rullēja pats saimnieks, jo vieglāks darbs, kā arī neuzticēja puīšiem, kuri allaž asākos stūros sarausa sējumu ar rulli kopā.»)

Jāpiezīmē, ka pēc līdzīga principa organizēta darba dalīšana pēc dzimuma, vecuma un sociālā stāvokļa vērojama arī Vidzemē. Tā, piemēram, 19. gs. beigās Ārciema apkārtnē lielākās saimniecībās art gājuši galvenokārt puīši, kalpi, graudnieki. Ecējuši visvairāk puīši, kalpi, dažkārt arī ganu zēni. Meitas zemes darbos nav piedalījušās. Tāds pats stāvoklis bijis Ēveles draudzē, kur «Sievietes šīnī laikā (pavasārī — S. C.) piedalās pie lauku darbiem, tikai mazākus akmeņus un čakarņus no tūrumiem, sevišķi no papuves, nola-

Pēc pavasara sējas nobeigšanas sākās papuves sagatavošana ziemāju sējai. Lai rudens un pavasara ūdeņi nebojātu sazēlušo ziemāju zelmeni un neciestu raža, saimnieki pievērsa lielu uzmanību grāvju uzturēšanai kārtībā. Puišiem, kalpiem un līgtajiem dienas strādniekiem jau savlaicīgi ap papuvei nodomātajiem laukiem vajadzēja izrakt jaunus vai iztīrīt vecos grāvjus.

Apmēram jūnija vidū sāka vest mēslus uz papuvi. Mēslu vešanai rīkoja talkas vai arī šo darbu veica mājas ļaužu spēkiem, vajadzības gadījumos salīgstot dienas strādniekus — apkārtējos vaļiniekus.²²⁵ Bija pieņemts, ka mēsli jāizved un jāiear ne vēlāk kā līdz Jāņiem (24. jūnijā).²²⁶ Šis laiks mēslu izvešanai un iearšanai bija pats izdevīgākais, jo tūlīt pēc Jāņiem sākās siena un āboliņa plauja.

Talkās aicināja palīgā tuvākos kaimiņus un radniekus, sūtot tiem savukārt atstrādāt tādu pašu daudzumu darbinieku. Talkās saimnieki lielākoties sūtīja laukstrādniekus. Darba vietā pienākumus sadalīja pēc tāda paša principa kā sējas darbos. Vissmagākais darbs — mēslu mešana ratos — bija jāveic māju un kaimiņu puišiem. Gani, mazie puiši vai meitas brauca piekrautos vezumus no kūts uz lauku un tukšos ratus mājās. Visatbildīgāko darbu — mēslu izmešanu no ratiem — uzņēmās pats saimnieks, māju priekšpūsis vai kāds uzticamāks puisis. Izmetējam vajadzēja raudzīties, lai uz lauka uzliktā mēslu kārtā būtu pietiekamā bie-

sīdama, tīrīto grāvju zemes uz tīrumu izšķiezdama, plāvās un norās cūku un kurmju rakumus nolīdzinādama, mežos un lidumos žaģarus kraudama un augļu dārzus izkopdama. Pie lielākiem sējas darbiem sievietes piedalās tikai kā birzotājas un kartupeļu stādītājas. Bez tam birzotāja pienes sējējam (kas gandrīz vienmēr ir saimnieks pats) sēklu.» (J. Ansberģis. Op. cit., 1893., V, 71. lpp.)

²²⁵ E 8, 817 ar, Stelpē; VVM PV 3001. mape, 12. dok., Talsu apr. Vandzenes pag.; 169. dok., Pastendes pag.; 3111. mape, 148. dok., Kuldīgas apr. Snēpeles, Raņķu, Turlavas, Skrundas pag.; 3114. mape, 103. dok., Kuldīgas apr. Kabiles pag. «Krānos»; 3044. mape, 250. dok., Tukuma apr. Lestenes pag. «Ruņģos»; «Baltijas Vēstneša» 1887. g. 152. nr. korespondencē no Nicas lasām: «Pie mums reti kādas lielākas mājas vienas pašas padara šo darbu (mēslu vešanu — S. C.), bet arvien ar talku.»

Te jāpiezīmē, ka mēslu talkas 19. gs. beigās pamazām sāka atmirt. To vietā stājās mēslu vešana ar mājas ļaužu un dienas strādnieku spēkiem.

²²⁶ VVM PV 3044. mape, 423. dok., Tukuma apr. Milzkalnes pag. «Skapjos»; 3001. mape, 169. dok., Talsu apr. Pastendes pag.; 75. dok., Lubezeres pag. «Vecrojās»; 12. dok., Vandzenes pag. «Ilbatos»; 3111. mape, 148. dok., Kuldīgas apr. Snēpeles, Raņķu, Turlavas, Skrundas pag.

Oranovskis, vispārinot bij. Kurzemes guberņā savāktu materiālu, par šo jautājumu raksta: «К вывозке навоза приступают в конце мая или начале июня; вообще же принято правилом, что паровое поле должно быть унавожено и поднято к Иванову дню (24 июня)» (А. Орановский. Op. cit., 236. lpp.).

zumā, lai vienā vietā mēslu nebūtu par daudz, bet citā par maz. No ratiem mēslus izmeta nelielās kaudzītēs, ko meitas, kalpu sievas un citas talcinieces tūliņ izārdīja. Izvestos un izārdītos mēslus puīšiem vajadzēja pēc iespējas ātrāk ieart, lai tie neizžūtu un karstajā vasaras saulē nezaudētu augsnei nepieciešamās vielas.²²⁷

Papuves tālākā sagatavošana sējai — vairākkārtēja aršana, ecēšana, sešana un sēklas iestrādāšana — turpinājās līdz augusta beigām — septembra sākumam tādā pašā veidā kā pavasara lauku darbi, tāpat izmantojot arī darbaspēku.²²⁸ Pēc sēklas iestrādāšanas ziemāju laukā ar speciāli sagatavotu spīļu vai vagojamo arklu izdzina vagas. Tām vajadzēja novadīt no lauka lieko ūdeni, kurš rudenī vai pavasarī varēja bojāt ziemāju zelmeni un samazināt iegūstamo ražu. Raudzījās, lai šīs vagas nekad, bet it īpaši pavasarī, nebūtu aizbirušas un uz lauka nesakrātos ūdens.

Pēc Jāņiem sākās sasprindzinātākais un svarīgākais darba posms lauksaimniecībā — ražas novākšana, kad laukstrādnieku darba intensitāte sasniedza augstāko pakāpi. Jāizšķir divi ražas novākšanas periodi. Pirmais — āboliņa un siena pļauja, kas ilga apmēram no Jāņiem līdz jūlija beigām — augusta sākumam. Pēc tam sākās labības un citu laukkopības kultūru novākšana. Vienlaicīgi ar ražas novākšanu turpinājās ne mazāk svarīgā papuves sagatavošana ziemāju sējai.

Galvenais lopbarības avots Kurzemes un Zemgales zemnieku saimniecībās 19. gs. otrajā pusē bija pļavu zāle, it īpaši tajos apvidos, kur pietiekamā daudzumā atradās dabīgās pļavas. Āboliņu gadsimta 50. gadu beigās — 60. gadu sākumā zemnieku saimniecībās audzēja galvenokārt Zemgalē, kur bija dabīgo pļavu trūkums.²²⁹ Plašākos apmēros āboliņu sāka audzēt tikai pēc māju iepirkšanas par dzimtu, kad, meklējami izdevīgākus ienākumu avotus, saimnieki pievērsa lielāku uzmanību lopkopībai. Sevišķi

²²⁷ Ja talkā izdevās saorganizēt pietiekami darbaspēka, tad izārdītos mēslus puīši ieara tajā pašā dienā. Tā, piemēram, korespondencē no Nicas lasām: «Citi ved mēslus uz papuvi, un citi tos tūdaļ aproj.» (B. V., 1887., 152. nr.) Sal. A. Орановский. Op. cit., 236. lpp. Arī VVM PV 3001. mape, 12. dok., Talsu apr. Vandzenes pag.: 3044. mape, 250. dok., Tukuma apr. Lestenes pag. «Ruņģos»; 3113. mape, 387. dok., Kuldīgas apr. Saldus pag. «Bitēs»; E 8, 817 ar, Stelpē u. c.

²²⁸ Papuves ilgā sagatavošana ziemāju sējai izskaidrojama ar nopietnu cīņu pret nezālēm. Vairākkārt arot un ecējot, tās varēja labāk iznīcināt.

²²⁹ Sai laikā Oranovskis par āboliņa audzēšanu rakstīja sekojoši: «Клевер начали возделывать в Курляндской губернии с 1805 года и в настоящее время посев его значительно распространен преимущественно на господских полях. У крестьян он разводится весьма редко и то только там, где чувствуется большой недостаток в лугах» (А. Орановский. Op. cit., 250. lpp.).

strauji āboliņa audzēšana izvērās kopš 80. gadiem, kad iestājās lauksaimniecības krīze un kritās labības cenas,²³⁰ bet lopkopības produktiem augošajās pilsētās bija izdevīgs noiets. Tādā kārtā gadsimta pēdējā ceturksnī sienu un āboliņa pļaujas laikā pieauga laukstrādnieku veicamo darbu daudzums un intensitāte, jo ar neizmainītiem darba rīkiem tikpat ilgā laika posmā vajadzēja padarīt vairāk nekā iepriekšējā gadsimta ceturksnī.

Sienu un āboliņu Kurzemē un Zemgalē 19. gs. otrajā pusē pļāva ar garkātēm vienīgi vīrieši: puīši, kalpi, mazākās saimniecībās arī saimnieks.²³¹ Pļāvēji devās darbā līdz ar sauli, lai ilgāku laiku varētu pļaut rasoto zāli. Tas ievērojami atvieglināja un pārtrūcināja darbu. Pļāva līdz pusdienas laikam ar nelielu pārtraukumu brokastīs. Pēc tam pļaušanu uzsāka pēcpusdienā un turpināja līdz saulrietam. Pļāvēji nostājās rindā viens aiz otra: pirmais priekšpūsis vai saimnieks, aiz tā pārējie puīši un kalpi. Kā pēdējais vālu ņēma mazais puisis. Tātad redzam to pašu ainu kā zemes aršanas darbos: pirmais iet spēcīgākais vai darbā visieinteresētākais pļāvējs (priekšpūsis vai saimnieks), kura uzsāktajam tempam pārējiem jāseko.

Kamēr vīrieši pirms brokastīm pļāva, meitas izslauca un izdzina ganos govīs, sakārtoja kūti. Pēc brokastīm uz pļavu devās arī meitas un kalpu sievas. Viņām vajadzēja izārdīt sapļautos vālus un iepriekšējā dienā nopļauto zāli, lai tā labāk izžūtu un pēcpusdienā to varētu grābt. Priekšpusdienā sievietēm vajadzēja

²³⁰ VVM PV 3113. mape, 269. dok., Kuldīgas apr. Kursīšu pag. «Baložos»; 3046. mape, 430. dok., Tukuma apr. Milzkalnes pag. «Skapjos». Interesanta šai ziņā ir arī kāda no Vietalvas nākusi periodikā ievietota korespondence, kurā lasām: «Lai lopkopība uzeltu, tad arī viens otrs jau sāk domāt un pat darboties ar pļavu pārlabošanu, kuras līdz šim stāvēja gluži novārtā. Āboliņa arī sēj pa pilnam.» (D. L., 1894., 180. nr.)

²³¹ 1867. g. dzimušais milzkalnietis Jēkabs Dišlers 1955. g. stāstīja: «Āboliņu ar garkātēm pļāva tikai vīrieši. Lielāko māju saimnieki paši pļaut negāja un pļāva tikai puīši. Mazākie saimnieki paši piedalījās pļaušanā. Pļaujot pa priekšu gāja priekšstrādnieks, jo tādās mājās jau saimnieks darbā negāja.» Sal. 8, 714 ar, Zlēkās; E 8, 785 ar, Ezerē; E 8, 813 ar, Stelpē; E 8, 751 ar, Turlavā; E 8, 770 ar, Rundālē. Arī «Etnografiskas ziņas par latviešiem», D. L. pielikums, 1893., VII, 103. lpp.

Jāatzīmē, ka šāda darba dalīšana ir tikai Kurzemes un Zemgales īpatnība. Vidzemē turpretim pļāva kā vīrieši, tā sievietes. Arī saimnieki paši vairāk nekā Kurzemē un Zemgalē gāja lauku darbos. Sal. J. Ansberģis. Op. cit., 1893., V, 72. lpp.: «Sienu pļauj, vālinas izārda, sienu kasa, sienu uzcērt, šaliek gubās vai «uz lapām», vai ķirpās un sienu izšķiež žāvēšanai vīrieši un sievietes kopā; turpretim, kaudzi metot vai sienu šķūņos bāžot, to met un bāž tikai vīrieši, kamēr sievietes to saņem, piemin un piekasa (piegrābj)»; arī D. L., 1894., 180. nr. no Vietalvas un Odzienas rakstīja: «Sejienieši gandrīz katrs saimnieks iet arī pats cieši pie darba.» Šāda veida ziņas 1957. g. ekspedīcijā izdevās iegūt arī Ārciema apkārtnē.

izārdīt arī iepriekšējā dienā sagrābto un gubiņās salikto vēl nepietiekami izžuvušo sienu, kuru ar grābekļiem pa dienas karstāko laiku nācās vairākas reizes «uzcirst» un pilnīgi izžāvēt. Virieši siena ārdīšanā nepiedalījās un turpināja pļaut. Gadījumos, kad bija daudz sapļauts, viņi pēc brokastīm gāja strādāt papuvē vai arī citos darbos.

Pēcpusdienā sākās siena grābšana, ko galvenokārt veica sievietes — meitas un kalpu sievas. Virieši sienu grāba vienīgi tad, ja bija daudz sapļauts vai draudēja lietus un izžuvušo sienu vajadzēja sagrābt kaudzēs vai savest šķūņos. Sagrābto sienu vispirms salika nelielās gubiņās. Pilnīgi izžuvušo zāli no gubiņām krāva ratos un veda mājās vai arī turpat pļavā sameta lielā kaudzē. Sagrābto un gubiņās salikto vēl nepilnīgi izžuvušo sienu nākošajā dienā pāržāvēja un tikai tad veda mājās vai meta kaudzē.

Sienu mājās veda katrā apvidū parastajos darba ratos. Puiši vai kalpi to no gubiņām krāva ratos, meitas, kalpu sievas vai mazais puisis taisīja vezumu. Mājās sienu sveda šķūņos un sakrāva pantos. Sienu no vezuma uz panta deva vezuma krāvējs, izlīdzināja un piemina vezuma taisītājs. Ja mājās bija daudz darbspēka, tad tā racionālākai izmantošanai daļa strādnieku krāva tikai vezumus pļavā, daļa veda sienu mājās un krāva šķūņos. Saimnieks lielākoties rīkojās pa māju ar vezumu izkraušanu.²³²

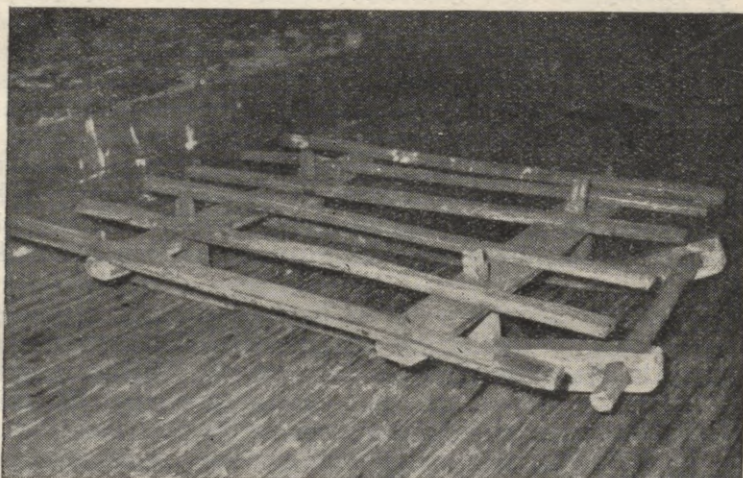
Kaudzes mešana pļavā darba dalījumā pārmaiņus neienesa. Smagāko darbu — siena celšanu kaudzē veica puiši, meitas piemina kaudzi. Sienu kaudzei pieveda uz nocirstiem zariem — «lapām» vai arī īpašās neapkaltās ragavās ar platām sliecēm²³³ (11. att.). Šādas ragavas lietoja arī siena izvešanai no mitrām un staignām vietām. Daudzkārt siena stirpas no staignajām vietām

²³² 1874. g. dzimušais stelpietis Andrejs Virbulauskis siena grābšanu un mājās vešanu attēloja sekojoši: «Sienu žāvēja uz zemes. Kad vienā dienā noplautais siens bija apžuvis, otrā dienā meitas ar grābekļu kārtiem to izārdīja pēc tam, kad rasa bija nokritusi. Dažreiz ārdīšanā piedalījās arī puiši. Līdz pusdienām sienu vajadzēja izārdīt. Pēc pusdienām ap 14.00—15.00 meitas, kalpu sievas, arī puiši, ja nepietika sieviešu, gāja grābt. Sienu sagrāba «apgubās» (bieza siena kārtā nelielā laukumā — S. C.) un tajā pašā dienā ar grābekļiem uzcirta divas reizes. Pēc tam krauj orēs un ved mājās. Puiši deva orēs, meitas krauj vezumus. Puiši brauc, izkrauj ores. Meitas šķūnī stāv uz panta un piemina.»

Sal. E 8, 770 ar, Rundālē; E 8, 785 ar, Ezerē u. c.

²³³ VVM PV 3007. mape, Talsu apr. Tās lietotas arī Liepājas ezera apkārtnes zemajās pļavās Nicā; tāpat Kuldīgas apr. Turlavas pag. («Etnografiskas ziņas par latviešiem», D. L. pielikums, 1893., VII, 103. lpp.) u. c. Šādas ragavas no bijušā Gaviezes pagasta pārvestas uz LLM Kurzemes sētu, kur novietotas «Deju» laidarā.

iznesa puīši, pabāžot stirpu apakšā kārtiņas.²³⁴ Kaudzes visbiežāk meta slapjās pļavās, kur iebraukšana ar ratiem vasarā radīja lielas grūtības. No šejienes sienu lopu barošanai uz mājām veda tikai ziemā.



11. att. Siena vedamās ragavas Liepājas apr. Gaviezes pag. (tagad LLM Kurzemes sētas laidarā).

Daudzām zemnieku saimniecībām piederēja pļavu streijgabali, t. s. «tālās pļavas», kas no mājām dažkārt atradās 10 un vairāk kilometru attālumā. Siena novākšanai turp brauca visi darba spējīgie māju ļaudis, izņemot saimnieci un kādu no meitām, kam vajadzēja apkopt lopus un pieskatīt māju. Aizbraucēji ņēma līdz nepieciešamos darba rīkus, segas, traukus un pārtiku tik ilgam laikam, cik vajadzīgs zināmā pļavas gabala novākšanai. Darba process tālajās pļavās neatšķīrās no māju pļavās apskatītā. Starpība bija vienīgi tā, ka turpat pļavā strādnieki pārnakšņoja, gatavoja ēdienu un tikai neatliekamas vajadzības gadījumā saimnieks vai kāds cits aizbrauca uz māju. Tālajās pļavās sienu salika šķūnī vai sameta kaudzē un mājās pārveda tikai ziemā. Ja pļavas streijgabals no mājām nebija sevišķi tālu, tad dažkārt turp devās agri no rīta un mājās atgriezās vakarā. Tomēr darbaspēka

²³⁴ E 4, 1501 ar, Ventspils; VVM PV 3118. mape, Kuldīgas apr. Gaiķu pag. «Kalnalaucīniekos»; «Etnografiskas ziņas par latviešiem», D. L. pielikums, 1893., VII, 103. lpp.

racionālākai izmantošanai vairumā gadījumu strādnieki tālajās pļavās palika visu nedēļu vai arī līdz to nokopšanas laikam.²³⁵ Apmēram vienā laikā vai pat nedaudz ātrāk par sienu novākšanu sākās āboliņa pļauja. Āboliņu parasti pļāva ziedēšanas laikā.²³⁶ Darba sadale, pļaujot āboliņu, bija tāda pati, kā pļaujot sienu. Atšķirības galvenokārt bija žāvēšanā: āboliņa vālu neārdīja, bet savilka nelielos klēpjos, ko varēja pacelt vienās dakšās. Pēc tam āboliņu sakrāva nelielos zārdos — vārtos vai arī piramīdās un atstāja līdz pilnīgai izžūšanai. Dažkārt klēpjus žāvēja, vairākkārt apgrozot uz zemes. Āboliņu līdzīgi sienam pārveda mājās un salika šķūņos vai ēku augšās.²³⁷ Kā sienu, tā āboliņu mājās veda tikai pēc tam, kad bija nožuvusi rasa. Atšķirības sienu un āboliņa žāvēšanā radās sakarā ar pēdējā samērā lēno žūšanu. Pie tam, ja āboliņu žāvētu tāpat kā sienu, rastos ievērojami zudumi, jo, vairākkārt uz zemes ārdot un grozot, nobirtu daudz lapu.

Jūlija beigās—augusta sākumā iestājās pats svarīgākais posms zemkopja dzīvē — ziemāju un vasarāju pļauja, kas turpinājās līdz septembrim. Tā kā šis darbs bija jāveic samērā īsā laikā, tā intensitāte sasniedza augstu pakāpi. Dažkārt labības pļauja laika ziņā daļēji sakrita ar sienu novākšanu, it īpaši tad, ja vasaras pirmajā pusē bija slikti sienu žāvēšanas apstākļi.

Pirmos pļāva rudzus un ziemas kviešus, tiem sekoja auzas,

²³⁵ Andrejs Virbulauskis sienu pļauju tālajās pļavās attēlojis šādi: «Ja pļavas bija tālu no mājām, tad pirmdienas rītā vai svētdienas vakarā puīši, kalpi brauca pļaut. Pēc dažām dienām turp brauca arī saimnieks un meitas nokopt sapļauto sienu. Viņi nēma līdz arī pārtiku sev un puīšiem. Sestdienas vakarā visi brauca mājās, lai svētdienas vakarā vai pirmdienas rītā atkal dotos prom. Pļavās gulēja sienu šķūņos. Māju pļavās šķūņu nebija, un no turienes sienu tūliņ veda mājās.» Šādas ziņas ar nelielām atšķirībām darba organizācijā sniedza arī Ādams Tilks Turlavā, Mārtiņš Upelnieks Bārbelē, Jēkabs Dišlers Milzkalnē u. c. gados veci zemgalieši un kurzemnieki.

²³⁶ А. Орановский. Ор. cit., 126. lpp.

²³⁷ Орановский par to raksta: «Клевер косится обыкновенной косой и по просушке немного в рядах выкладывается на особо устроенные леса или озерты, устройство которых бывает различно» (Ор. cit., 251. lpp.).

Par šādu žāvēšanas veidu ziņas iegūtas Stelpē (E 8, 814 ar) un Ezerē (E 8, 777 ar), tās attiecas uz 19. gs. 80.—90. gadiem. Stelpē sievietes vālus savilkušas klēpišos un tos pienesušas vīriešiem, kas likuši zārdā. Ezerē sievietes tikai savilkušas vālus kaudzītēs, vīrieši tās nesuši un likuši zārdos.

Milzkalnē iegūtās ziņas attiecas uz 19. gs. visu pēdējo ceturksni. 1867. g. dzimušais Jēkabs Dišlers stāstīja: «Sapļautos āboliņa vālus neārdīja. Tiklīdz nokrita rasa, meitas ar grābekļu kātiem gāja valstīt āboliņu. Viņas āboliņa klēpjus savilka apm. sekumu klēpja lielos «kūlišos». Kūlišus dienā vairākas reizes grozīja. Ja pa dienu izžuva, tad vakarā veda mājās. Ja neizžuva, tad žāvēja vēl otrā dienā. Āboliņu gubinās vai zārdos nelika. Šādā veidā žāvējot, lapiņas gan nobira.» Sal. arī «Zemkopis», 1895., 28. nr., 536. lpp.

mieži, kvieši un citi graudaugi. Labības plauja 19. gs. otrajā pusē Kurzemē un Zemgalē bija vīriešu, galvenokārt puīšu un kalpu darbs.²³⁸ Vienīgi izņēmuma gadījumos dažos apvidos pie tā ķērās sievietes²³⁹ un arī tad tikai, plaujot ar vienroci. Tā kā šīs ziņas attiecas tikai uz Zemgali 70. gados, tad var domāt, ka sievietes plāva vienīgi tajos apvidos, kur laukstrādnieku kapitālistiskā ekspluatācija sasniegusi augstāku pakāpi vai kur trūka vīriešu darba roku.

Ziemāju plaujas laikā sievietēm vajadzēja plāvumu sasiet kūlīšos un salikt statiņos, vasarāja plaujas laikā — salikt kopiņas tupešos un nogrābt lauku.

19. gs. otrajā pusē Kurzemes un Zemgales zemnieku saimniecībās lietoja divējādas izkaptis: garkātes un vienroces. Runājot par labības novākšanu gadsimta 50. gadu beigās — 60. gadu sākumā, Oranovskis raksta, ka Kurzemes guberņas ziemeļu daļā rudzus plauj ar garkātēm, bet dienvidu daļā, kas robežo ar Lietuvu, ar vienrocēm,²⁴⁰ turpretim miežus un auzas ar garkāti.²⁴¹ Šīs

²³⁸ Par labības plauju ziņas snieguši vairāki gados vecāki iedzīvotāji. 86 g. v. alsundzietis Pēteris Korāts: «Plāvēji bija tikai vīrieši — puīši. Vairums saimnieku, sevišķi pārtikušākie, plaušanā nepiedalījās» (E 11, 1254 ar); 83 g. v. rundālietis Hermanis Strauss: «Plāvuši tikai vīrieši, galvenokārt puīši. Saimnieks izgāja plaut tikai kādu cēlienu» (E 8, 773 ar); 90 g. v. milzkalnietis Jēkabs Dišlers: «Kad gāju ganos, saimnieki darbos piedalījās vairāk nekā vēlākā laikā, kad gāju par puīsi. Jo saimnieki kļuva turīgāki, jo vairāk atrāvās no darba» (E 8, 722 ar); 86 g. v. bārbelietis Mārtiņš Upelnieks: «Galvenie plāvēji bija puīši. Ja saimnieks bija no vecākās paaudzes, tad arī viņš gāja plaut. Jaunākās paaudzes saimnieki gan vairs negāja. Arī lielāku māju saimnieki, kam bija uz lauka 5—6 strādnieki, paši plaut negāja.» (E 11, 1253 ar.)

Sal. E 8, 820 ar un E 8, 778 ar, Ezerē; E 11, 1251 ar, Milzkalnē; E 8, 739 un E 8, 751 ar, Turlavā; E 8, 714 ar, Zlēkās; arī A. Орановский. Op. cit., 241. lpp. un J. Ansberģis. Op. cit., 1893., V, 72. lpp. u. c.

²³⁹ Te minami Zaļenieki (J. Ansberģis. Op. cit., 1893., V, 72. lpp.): «Zaļeniekos arī sievietes piedaloties pie plaušanas (ar vienroci)»; Sīpelē (E 11, 1252 ar): «Ar vienrocēm plāvušas reizēm arī sievietes. Ar garkātēm neatceros, ka būtu plāvušas sievietes»; Džūkste (E 8, 719 arg), Barbele (E 11, 1253 ar).

Jāpiezīmē, ka šāda darba dalīšana pēc dzimumiem vērojama tikai Kurzemē un Zemgalē, Vidzemē turpretim labību gan ar garkātēm, gan vienrocēm plāva kā vīrieši, tā sievietes.

²⁴⁰ «Уборка ржи производится: в северной Курляндии длинными косами, а в южной части, прилегающей к Литве, малую литовскую косую с небольшою, отдельно от косы, грабелькою» (A. Орановский. Op. cit., 241. lpp.).

A. Bilenšteins, aplūkojot labības plaušanu 19. gs. 60. gados, rakstīja: «Die lange, d. h. langstiellige Sense war vor 50 Jahren auf den Westen und Norden Kurlands beschränkt. Die östlichsten politischen Kirchspiele Kurlands, in deren Grenzen die langstiellige Sense damals nicht allein beim Heu und

ziņas papildina arī materiāli par Saldus, Kuldīgas, Ventspils, Talsu un Aizputes rajoniem,²⁴² kur 19. gs. otrajā pusē vienroces labības pļaušanai nav lietotas. Turpretim uz austrumiem un dienvidiem no šiem rajoniem, t. i., Dobeles, Tukuma, Jelgavas, Bauskas, Baldones rajonos, rudzus, kviešus, zirņus, vietām pat garās auzas un miežus, vēl 80. gados pļāvuši ar vienroci, bet pārējās labības, kā miežus, īsākas auzas u. c., — ar garkātēm.²⁴³ Pamazām garkāšu lietošana no Kurzemes guberņas rietumu un ziemeļu daļas pārgāja arī uz austrumu daļu — Zemgali. Milzkalnē tās kopā ar vienrocēm lietotas jau 70. gadu beigās,²⁴⁴ Sipelē ap 1885. gadu,²⁴⁵ Bārbelē ap 1890. gadu.²⁴⁶ Sajos apvidos vienroču lietošana pilnīgi izbeigusies ap 1900.—1905. gadu.

Vienroču aizvietošana ar garkāta izkaptīm izskaidrojama galvenokārt ar to, ka, lietojot garkātes, pieauga darba ražīgums un strādāt bija vieglāk. 50. gadu beigās—60. gadu sākumā 1 desetīnu liela rudzu lauka novākšanai ar garkāti rēķināja 2 vīriešu un 3 sieviešu darba dienas, turpretim ar vienroci — 3 vīriešu un 2,5 sieviešu darba dienas.²⁴⁷ Vīriešu darba dienas bija aprēķinātas pļaušanai, sieviešu — siešanai, sliešanai un lauka nogrābšanai. No minētajiem skaitļiem redzam, ka, pļaujot ar garkāti, darba ražīgums pieauga par apm. 50%, turpretim siešana par apm. 35% veicās ātrāk, pļaujot ar vienroci, jo kūliši tad iznāk vienādāki, nav

Sommergetreide, sondern auch beim Roggenmähen gebraucht wurde, waren Frauenburg, Zabeln, Kandau und das ganze Lande nach Norden und Westen bis ans Meer. Dagegen in den Kirchspielen Autz, Neuenburg, Tuckum und dem östlich gelegenen Gebiet brauchte man die lange Sense nur zum Heu und zum Sommergetreide und die kurzstielige zum Mähen des Wintergetreides.» (A. Bielenstein. Op. cit., 495. lpp.)

²⁴¹ А. Орановский. Op. cit., 244., 246. lpp.

²⁴² E 8, 714 ar, Zlēkās; E 8, 739 ar un E 8, 751 ar, Turlavā; E 8, 778 ar un E 8, 820 ar, Ezerē; E 11, 1254 ar, Alsungā; VVM PV 3117. mape, Kuldīgas apr. Raņķu, Brocēnu, Zvārdes pag.; 3005. mape, Talsu apr. Vandzenes pag. un Spāres pag.

²⁴³ E 8, 773 ar, Rundālē; E 8, 722 ar un E 11, 1251 ar, Milzkalnē; E 11, 1252 ar, Sipelē; E 8, 719 ar, Džūkstē; E 11, 1253, Bārbelē. Sal. J. Ansbērgis. Op. cit., 1893. V, 72. lpp.

²⁴⁴ E 11, 1251 ar; tajā pašā laikā Remtē (Saldus raj.) ziemāji pļauti tikai ar garkātēm.

²⁴⁵ E 11, 1252 ar.

²⁴⁶ E 11, 1253 ar. Tajā pašā laikā garkātes sākuši lietot arī Stelpē.

²⁴⁷ «На уборку одной десятины (rudzu — S. C.) рассчитывают длинной косой: два дня мужских для скошение, два дня женских на связку в снопы и один день женский на установку и сгребание жнивья, а малой литовской косой — три дня мужских на скошение и полтора женских на связку» (А. Орановский. Op. cit., 241. lpp.). Oranovska aprakstītais darba ražīgums visumā atbilst tām ziņām, kas iegūtas Stelpē, Bārbelē, Milzkalnē.

vairs jāsakārto un tādēļ vieglāk un ātrāk sasienamei. Visumā darba ražīgums, pļaujot ar garkāti, par apm. 10% augstāks, nekā strādājot ar vienroci.

Darba atvieglojumu, ko panāca ar garkāšu lietošanu vienroču vietā, grūti izskaitļot, tādēļ aprobežošos ar norādījumu, ka laukstrādnieki pļaušanu ar vienroci uzskatīja par vienu no smagākajiem lauku darbiem.²⁴⁸ Visu dienu nācās strādāt ar saliektu muguru, cērtot labību ar vienu roku. Šis apstāklis, bez šaubām, veicināja vienroču nomainīšanu ar garkātēm. Kā zināms papildu apstāklis te jāmin arī laukstrādnieku došanās no Kurzemes rietumu daļas, kur lietoja tikai garkātes, uz Zemgali, kur vienīgi vasarāju pļāva ar garkātēm. Neprazdami rīkoties ar vienrocēm, kurzemnieki arī ziemāju pļaušanai šajos apvidos lietoja garkātes. Pateicoties savām priekšrocībām, tās sāka atzīt un lietot arī Zemgales apvidos.²⁴⁹

Pļaut pa lielākai daļai gāja pēc brokastīm, kad nokrita rasa, un strādāja līdz pusdienas laikam. Vienīgi ziemāju novākšanas laikā, sevišķi karstajās dienās, pļaušanu pārtrauca ātrāk (sk. darba dienas iedalījumu). Lielas grūtības karstā laikā sagādāja arī kūlīšu siešana: no sausajiem salmiem veidotās saites viegli pārtrūka vai salūza. Pēcpusdienā atkal devās uz lauku un darbu turpināja līdz vakaram, kamēr uznāca rasa.²⁵⁰ Reizē ar pļāvējiem uz lauka devās sējējas. Viņām nopļauto labību tūliņ vajadzēja sasiet un salikt statīņos vai tupešos, lai lietus gadījumā graudi nesamirktu.

Lielākajās saimniecībās, kur algoja vairāk laukstrādnieku, izveidojās zināma pļaušanas kārtība. Jaunākie, spēcīgākie saimnieki, kas lauku darbos gāja kopā ar saimi, pļāva visiem pa

²⁴⁸ E 11, 1252 ar, Milzkalnē.

²⁴⁹ E 8, 751 ar, Turlavā. («Daudzi kurzemnieki gājuši par puīšiem uz Zemgali, kur rudzus un kviešus pļāvuši ar vienrocēm. Viņi ar vienrocēm pļaut nepratuši un pļāvuši pa savam ar garkātēm. Tā arī Zemgalē izplatījusies pļaušana ar garkātēm.»)

Laukstrādnieki no Kurzemes uz Zemgali devās tādēļ, ka tur maksāja lielākas darba algas.

Jāpiezīmē, ka A. Bielenšteins saskaņā ar vācu kultūrtrēģerisma teoriju par galveno iemeslu garkātes ieviešanai Zemgalē uzlūko vācu muižnieku ietekmi. (A. Bielenstein. Op. cit., 495. lpp.) Sava uzskata pierādīšanai konkrētus faktus viņš nemin.

²⁵⁰ 50. gadu beigās — 60. gadu sākumā zemnieki rudzus pļāva, kad graudi jau bija kļuvuši cieti. Tādēļ tie stipri bira. Lai būtu mazāki zudumi, rudzus dažkārt pļāvuši naktīs un agri no rītiem pa rasu. (Sk. A. Opановский. Op. cit., 119. lpp.) Sal. E 8, 778 ar, Ezerē; arī J. Ansbergis. Op. cit., 1893., VI, 90. lpp.

Sal. E 11, 1253 ar, Bārbelē; E 11, 1251 ar, Milzkalnē; E 8, 751 ar, Turlavā; E 8, 820 ar, Ezerē; E 11, 1254 ar, Alsungā u. c.

priekšu. Saimniekam sekoja priekšpuišis, tad kalps un pēdējais — mazais puišis. Pašam saimniekam darbā nepiedaloties, pirmais plāva priekšpuišis, tam sekoja pārējie puiši un kalpi, mazais puišis tāpat palika pēdējais.²⁵¹

Plāvējiem nebija noteiktas darba normas. Praktiski tā iznāca tik liela, cik dienā nopļāva pa priekšu ejošais saimnieks vai priekšpuišis. Turpretim sievietēm — kūlišu sējējām vai tupešu krāvējām — jau varam runāt par zināmu darba normu: viņām dienā vajadzēja nokopt tik, cik vīrieši spēja sapļaut. Tādā kārtā sieviešu darba slodzi visumā noteica vīriešu — plāvēju veiktais darbs. Bija pieņemts, ka, pļaujot ar vienroci, vienai sievietei jāsasien, jāsaslien un jānogrābj divu plāvēju veikums.²⁵²

Pļaujot ar garkāti, darba norma izmainījās: vienai sējējai vajadzēja sasiet, sasliet un sagrābt viena plāvēja plāvumu,²⁵³ jo pazeminājās sējēju un pieauga plāvēju darba ražīgums.²⁵⁴

Saimnieki stingri ievēroja darba dalīšanu un raudzījās, lai darbinieki izstrādātu aplūkotās darba normas. Gatavo labību vajadzēja ātri nopļaut, lai tā nepārgatavotos un graudi pļaujot

²⁵¹ «Jaunie, stiprie saimnieki paši arī gāja pļaut un plāva citiem pa priekšu. Ja nepļāva saimnieks, tad pa priekšu gāja dižais (priekšstrādnieks — S. C.), tad kalps un pēdējais — mazais puišis. Ja bija vairāki puiši, tad tie plāva pa priekšu, pēc viņiem kalps un mazais puišis pēdējais.» (E 8, 751 ar, Turlavā. Sal. E 11, 1253 ar, Bārbelē.)

²⁵² A. Virbulauskis stāsta: «Kviešus un rudzus pļaujot, meitas un kalpu sievas sēja kūlišus un slēja statīnos. Vienai sievietei vajadzēja sasiet un sasliet 2 plāvējiem.» Hermanis Strauss Rundālē atceras: «Vienai sējējai bija jāsasien, jāsaslien un ar mazo grābeklīti jāsagrābj 2 plāvēju plāvums.» (E 8, 773 ar.) Sal. E 11, 1252 ar, Sīpelē; E 11, 1253 ar, Bārbelē; E 11, 1251 ar, Milzkalnē; E 8, 719 arg, Džūkstē.

²⁵³ Jēkabs Dišlers par Milzkalni stāsta: «Pļaujot ar garkāti, vienai sējējai vajadzēja sasiet un sasliet viena plāvēja plāvumu.» (E 11, 1251 ar.) Sal. E 8, 751 ar, Turlavā; E 11, 1254 ar, Alsungā; E 8, 778 ar, Ezerē; E 11, 1252 ar, Sīpelē. Sīpelē, pļaujot ar garkāti, sējējas darba norma bijusi tāda pati, kā pļaujot ar vienroci; vienīgi uz četriem plāvējiem dota klāt vēl viena grābēja, jo garkātes plāvumā lauks palicis netīrāks, nekā pļaujot ar vienroci. Turlavā, rīkojot pļaušanai talku, uz trim plāvējiem papildus bijusi vēl viena sieviete — statīņu slējēja vai kāds vecāks vīrs, kurš nespējis vairs tik ātri pļaut.

Jāpiezīmē, ka Vidzemē vērojama citāda darba dalīšana un darba normas. Tā Eveles draudzē 19. gs. pēdējā ceturksnī zemnieku saimniecībās katram strādniekam (kā vīrietim, tā sievietei) vajadzēja nopļaut un nokopt $\frac{1}{2}$ pūrvieta labības dienā. (J. Ansberģis. Op. cit., 1893., VI, 90. lpp.) Līdzīgas darba normas tajā pašā laikā vērojamas Ārciemā. Te darbs gājējam dienā nodots ar zināmu gabalu — 0,17 ha, kuru vajadzējis nopļaut, sasiet un sasliet.

²⁵⁴ Sk. jau minēto pļaušanas veidu salīdzinājumu.

stipri nebirtu. Tādēļ viriešiem ar saimnieku vai puisi priekšgalā visu dienu vajadzēja pļaut. Sievietēm pļāvumu katrā ziņā vajadzēja tajā pašā dienā nokopt. Dažkārt tas nācās diezgan grūti, it sevišķi ja pļāva ar garkātēm un sējējas netika pļāvējiem līdzī. Tādā gadījumā viņām darbu nereti vajadzēja turpināt arī pēc tam, kad virieši beidza pļaut un aizgāja mājās.²⁵⁵

Tāds pats darba dalījums kā ziemāju novākšanā vērojams arī vasarāja pļaujā. Vislielākā atšķirība bija pļāvuma nokopšanā. Ar garkātēm sapļautos vālus sievietes ar grābekļiem savilka kopiņās, kuras salika gubiņās vai statiņos. Vasarāja pļaujā nebija tik stingri noteikts, cik pļāvēju darbs jānokopj vienai slējējai.

Nopļauto un saslieto vai sakrauto labību līdz pilnīgai izžūšanai atstāja uz lauka atkarībā no laika apstākļiem. Izžuvušo labību saveda mājās un salika vai nu rijai piebūvētajā gubenī, vai arī sakrāva tās tuvumā kaudzēs. 19. gs. beigās, kad kulšanu rijās pakāpeniski nomainīja kulšana ar ģepeļa vai tvaika kulmašīnām, turīgākie zemnieki sāka celt labības šķūņus. Tajos saveda uz lauka izžuvušo labību. Labības vešana mājās visumā neatšķīrās no āboliņa un siena vešanas.

Līdzās graudaugiem zemnieki audzēja arī tehniskās kultūras, it sevišķi linus. Tos galvenokārt izmantoja pašu vajadzībām: apģērba, striķu, aizjūga un citu lietu gatavošanai. Lini ieņēma svarīgu vietu arī laukstrādnieku atalgojumā. Liniem kā tirdzniecības produktam vairumā zemnieku saimniecību nebija noteicošā loma. Kā izņēmums minamas vienīgi Bauskas apriņķa zemnieku saimniecības, kur linus audzēja pat vairāk nekā kviešus un kur tiem saimniecības ienākumu tāmē bija visai nozīmīga vieta. Diezgan ievērojamu vietu linu audzēšana ieņēma arī Dobeles apriņķa zemnieku saimniecībās. Pārskatāmu ainu par linu audzēšanu Kurzemes guberņas zemnieku saimniecībās 80. gadu sākumā dod 4. tabula:²⁵⁶

²⁵⁵ «Ja puīši beidza pļaut un sējēja nepaspēja nokopt, viņai bija jāstrādā ilgāk.» (E 8, 773 ar, Rundāle.)

Tomēr vairumā gadījumu iegūtās ziņas rāda, ka arī puīši vai kalpi pret vakaru gājuši kopējām palīgā, lai nopļautā labība pa nakti nepaliktu uz zemes guļam. (Sal. E 11, 1254 ar, Alsungā; E 11, 1251 ar, Milzkalnē; E 11, 1253 ar, Bārbelē u. c.)

²⁵⁶ Я. Лудмер. Ор. cit., 366. lpp.

Līdzīga aina linu audzēšanā vērojama arī turpmākajos gados līdz pat 19. gs. beigām. (Sal. «Статистика Курляндской губернии», 66.—67. lpp.)

Jāpiezīmē, ka arī Oranovskis, raksturodams linu audzēšanu Kurzemes guberņā 50. gadu beigās — 60. gadu sākumā, sniedz līdzīga rakstura datus. (А. Орановский. Ор. cit., 123., 263. lpp.)

No minētajiem skaitļiem redzams, ka linkopībai vislielākā loma bijusi tajos apriņķos, no kuriem tos pa sauszemes vai ūdens ceļu (Daugavu) visērtāk varēja nogādāt uz Rīgas tirgiem. Tirdzniecība ar liniem zemkopjiem deva ievērojamus ienākumus un līdz ar to atbalstu māju iepirkšanai par dzimtu un saimniecību intensifikācijai. Tādēļ linus audzēja un apstrādāja ļoti rūpīgi, vajadzības gadījumā plaši izmantojot dienas strādnieku darbaspēku, ko

mazāk izmantoja graudaugu novākšanā. Linus plūca vienā laikā ar labības plaušanu — augusta otrajā pusē, kad pogaļas kļuva brūnas, lapiņas sāka atlobīties un nobirt.²⁵⁷ Ja linus audzēja tikai augstvērtīgas šķiedras iegūšanai, tos plūca agrāk; ja galvenais mērķis bija sēklu iegūšana, plūšanu atlika uz nedaudz vēlāku laiku.

Kurzemē un Zemgalē 19. gs. otrajā pusē bija trīs linu plūšanas veidi: 1) tikai ar mājas ļaužu spēkiem, 2) rikojojot talkas un 3) pieaicinot dienas strādniekus vai parādniekus.²⁵⁸

Linu plūšana bija ļoti smags un mazražīgs darbs, tādēļ to galvenokārt veica ar talkām, uzaicinot palīgā tuvākos kaimiņus. Tie darbā sūtīja savus puisus un meitas. Pēc kaimiņu uzaicinā-

4. tabula

Apriņķis	Linu sējumi (desetinās)
1. Ilūkstes	1320
2. Jaunjelgavas	2383
3. Bauskas	3308
4. Dobeles	1515
5. Tukuma	478
6. Talsu	520
7. Aizputes	384
8. Grobiņas	317
9. Kuldīgas	638
10. Ventspils	256
Kopā	11 119

²⁵⁷ A. Орановский. Op. cit., 123. lpp. Sal. VVM PV 3048. mape, 228. dok., Tukuma apr. Lestenes pag.; 534. dok., Praviņu pag. «Kalnakārtnās».

²⁵⁸ A. Virbulauskis Stelpē atceras: «Linus vairāk plūca ar talkām. Talkās aicināja palīgā tuvākos kaimiņus, kalpu sievas, vajiniekus. Vajinieki gāja plūkt peļņās uz simtiem (100 saujas — S. C.). Kaimiņu saimnieki uz talkām sūtīja puisus un meitas. Tikpat puisus un meitas pretim bija jāsūta tam saimniekam pie kaimiņa, kurš rikoja talku.» Ziņas par linu plūšanu sniegusi arī Aline Strause Rundālē: «Linus plūca gan pašu cilvēki, gan talkām, gan deva plūkt par naudu.» (E 8, 771 ar.) VVM PV 3048. mape, 228. dok., Tukuma apr. Lestenes pag.: «Mazā saimniecībā linus noplūc paši, lielākā plūc ar talku vai arī «atplūc», t. i., atstrādā, piem., ja par pakalpojumu maksu neņem, bet saka, lai atnāk linus palīgā noplūkt.»

Sal. arī VVM PV 3048. mape, 534. dok., Tukuma apr. Praviņu pag. «Kalnakārtnās»; 3006. mape, 38. dok., Talsu apr. Libagu pag. «Damsļos»; 3115. mape, 26. dok., Kuldīgas apr. Pampāļu pag. «Garašos» u. c.

juma māju puīšiem un meitām savukārt vajadzēja iet talkā tikpat lielā skaitā un atstrādāt to, ko kaimiņa gājēji bija veikuši pašu mājās. Talkā bieži aicināja apkārtējos vaļņiekus un nabadzīgākos zemniekus, kuri bija no saimnieka kaut ko aizņēmušies un kuriem tagad vajadzēja parādu atstrādāt, nesaņemot citu atliedzību kā uzturu talkas dienā. Ja šie cilvēki saimniekam nebija parādā un viņus aicināja talkā, tiem maksāja kā dienas strādniekiem pēc apkārtņē parastajām cenām. Ja linu lauks nebija liels un darbaspēka pietika, tad linus noplūca pašu mājas ļaudis. Plūķšanai parasti centās saorganizēt tik daudz cilvēku, lai darbu paveiktu vienā dienā.

Linus centās plūkt sausā laikā, jo lietus darbu padarīja vēl smagāku un neražīgāku. Plūcējas bija sievietes — māju un kaimiņu meitas, kalpu sievas, vaļņieces. Viņas nostājās viena otrai līdzās lauka malā, un katra paņēma sev tāda platuma joslu, lai, izplūcot no vienas malas līdz otrai, iznāktu linu sauja (tā sauca nelielos kūlišus). Saujas, tāpat kā rudzu kūlišus, vidus daļā sasēja ar linu stiebriem.

Zemgales rietumu daļā un Kurzemē²⁵⁹ noplūktās saujas saslēja statņos pa vairāk desmitiem sauju katrā. Statņus kādu laiku atstāja žūt uz lauka. Tad puīši tos veda mājā un salika rijas ārdos pilnīgai izžāvēšanai. Saimnieks izkurināja rijas krāsni un izžāvēja ārdos saliktos linus. Izžuvušos linus nogrūda no ārdiem un pret kādu uz statņiem uzliktu dēli nosita pogaļas resp. izkūla linsēklas, jo pogaļas no sišanas pārplīsa un sēklas izbira. Dažkārt pogaļas nodauzīja ar īpašu vāli. Šis darbs bija ļoti smags, un to galvenokārt veica puīši un kalpi. Tomēr lielākās saimniecībās, kur audzēja vairāk linu, pogaļu nodauzīšanā vajadzēja piedalīties arī meitām un kalpu sievām. Pēc pogaļu nosišanas puīši linu saujas veda uz nopļautu lauku vai pļavu, kur meitas tās atsēja un plāni izlaida garās rindās. Sādā veidā linus tilināja 3—4 nedēļas, līdz atlēca spaļi. Tilināšanas laikā linus vienreiz apgriezta. Iztilinātos linus meitas ar grābekļiem savēla kopiņās un sasēja, lai izžūst. Pēc tam puīši kopiņas sasēja, saveda mājās un nolika rijas augšā, šķūnī vai nojumē, kur tās stāvēja līdz mīstīšanas laikam.

Zemgales austrumu daļā, tagadējos Bauskas un Baldones rajonos, kur audzēja vairāk linu, šāds pirmatnējās apstrādāšanas veids bija pārāk neracionāls. Lielas grūtības radīja linu žāvēšana rijā un pogaļu nosišana, kas prasīja daudz darba. Tādēļ šajos

²⁵⁹ VVM PV 3115. mape, Kuldīgas apr.; 3006. mape, Talsu apr.; 3048. mape, Tukuma apr.; E 8, 780 ar, Ezerē. Sal. A. Орановский. Op. cit., 264. lpp.

apvidos linu pirmatnējo apstrādāšanu veica citādi, ar mazāku darbaspēka patēriņu.

Noplūktās un sasietās sauļas sameta nelielās čupiņās turpat uz lauka. Kamēr sievietes plūca, vīrieši — kalpi un puīši — sagatavoja linsēklām zārdus, turpat uz lauka nosukāja saplūktajām sauļām pogaļas, ko salika zārdā. Nosukātās sauļas aizveda un iemērca mārķā, kur tās turēja atkarībā no laika apstākļiem. Izmirkušos linus puīši izvilka no mārķa un aizveda uz rugāju, kur meitas tos izklāja. Tālāk rīkojās tāpat kā Kurzemē.

Ap septembra vidu sākās kartupeļu novākšana.²⁶⁰ So darbu lielākoties veica mājas ļaužu spēkiem, pieaicinot arī mājās dzīvojošo kalpu sievas. Nereti palīgā ņēma dienas strādniekus — apkārtējos vaļiniekus un to sievas, maksājot apkārtņē parasto dienas algu. Rakšanas dienas rītā puisis ar spīļu arklus uzara pārvagas norokamajā laukā. Vienīgi, ja bija gaidāms lietus, uzara katram racejam pa vagai, lai kartupeļi nesamirktu. Pēc uzarto vagu norakšanas arājs izdzina atkal jaunas. Laukā katrs racejs²⁶¹ ieņēma savu vagu un ar rokām no tās izrakņāja kartupeļus, ko sameta grozā. Grozus izbēra lauka malā kopējā kaudzē, lai kartupeļi apžūst un nobirst zemes. Vakarā kartupeļus izlasīja no kaudzes un sabēra maisos, atsevišķi nošķirot lielākos un mazākos. Kamēr sievietes lasīja kartupeļus maisos, puīši tos veda projām un bēra pagrabos, bedrēs vai stīpās, ko nosedza ar salmiem un zemi. Norakto kartupeļu lauku puīši ar spīļu arkliem vēlreiz uzara un noecēja. Arājiem un ecētājiem no muguras gāja meitas un uzlasīja izartos un izecētos kartupeļus.

Pēc ražas novākšanas — septembra mēnesī — laukstrādniekiem iestājās jauns smagu un nepatīkamu darbu posms. Sākās mājās savestās labības žāvēšana un kulšana rijas karstumā, dūmos un putekļos. 19. gs. otrajā pusē Kurzemes un Zemgales zemnieku saimniecībās pazina piecus kulšanas veidus: 1) ar spriguliem, 2) labības mīdīšanu ar zirgiem, 3) ar kuļamo rulli, 4) ar ģēpeļa mašīnu un 5) ar tvaika kuļmašīnu. Trīs pirmie kulšanas veidi nesaraujami saistīti ar riju: šādi varēja izkult vienīgi labi izžuvušu labību, bet bez rijas nebija panākama laba labības izžūšana. Šie kulšanas veidi bija valdošie līdz gadsimta 70. gadiem un atbilda klaušu saimniecības sairuma perioda zemajam ražošanas spēku līmenim, zemnieku saimniecības noslēgtībai un sa-

²⁶⁰ Sk. VVM PV 3112. mapi, Kuldīgas apr.; 3003. mapi, Talsu apr.; 3045. mapi, Tukuma apr.; E 8, 819 ar, Ezerē; E 8, 832 ar, Stelpē. Ari A. Ор а н о в с к и й. Op. cit., 124., 249. lpp.

²⁶¹ Kartupeļus raka kā sievietes (meitas, kalpu sievas, vaļinieces), tā arī vīrieši (puīši, kalpi, vaļinieki, dažkārt arī saimnieks).

mērāniecīgajiem ražošanas apmēriem. Tomēr arī starp šiem trim kulšanas veidiem novelkamas zināmas hronoloģiskas robežas.

Apskatāmā perioda sākumā zemnieku saimniecībās, šķiet, kūluši galvenokārt ar spriguļiem un labību minuši ar zirgiem. Tajā pašā laikā muižās galvenais kulšanas rīks bijis kuļamais blūķis, kuru drīz vien sākuši lietot arī zemnieki savās saimniecībās.²⁶² Lietojot kuļamo blūķi, darba ražīgums bija augstāks, nekā strādājot ar spriguļiem; tas atviegloja kūlēju darbu un atbilda ražošanas kāpinājumam, kas zemnieku saimniecībās iestājās pēc 60. gadu reformām un māju iepirkšanas sākuma, tādēļ šis darba rīks tika visur ieviests.

Darba organizācija, mīdot labību ar zirgiem, kuļot ar spriguļiem un ruļļiem, bija visumā vienāda. Tādēļ šos trīs kulšanas veidus iespējams aplūkot kopā.

Kuļot rijā, pirmais darbs bija tās piesēršana,²⁶³ kam vajadzēja vismaz 3—4 cilvēkus. Viēns, visbiežāk puisis, gāza labību no panta vai kaudzes zemē. Meitas to nesa pie rijas durvīm un grūda rijā. Te kāda meita labību piensena puisim, kurš stāvēja uz īpašas laipas vai beņķa un lika labību ārdos. Ja puisis labību ārdos padeva no zemes, tad augšā to sakārtoja saimnieks, priekšpuisis, puisis vai retāk meita. Ja bija pietiekami vīriešu darba-

²⁶² Sādi domāt mudina A. Oranovskis. Aprakstot kulšanu Kurzemes guberņā 19. gs. 50. gadu beigās—60. gadu sākumā, viņš uzsver, ka zemnieku saimniecībās labību min ar zirgiem, bet papildus tam tīrākas izkulšanas labad vēl pārkuļ ar spriguļiem. Bez tam kulšanu ar spriguļiem viņš atzīmē arī kā atsevišķu kulšanas veidu. Kuļamo ruļļu lietošanu Oranovskis piedēvē vienīgi muižām: «Молотьба в Курляндии производится катками, лошадьми и в некоторых местах цепами. Катки устроены со спицами и употребляются почти на всех мызных хозяйствах. Молотьба лошадьми употребляется в крестьянских хозяйствах. После того (после мидишанас — S. C.) разостланный на току хлеб обивают цепами, чтобы запутавшиеся в соломе зерна морли вывалиться» (А. Орановский. Op. cit., 251.—252. lpp.).

Sal. VVM PV 2917. мапе, 34. dok., Tukuma apr. Matkules pag. «Dambjos»: «Riju kūluši pa lielākai daļai ar zirgiem, retāk kur ar spriguļiem. Ar spriguļiem kūla tikai «garkūļus» priekš jumiem, lai salmi būtu cieti. Ar rulli kūla tikai muižās, mājā retāk.» (Stāstītājs dzimis 1850. g.)

Arī A. Bilenšteins (Op. cit., 508. lpp.) norāda, ka zemnieki kuļamos ruļļus aizguvuši no muižām tikai 19. gs. 40. gados. Tādā kārtā šaubas nerada Oranovska apgalvojums par to, ka kuļamie ruļļi lietoti galvenokārt muižās vēl 50. gadu beigās. Kamēr tie plaši ieviesās zemnieku mājās, pagāja zināms laiks.

²⁶³ Sk. E 8, 811 ar un 815 ar, Stelpē; E 11, 1256 ar, Bārbelē; E 8, 746 ar un 738 ar, Turlavā; E 4, 1528 ar, Alsungā; E 4, 1486 ar, Piltenē; arī «Etnografiskas ziņas par latviešiem», D. L. pielikums, 1893., VII, 103. lpp.; Sal. J. Ansberģis. Op. cit., 1893., V, 72.—73. lpp.

spēka, arī pie labības nešanas rijā strādāja puisis.²⁶⁴ Rijā piesērtās labības žāvēšana un krāsns kurināšana skaitījās viens no atbildīgākajiem darbiem, tādēļ to uzņēmās saimnieks vai priekšpuisis. Labības žāvēšana turpinājās vismaz vienu diennakti, bet stipri slapjai labībai arī ilgāk.

Izzāvētās labības kulšana sākās naktī plkst. 1.00—2.00 ar tādu aprēķinu, lai līdz brokastīm varētu darbu pabeigt. Vispirms taisīja klājienu. Puiši no ārdiem nogrūda labību. Pēc tam kopā ar meitām viņi to sanesa piederībā un salika uz klona vienādā biežumā. Klājiena veids bija atkarīgs no kuļamās labības un kulšanas paņēmiena. Tā, piemēram, ziemājus lielākoties kūla, minot ar zirgiem.²⁶⁵ Kūļus salika stāvus cieši citu pie cita, iepriekš atraisot saites. Raudzījās, lai kūļi, skatoties no piederba malām uz vidu, stāvētu nedaudz slīpi un lai ārējās kārtas kūļu augšgali atrastos apmēram vienu metru no sienas; apakšgali bija sienai tuvāk. Sagatavotajā klājienā ieveda zirgus un piesēja vienu otram pie astes vai arī blakām pa divi. Priekšā lika vecākos, aizmugurē jaunākos zirgus. Pēc tam tos dzina riņķī pa klājienu — no sākuma lēnām, vēlāk rikšos. Klājiena vidū stāvēja zirgu dzinējs — saimnieks vai mazais puisis. Pārējie strādnieki stāvēja gar klājiena malām un ar koka dakšām sameta atpakaļ klājienā zirgu izspārdītos salmus. Tajā pašā laikā vajadzēja arī no jauna piesērt riju. Kad zirgu dzinējs sauca, pārējiem bija jāiet un jāapgriez klājienus. Lai no vārpām izberztu visus graudus, klājienu mīdīšanas laikā apgrīza vairākas reizes. Pietiekami nomīdītajā klājienā kūļēji izkratīja graudus no salmiem. Izkultos salmus puiši un meitas no piederba uz kūtsaugšu vai citu vietu aizveda ragavās, aiznesa uz muguras ar nožiem vai striķiem.

Ja jumtu jumšanai bija vajadzīgi garkūļu salmi, rudzus kūla ar sprigūļiem²⁶⁶ (12. att.). Atrasisītos kūļus uz klona nolika hori-

²⁶⁴ Tomēr jāatzīmē, ka vienveidību pienākumu sadalē, kā tas bija, piemēram, pļaujas darbos, te nevaram konstatēt. Pienākumus sadalīja, ievērojot mājās esošo darbaspēka daudzumu un sastāvu, kuļamās labības vairumu u. c. apstākļus.

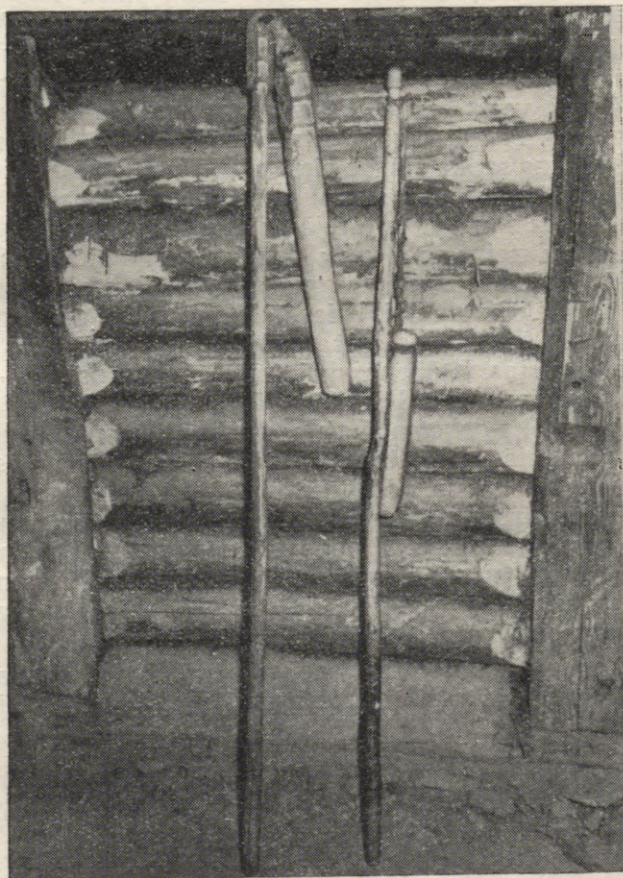
²⁶⁵ E 8, 811 ar, Stelpē; E 8, 746 ar, E 8, 738 ar, Turlavā; E 8, 715 ar, Zlēkās; E 4, 1528 ar, Alsungā; E 4, 1475 ar, Usmā; E 4, 1486 ar, Piltene.

Sal. A. Орановский. Op. cit., 252. lpp.; «Etnografiskas ziņas par latviešiem», D. L. pielikums, 1893., VII, 103. lpp.; arī A. Bielenstein. Op. cit., 505.—507. lpp.

Bārbelē, Stelpē un Zvārdē iegūtas ziņas, ka rudzus kūļuši arī ar tapoto vai rievoto blūki.

²⁶⁶ E 11, 1256 ar, Bārbelē; E 8, 811 ar, Stelpē; E 8, 715 ar, Zlēkās; E 4, 1528 ar, Alsungā; E 4, 1541, Rucavā; VVM PV 2917. mape, 34. dok., Tukuma apr. Matkules pag. «Dambjos».

zontālā stāvoklī vai nu riņķī sakārtotus ar vārpām uz iekšpusi, vai arī rindās ar vārpām kopā. Pēc tam kūlēji ar spriguļiem rokās nostājās viens otram pretim un, iedami riņķī vai arī no vienas malas, zināmā rakstā sita ar spriguļu vālēm pa rudzu kūļiem. Klājienu vairākas reizes apgrieza un kūļa atkal no jauna, līdz

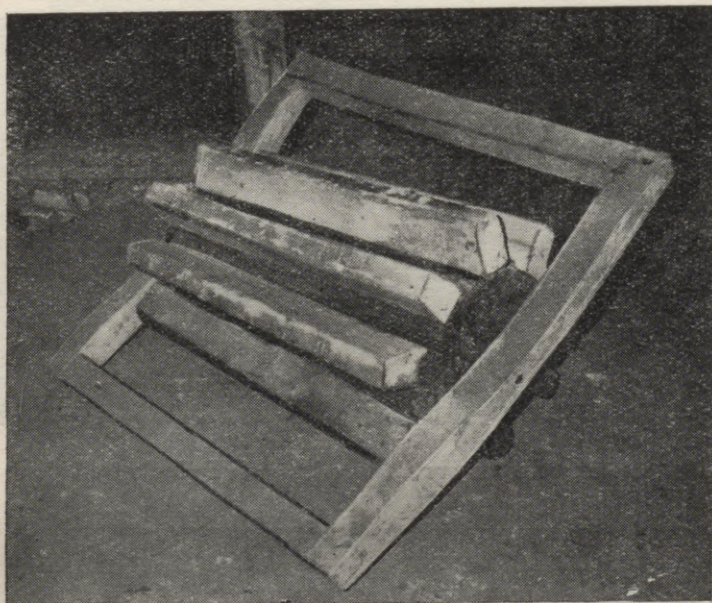


12. att. Spriguļi LLM Zemgales sētas rijā.

graudi no vārpām bija izsisti. Pēc tam salmus izkratīja un no jauna sasēja kūlišos, kurus aiznesa un nolika rijas augšā vai citur, lai vēlāk izlietotu pēc vajadzības. Galvenie kūlēji bija puīši, kalpi, meitas un kalpu sievas.

Pēc salmu aizvākšanas uz klona palika tikai pelavas un graudi. Tos vēlreiz nomina ar zirgiem vai pārkūla ar sprigūļiem, lai vārpās paliktu iespējami mazāk graudu. Izkulto labību puisī un meitas ar klona grābekļiem un liekšķerēm sagrūda vienā pie-darba stūrī un klonu izslaucīja.

Vasarāja kulšana no ziemāju kulšanas atšķīrās vienīgi ar to, ka kūla ar plankotajiem (13. att.) vai tapotajiem blūķiem



13. att. Plankotais kuļamais blūķis LLM Zemgales sētas rijā.

(14. att.), iejūdzot blūķī vienu zirgu un braucot apkārt pa klājienu. Pārējais darba process un darbu sadale bija tāda pati kā ziemāju kulšanā.

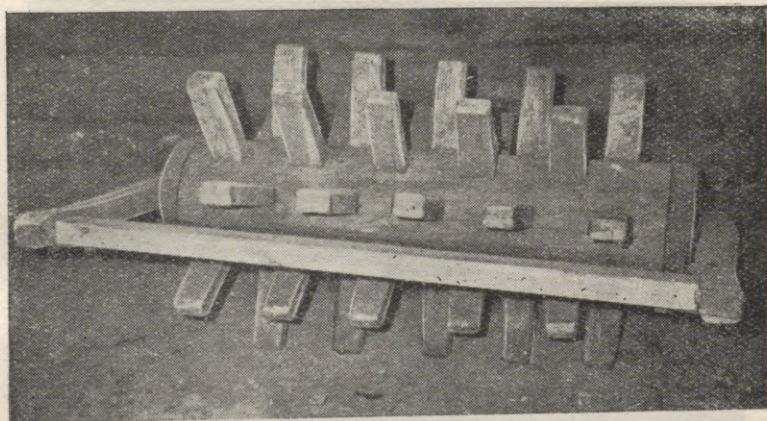
Kulšanai sekoja graudu attīrīšana no pelavām. Tā dalījās divos procesos: restēšanā un kretulēšanā.²⁶⁷ Graudus restēja lielā uz kājām uzstādītā sietā (15. att.), kurā mazais puisis vai saim-

²⁶⁷ E 8, 776 ar un E 11, 1255 ar, Stelpē; E 8, 746 ar, Turlavā; E 4, 1528 ar, Alsungā; E 4, 1475 ar, Usmā; E 4, 1541, Rucavā; E 4, 1486 ar, Piltēnē.

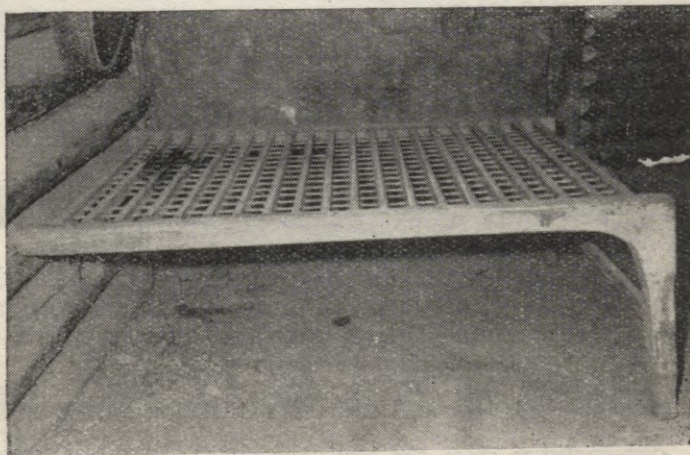
Sal. «Etnografiskas ziņas par latviešiem», D. L. pielikums, 1893., VII, 103.—104. lpp.; A. Орановский. Op. cit., 252. lpp.; A. Bielenstein. Op. cit., 511.—513. lpp.

nieks meta graudus kopā ar pelavām. Meitas tās ar rokām izpu-
rināja un sietā palikušās rupjās pelavas meta pa durvīm laukā.
Smalkās pelavas kopā ar graudiem hira caur sietu. Dažkārt restu
vietā pelavas un graudus izkratīja ar īpašām klona dakšām
(16. att.), ar kurām panāca līdzīgus rezultātus kā ar restēm.

Pēc brokastīm sākās kretulēšana. Piedarba caurvējā pie atvēr-
tām durvīm pakāra sietu — kretuli (17. att.). Tanī bēra smalkās

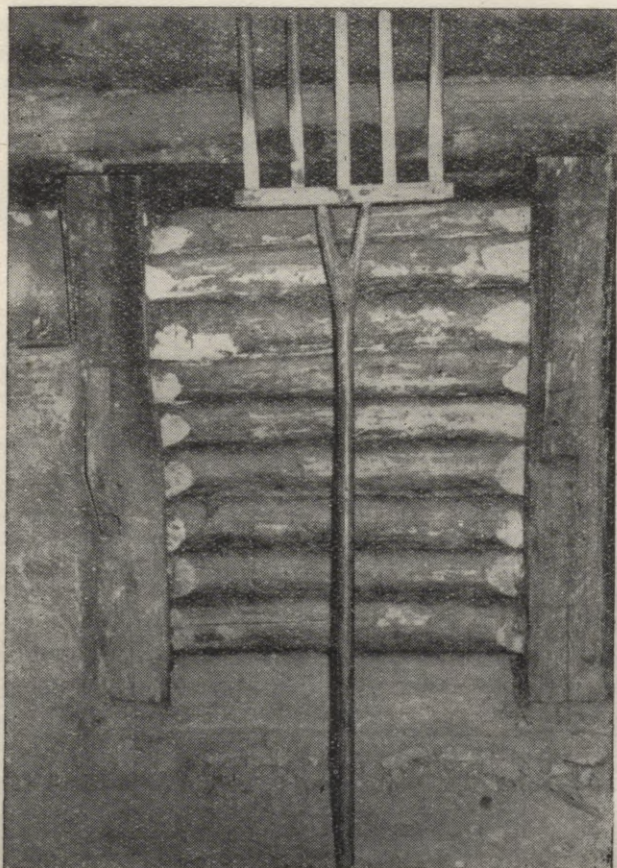


14. att. Tapotais kuļamais bluķis LLM Zemgales sētas rijā.



15. att. Restes LLM Zemgales sētas rijā.

pelavas kopā ar graudiem un sietu kratīja. Kratot sietu, graudi un smalkākās pelavas bira cauri. Pelavas vājš iznesa pa piedarba durvīm, bet graudi krita zem kretuļa. Rupjākās pelavas palika kretulī, no kurienes tās izņēma ar rokām un nometa pie citām.

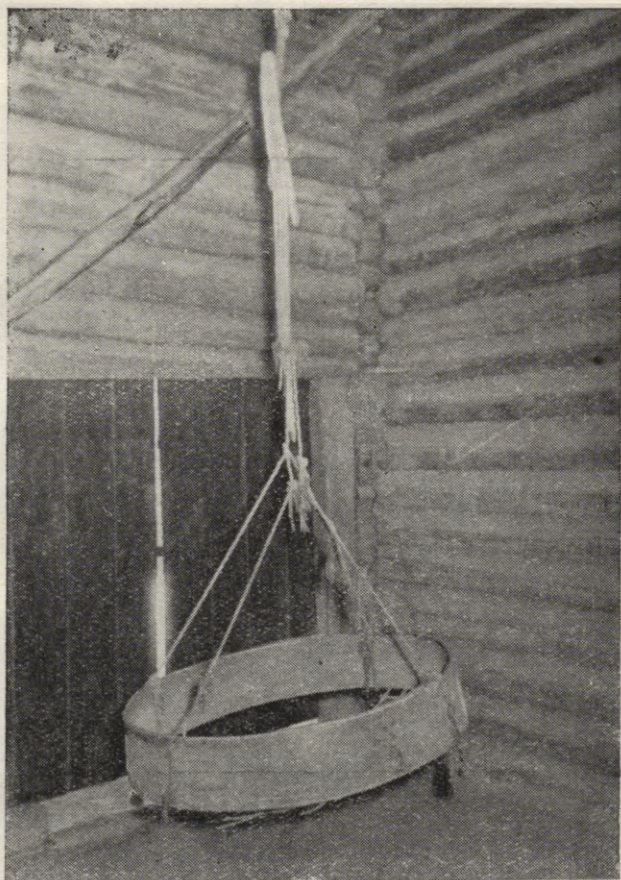


16. att. Klona dakšas LLM Zemgales sētas rijā.

Dažkārt nelietoja restes, bet kretulēja vairākas reizes, lietojot dažāda rupjuma sietus. Parasti kretulēja saimnieks vai priekšpuišs, vienlaicīgi kurinot rijas krāsni un žāvējot labību.

Lai iegūtu vēl tīrākus un pēc lieluma izšķīrotus graudus, kretulēšanai sekoja t. s. mētāšana. Mētātājs apsēdās uz ķebliša pie

graudu kaudzes un ar nelielu liekšķerīti meta tos pāri piedarbam. Lielākie un labākie graudi aizlidoja tālāk, sīkākie krita zemē tuvāk metējam. Labības tīrīšana kopā ar rijas krāsns kurināšanu skaitījās viens no atbildīgākajiem darbiem. Tāpēc to arī veica



17. att. Kretuļa pakāršanas veids LLM Vidzemes sētas rijā.

saimnieks vai viņa uzticības persona — priekšpuišis. Pārējie gājēji tajā laikā strādāja citus lauku un mājas darbus.

Esošie primitīvie labības kulšanas un vētišanas rīki bija mazražīgi, prasīja daudz darbspēka un savlaicīgi nespēja izkult

arvien pieaugošos labības daudzumus. Saimniekiem bija vajadzīgi labāki kuļšanas rīki, ar kuriem darbu varētu veikt ātrāk un lētāk, tādēļ turīgākie zemnieki sāka iegādāties ar zirgiem dzenamās ģēpeļa vai pat tvaika kuļmašīnas. Sevišķi strauji mašīnu iegāde izvērtās 19. gs. 70. gados Zemgales līdzenumā, kur kapitālisma attīstība bija sasniegusi augstāku līmeni nekā citos apvidos. Tā, piemēram, Jelgavas apkārtnē 1875. gadā strādāja jau ap 12 tvaika kuļmašīnu, kas piederēja māju īpašniekiem vai nomniekiem.²⁶⁸ Kuļmašīna savu darbu veica ātri, un īpašnieks to varēja izmantot vēl arī peļņas nolūkos, izīrēdams mašīnu kaimiņiem par zināmu dienas maksu.²⁶⁹ Tā kā mašīnas bija dārgas, nereti tās pirka kopīgi vairāki saimnieki, kas kopīgi dalīja arī kuļšanā iegūto peļņu. Bieži bija sastopami gadījumi, kad zemnieki nomāja mašīnu no muižas.²⁷⁰

Saimnieciskā ziņā atpalikušākos apvidos kuļmašīnas parādījās vēlāk, un līdz ar to ilgāk saglabājās vecais kuļšanas veids rījā. Tomēr gadsimta beigās ar mašīnām izkūla jau lielāko daļu labības. Samazinājās rījas saimnieciskā nozīme, it īpaši turīgāko zemnieku mājās.²⁷¹ Šo faktu apstiprina sekojoši skaitļi:

²⁶⁸ «Darbs», 1875., 37. nr., 450. lpp.

²⁶⁹ Ļoti interesanti materiāli šajā jautājumā tika publicēti 90. gados: «В середине и в конце семидесятых годов впервые мелкие землевладельцы попытались завести молотилки. Своими попытками эти новые владельцы молотилок остались очень довольны, так как мало того, что умолот всего заготовленного хлеба требовал небывало короткого времени, но еще можно было отдавать молотилки в наем в продолжение всего периода молотбы, причем вследствие значительного спроса владельцы их брали за день не менее 25 руб. Несмотря на такую сравнительно высокую плату, молотилки всегда были заняты и приносили большие барыши владельцам. Этот пример вызвал подражателей: все, кто располагал какой-нибудь собственностью, бросились покупать молотилки, и так как такая покупка была сопряжена с весьма небольшими затруднениями, то вскоре повсюду задымили локомобили и застучали молотилки. Тогда часть Курляндской губернии, главным образом Митавский уезд, была переполнена молотилками: были даже дворохозяева, которые, желая скорее разбогатеть, имели по две и даже по три молотилки» (Статистика Курляндской губернии, 132. lpp.)

Sal. «Darbs», 1875., 37., 450. lpp.; E 8, 738 ar un E 8, 746 ar, Turlavā.

²⁷⁰ Kaudzītes Matīss pēc sava ceļojuma pa Zemgali rakstīja par ceļa gabalu no Jelgavas līdz Džūkstei: «Labība tur tiek kulta stipri vien jau ar garaiņu mašīnām, kuras laiž muižnieki par maksu apkārt, ņemdami, kā dzirdēju, pa 8 kap. no pūra izkultas labības. Gadījās arī redzēt patlaban uz laukiem dažu garaiņu mašīnu pie rudzu kuļšanas darbā.» (B. V., 1879., 10.)

Sal. D. L., 1896., 281.; E 8, 738 ar un E 8, 746 ar, Turlavā.

²⁷¹ 1890. gadā no Kandavas rakstīja: «Labību mēs kuļam gandrīz vienīgi ar mašīnām, arī kādam mūsu pagasta saimniekam ir pašam sava tvaika kuļmašīna» (D. L., 1890., 248.); no Valgundes: «Pie mums gandrīz visi lielie

Apriņķis	Tvaika kuļmašīnu skaits			
	muižniekiem, muižu nomniekiem, tirgotājiem utt.		zemniekiem	
	1893. g.	1896. g.	1893. g.	1896. g.
Jelgavas	66	68	92	109
Bauskas	34	24	9	15
Jaunjelgavas	19	21	5	4
Ilūkstes	29	39	—	—
Tukuma	59	60	21	39
Talsu	60	56	15	25
Ventspils	17	20	5	9
Kuldīgas	43	47	13	14
Aizputes	38	66	2	3
Grobiņas	26	22	—	—
Kopā	391	423	162	218

Skaitļi rāda, cik strauji 3 gadu laikā pieaudzis kuļmašīnu daudzums zemnieku saimniecībās. Tomēr atsevišķos apriņķos, kā Bauskas, Jaunjelgavas, Ilūkstes, Ventspils, Aizputes, Grobiņas, zemnieku saimniecībās bija maz vai vispār nebija tvaika kuļmašīnu. Tādēļ šajos apriņķos saimnieki nomāja muižas kuļmašīnas. Pēc 1893. gada datiem, Kurzemes guberņā pavisam bija 553 tvaika kuļmašīnas. Par to iznomāšanas apjomiem liecina 6. tabula.

Kuļmašīnu lietošanas izplatīšanos veicināja to daudzkārt lielākais darba ražīgums, salīdzinot ar cilvēku roku darbu. Ko agrāk veica vairākās nedēļās, to mašīna padarīja

6. tabula²⁷³

Apriņķis	Kuļmašīnu kopskaits	No tām iznomātas
Jelgavas	158	143
Bauskas	43	40
Jaunjelgavas	24	22
Ilūkstes	29	22
Tukuma	80	67
Ventspils	22	19
Kuldīgas	56	48
Aizputes	40	34
Grobiņas	26	13
Talsu	75	59
Kopā	553	467 jeb 80%

saimnieki tagad kuļ ar tvaika kuļmašīnu, izņemot mazos, sauktos mežniekus, kuri lieto zirgu mašīnas» (D. L., 1896., 281.); no Vānes: «Turīgākie savu labību apkuļ ar tvaika kuļmašīnu, kuru no kāda šejienes saimnieka izīrē. Citi kuļ tāpat rījā uz klona ar sprīguļiem un zirgiem. Dažam arī ir zirgu dzenamā kuļmašīna.» (D. L., 1896., 155.)

²⁷² Статистика Курляндской губернии. 75. lpp.

²⁷³ Turpat.

dažās dienās. Ietaupījās arī malka, ko izdedzināja, rijas krāsni kurinot. Tādā kārtā kuļmašīnu lietošana saimniekiem bija ekonomiski daudz izdevīgāka par kuļšanu rijā.

Mašīnu lietošana būtiski izmainīja laukstrādnieku darba apstākļus labības kuļšanas laikā. Izbeidzās smagais un mokošais nakts darbs rijas karstumā, dūmos un putekļos, nevajadzēja vairs arī tīrīt graudus piedarba caurvejā. Tomēr laukstrādnieku veicamais darbs nekļuva vieglāks. Kuļot labību ar spriguljiem vai mīdot ar zirgiem, strādnieks laiku pa laikam varēja apstāties un atpūsties, bet mašīna palielināja darba intensitāti, jo cilvēku darba tempam, apkalpojot mašīnu, vajadzēja apmierināt tās darba spējas. Tagad vairs nepietika ar mājās esošo darbaspēku: vienlaicīgi vajadzēja piegādāt kuļšanas vietā labību, padot to uz mašīnas, noņemt izkultos salmus, pelavas un graudus, sakraut salmus, aizvest pelavas un graudus. Tādēļ sāka rīkot kuļšanas talkas, aicinot palīgā tuvākos kaimiņus un pieņemot dienas strādniekus. Talkās sūtīja galvenokārt laukstrādniekus. Kuļšanas laikā ievēroja stingru darba dalīšanu pēc dzimumiem un sociālā stāvokļa. Puišiem un meitām vajadzēja piegādāt labību pie mašīnas. Puiši to uzcēla iekšā laidējam un kratītājai. Labību mašīnā laida kaimiņu saimnieks, kāds no priekšpuišiem vai uzticamāks puisis, jo tas skaitījās atbildīgs darbs. Labības kratītāja un kūļu griezēja bija meita. Salmus puiši sacēla pantā vai kaudzē, meitas izlīdzināja un nomīdīja. Pie graudu laišanas maisos rīkojās kāds no saimniekiem vai priekšpuišis.



18. att. Mistikla LLM Kurzemes sētas laidarā.

Darba intensitāte, kuļot ar mašīnu, sasniedza ļoti augstu pakāpi, tādēļ cilvēks bez pārtraukuma ilgi nespēja strādāt. Lai darbs veiktos ritmiski un mašīnai nebūtu dīkstāves, talkā saorganizēja tik daudz cilvēku, lai pie katra darba varētu norīkot vairākus darbiniekus, kas tad pēc zināma laika mainījās savā starpā — kamēr vieni strādāja, otri atpūtās.

Pēc māju labības izkulšanas laukstrādniekiem savukārt vajadzēja iet palīgā uz visu talkā bijušo kaimiņu mājām un atstrādāt viņu veikto darbu. Ejot no talkas talkā, gājēju darba intensitāte turējās augstā līmenī ilgu laiku, pieauga viņu ekspluatācijas pakāpe, salīdzinot ar roku darbu. Šāda pati nozīme bija arī vētījamām mašīnām, ko zemnieku saimniecībās sāka plaši lietot 19. gs. beigās.

Pēc labības izkulšanas sākās līnu apstrādāšana: žāvēšana, mīstīšana un kulstīšana. Uz lauka apzuvušos līnu stiebrīņus puiši salika rījas ārdos. Saimnieks izkurināja krāsni un pilnīgi izžāvēja ārdos novietotos līnus. Sekoja ļoti smagais un neproduktīvais darbs — līnu mīstīšana ar rokas mīstīklām (18. att.). To galvenokārt veica puiši un kalpi, retāk meitas.²⁷⁴ Pēdējās parasti mīstīja vienīgi savus darba algā saņemtus līnus.

Mazražīgā darba paātrināšanai bieži rīkoja līnu mīstīšanas talkas, kurās sanāca apkārtējo māju puiši un meitas.²⁷⁵ Līnu

²⁷⁴ «Mīstītāji parasti vīrieši. Meitas reizēm izmīstīja savu daļu, t. i., to, kas viņām pienākas no saimnieka par algu» (VVM PV 3048. mape, 228. dok., Tukuma apr. Lestenes pag.); «Līnu mīstītāji galvenām kārtām bij vīrieši. Sievietes reti šinī darbā ņēma daļību. Reizēm mīstīšanas talkās mājas meitas izmīstīja savu daļu» (VVM PV 3039. mape, 197. dok., Tukuma apr. Blīdenes pag. «Mūrniekos»); «Mīstītāji galvenokārt bija vīrieši — puiši.» (E 11, 1257 ar, Stelpē.)

Sal. VVM PV 3115. mape, 67. dok., Kuldīgas apr. Zvārdes pag. «Grīnos»; 3006. mape, 222. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag.; 149. dok., Pastendes pag. «Kraukšos»; «Etnografiskas ziņas par latviešiem», D. L. pielikums, 1893., VII, 104. lpp.

Ir iegūtas arī ziņas (Ezerē, Pampājos, Praviņās), ka mīstījuši kā vīrieši, tā sievietes.

²⁷⁵ «Līnus mīstīja un kulstīja ziemā. Šo darbu veica ar talku. No kaimiņu mājām talkā nāca puiši un meitas. Paši saimnieki nenāca. Mīstīklas un kulstīklas sagādāja talkas rīkotājs pietiekošā daudzumā. Ja bija, tad uz līnu talkām uzaicināja arī kādus brīvus cilvēkus — vaļņiekus par dienas maksu. Talka sākās agri, ar uguni, un vakarā turpinājās tik ilgi, kamēr izmīstīja. Māju puišiem un meitām vajadzēja iet talkā atkal uz citām mājām, no kurām viņiem bija nākuši palīgi.» (E 8, 779 ar, Ezerē.)

Sal. VVM PV 3048. mape, 536. dok., Tukuma apr. Praviņu pag. «Kalnakārtiņās»; 228. dok., Tukuma apr. Lestenes pag.; 3115. mape, 67. dok., Kuldīgas apr. Zvārdes pag. «Grīnos»; 3006. mape, 222. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag.; 344. dok., Vandzenes pag.; «Etnografiskas ziņas par latviešiem», D. L. pielikums, 1893., VII, 104. lpp.

mīstīšana sākās naktī ap to pašu laiku kā kulšana rijā. Rīkojot talkas, centās sadabūt tik daudz cilvēku, lai darbu paveiktu vienā dienā. Lai mazāk dienu būtu jāatstrādā kaimiņiem par piedalīšanos talkā, tad palīgā uzaicināja arī apkārtējos vaļiniekus, maksājot viņiem dienas algu. Ja strādāja tikai mājas ļaužu spēkiem, tad mīstīšana turpinājās ilgāku laiku.

60. gados linu audzēšana zemnieku sētās guva jaunu virzienu: lini vairākos apvidos²⁷⁶ kļuva par nozīmīgu ienākumu avotu un atbalstu māju iepirkšanā un saimniecības uzlabošanā. Šai laikā



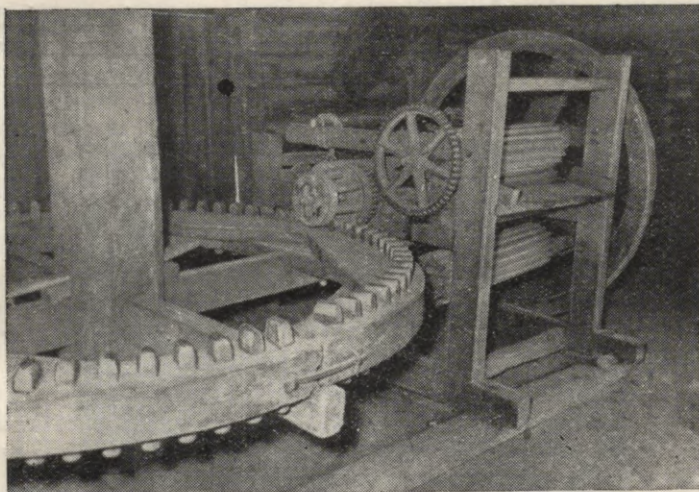
19. att. Ar roku darbināmā linu maļamā mašīna
LLM Kurzemes sētas pelavniekā.

arī linu apstrādāšanas veidā notika lielas pārmaiņas. Primitīvo rokas mīstīklu vietā stājās gan ar cilvēku, gan zirgu spēku darbināmās linu maļamās mašīnas (19.—20. att.). Sevišķi liela nozīme bija pēdējām. Tās vispirms parādījās Bauskas un Jelgavas

²⁷⁶ Sk. 114. lpp.

apkārtnes turīgo zemnieku saimniecībās, kur audzēja sevišķi daudz līnu.²⁷⁷

Lietojot līnu mīstāmās mašīnas, stipri cēlās darba ražīgums. Mīstīšanu sekmīgi varēja veikt ar mājas ļaužu spēkiem, tā ka nevajadzēja vairs rīkot talkas. Pazeminājās līnu šķiedras paš-



20. att. Ar zirgu darbināmā līnu maļamā mašīna LLM Zemgales sētas rijā.

izmaksa. Bez tam šādā veidā mašīnas to īpašniekiem atnesa arī peļņu, jo kaimiņi, kam nebija mašīnu, veda mīstīt savus līnus, maksājot par to zināmu atlīdzību.²⁷⁸ Ar zirgiem darbināmās līnu maļamās mašīnas ievērojami atviegloja līnu mīstīšanu, turpretim

²⁷⁷ Jau 1862. gadā publicētajā A. fon Heikinga darbā «Land und Leute der Mitauschen Oberhauptmannschaft», 53. lpp. lasām: «Flachsbrechmaschinen sind ebenfalls einige in Benutzung; sogar 2 Gesindeswirthe (in Endenhof) besitzen solche Maschinen, die mit Pferdekräft getrieben werden.»

Dažus gadus vēlāk «Latviešu Avīzēs» lasām: «Tie laiki mums jau garām, kur līnus ar koku mīstīklām mīstīja. Kurzemē ap Jelgavu, cik man zināms, visur šīnī rudenī visi saimnieki tikai ar mīstāmām mašīnām vien līnus izmīstīja. Mēs droši varam teikt, ka pie mīstāmās mašīnas viena zirga spēks atstāv 6 vīru spēkus. Ar mīstāmām mašīnām ne vien cilvēkiem mazāks pūliņš, bet arī līnu šķiedras tik aplam netiek saraustītas, cik agrākos laikos, ar mīstīklām mīstījot, notika.» (1867., 42., 333. lpp.)

Sal. A. Bielenstein. Op. cit., 522. lpp.; arī E 8, 771 ar, Rundālē; E 11, 1257 ar, Stelpē.

²⁷⁸ E 11, 1257 ar, Stelpē.

ar roku darbināmās to padarīja smagāku, tādēļ pēdējā gadījumā mašīnas griezēji bieži mainījās.

Mīstīšanai sekoja salauzto stiebriņu kulstīšana ar rokas kulstīklām (21. att.). Ja mīstīšanas talkā sanāca pietiekami daudz cilvēku, linus ne tikvien mīstīja, bet tūlīt arī kulstīja. Kulstīšana skaitījās vieglāks darbs nekā mīstīšana. Tādēļ apvidos, kur linus audzēja galvenokārt tikai mājas ļaužu un saimniecības vajadzībām un kur kulstāmo linu nebija daudz, šo darbu vajadzēja veikt mājas meitām, retāk apkārt staigājošiem rokpeļņiem — linu kulstītājiem.²⁷⁹ Apkārt staigājošie kulstītāji galvenokārt bija vaļinieki un uz pusgadu līgušie kalpi, kas ziemā strādāja dažādus gadījuma darbus.

Apvidos, kur linus audzēja plašos apmēros un gatavoja pārdošanai, piemēram, Bauskas apriņķī, darba dalīšana pēc dzimumiem bija citāda. Sajās vietās linus samērā īsā laikā izmīstīja mašīnās, tādējādi atbrīvojot vīriešu darbarokas, kas citādi būtu saistītas ar linu mīstīšanu rokas mīstīklās. Tādēļ te linu kulstīšana galvenokārt bija māju puīšu vai apkārt staigājošo kulstītāju darbs, kurus pieņēma, lai darbu ātrāk pabeigtu vai arī lai mājas puīšus izmantotu citām vajadzībām.²⁸⁰ Izkulstītos linus sievietes izsukāja un sagatavoja vērpsšanai.

Runājot par laukstrādnieku veicamajiem darbiem, īpaši jāmin ganu pienākumi. Ja pārējos gājējus līga dažādiem saimniecības darbiem, tad ganu formāli sarunāja tikai lopu uzraudzīšanai. Tomēr pēc pastāvošajiem paradumiem viņam vajadzēja veikt virkni citu pienākumu, kam nebija nekāda sakara ar lopu ganišanu. Laižot lopus laukā, saimniece ganam deva līdzīgu darbu. Meitenēm

²⁷⁹ «Rendas pagastā vairāk nodarbojās sievietes ar linu kulstīšanu, t. i., vietās, kur samērā maz linus sēj» (VVM PV 3115. mape, 331. dok.); «Kulstītājas bija sievietes» (VVM PV 3006. mape, 344. dok., Talsu apr. Vandzenes pag. «Dižkuģeniekos»); «Puiši mīsta, meitas kulsta» (VVM PV 3006. mape, 222. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag.); «Kulstīšana bija meitu darbs» (VVM PV 3048. mape, 536. dok., Tukuma apr. Praviņu pag. «Kalnakārtiņās»); «Kulstīt linus bija vairāk sieviešu darbs» (VVM PV 3039. mape, 197. dok., Tukuma apr. Blīdenes pag. «Mūrniekos»); «Kulstīja vairāk meitas vai arī pieņēma kādu veci, kas kulstīja.» (E 8, 779 ar, Ezerē.)

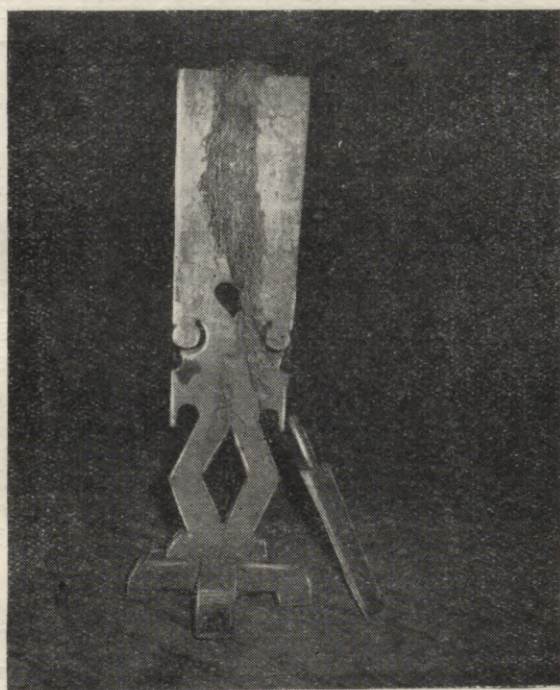
Dažās vietās, piemēram, Zvārdē un Aucē, iegūtas ziņas, ka kulstījuši gan vīrieši, gan meitas. (VVM PV 3115. mape, 67. dok.; «Latviešu Avīzes», 1868., 3., 18. lpp.)

²⁸⁰ «Linus kulstīja puīši vai arī apkārtstaigājoši kulstītāji — uz pusgadu līgušie kalpi. Par viena birkava kulstīšanu saimnieki maksāja 4—5 rubļi» (E 8, 771 ar, Rundālē); «Linus galvenokārt kulstīja speciāli kulstītāji: kalpi, kas līga uz pusgadu, vaļinieki u. c. Māju puīši reti kulstīja. Kulstītājam maksāja par birkavu 4 rubļi.» (E 11, 1257 ar, Stelpē.)

Sal. VVM PV 3006. mape, 177. dok., Talsu apr. Kandavas pag. «Birzniekos».

saimnieces vajadzībām vajadzēja aust prievītes, lāpīt saplīsušās drēbes, cimdus, zeķes, adīt u. c.²⁸¹ Zēniem ganos bija jāpin grozi, jāvij striķi, nereti viņi pina arī salmu cepures, no kurām daļu atdeva saimniecei, daļu pārdeva pušiem vai tirgū.²⁸²

Lopus visbiežāk ganīja mežos, krūmājos, atmatās un citās lauksaimniecībā neizmantojamās platībās. Vasaras otrajā pusē,



21. att. Kulstikla LLM Kurzemes sētas pelavniekā.

pēc siena novākšanas, ganīšanu uzsāka pļavās, bet pēc labības nopļaušanas — arī tīrumos. Atvieglojās gana darbs, jo samazinājās no lopiem sargājamo vietu skaits. Visvairāk uzmanības

²⁸¹ «Ja gans bija meitene, tad saimniece deva līdzīgu darbu — kaut ko adīt. Bija arī noteikts, cik jānoada» (VVM PV 3010. mape, 182. dok., Talsu apr. Vandzenes pag. «Dižkuģeniekos»); «Ja meitene prata adīt, tad saimniece deva ganos līdz adīt.» (E 8, 810 arg, Stelpē.) Sal. E 11, 1259, Ezerē; VVM PV 3089. mape, 51. dok., Kuldīgas apr. Kūrmales pag.; 3050. mape, 44. dok., Tukuma apr. Remtes pag. «Melgrāvjos».

²⁸² Turpat.

ganam vajadzēja, ja lopus ganīja mežā, jo ganāmpulks tur varēja vieglāk izklīst un aiziet nobradāt pļavas vai sējumus. Par neuzmanību ganam draudēja sods — pēriens vai atvilkums no algas. Lai atvieglotu lopu uzmanīšanu, govīm kaklā pakāra koka vai metala zvaniņus, kas kustoties skaņēja. Katram zvaniņam bija sava īpatnēja skaņa, un iemanījies gans varēja pateikt, kur atrodas katra govys vai kura aizklīdusi projām. Visskanīgāko zvaniņu pakāra ganāmpulka barvedes kaklā, jo tās tuvumā parasti atradās pārējās govys. Zvaniņu lietošana ganam ļāva atrasties vairāk uz vietas un veikt saimnieces uzdoto papildu darbu.²⁸³

Pusdienas laikā pēc lopu pārdzišanas mājās ganam nācās veikt dažādus mājas darbus. Kā viens no svarīgākajiem, pat obligātiem darbiem jāmin lapu plūkšana un sakapāšana cūku ēdienam. Vajadzēja arī palīdzēt nama meitai vai saimniecei: sacirst un ienest žaģarus, ienest ūdeni, sarakt kartupeļus u. tml.²⁸⁴ Dažkārt ganam lika ravēt dārzus.²⁸⁵ Zēniem vajadzēja padzirdīt zirgus, pārvest tos no lauka; meitenēm — mazgāt traukus, slaukt govys, uzraudzīt šūpulī saimnieces bērnu u. tml. Daudz sīku darbu ganam atradās arī rudens rītos, kad salnu dēļ lopus dzina ganos vēlāk; tā, piemēram, viņš palīdzēja meitām lopus barot u. c.

Tomēr visvairāk dažādu blakus darbu ganam vajadzēja veikt kalpu sievu ganu dienās, t. i., vismaz vienu dienu nedēļā. Izmantodams gana atbrīvošanos no tā tiešajiem pienākumiem, saimnieks atrada citu viņa vecumam un spēkam piemērotu darbu, kura veikšanai nevajadzēja izmantot pieaugušu cilvēku. Zēniem vasarāja un ziemāju sējas laikā lika biržot laukus, ecēt, ieecēt sēklu u. tml. Meitenēm lika ravēt dārzus. Siena laikā vecākus zēnus un meitenes sūtīja pieaugušajiem palīgā ārdīt un grābt sienu un vest

²⁸³ «To (zvaniņu — S. C.) kāra zirgiem vai govīm kaklā, krūmos ganot, lai tās nepazustu un gans varētu mierīgi strādāt kādu roku darbu. Katram lopam bija savs šķindeklis, un gans pēc skaņas pazina, kura lopa nav tuvumā.» (VVM PV 3119. mape, 208. dok., Kuldīgas apr. Planicas pag. «Sproģos».) Lopiem zvaniņus kāruši kaklā arī Stelpe, Alšungā u. c. vietās.

²⁸⁴ «Pa dienviņu ganam jāsarauj dārzā cūkām lapas, jāienes žaģari, ūdens un jāveic citi darbi» (VVM PV 3010. mape, 182. dok., Talsu apr. Vandzenes pag. «Dižkuģeniekos»); «Kad gans pārdzen lopus pusdienās mājās, tam katru reizi jāsapā cūkām lapas» (VVM PV 3141. mape, 124. dok., Tukuma apr.); «Zēniem pusdienas laikā dažs jāva gulēt, dažs nē. Lapas cūkām bija jākapā pie katra saimnieka. Pie daža saimnieka pašam bija arī jāsašķin. Pusdienas laikā bija jāsanes ķēķī žaģari. Ja gans bija lielāks, tad pašam vajadzēja arī žaģarus skaldīt.» (E 8, 810 ag, Stelpe.) Sal. E 11, 1260, Bārbele; E 11, 1261, Rundāle; E 11, 1258, Milzkalnē; VVM PV 3119. mape, 105. dok., Kuldīgas apr. Pampāļu pag. «Roziņos» u. c.

²⁸⁵ VVM PV 3119. mape, 194. dok., Kuldīgas apr. Cieceres pag. «Audzēs»; 3129. mape, 32. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Skudrās»; E 8, 810 ag, Stelpe.

gubas. Šie darbi viņiem dažkārt negāja secen arī parasto darba dienu pusdienu laikos, it īpaši ja bija karsts laiks, daudz dunduru un lopus dzina ganos vēlāk nekā parasti. Labības plaujas laikā ganu sūtīja siet rudzu vai kviešu kūlišus un sliet tos statiņos. Labības kulšanas laikā viņam dažkārt nācās dzīt zirgus pa klājieni un veikt citus palīgdarbus.²⁸⁶

Gana izmantošana viņa uzdevumos neietilpstošu darbu veikšanā jāuzlūko kā visa iespējamā darbaspēka iesaistīšana ražošanā atbilstoši saimniecības ikreizējām vajadzībām, kā darba darītāju izvietošana atbilstoši patērējamā spēka daudzumam, lai spēcīgu pieaugušu cilvēku nenāktos izmantot tikai ar daļēju slodzi. No otras puses, šī parādība uzskatāma par kalpu, vaļinieku un trūcīgo zemnieku bērnu (šajā gadījumā ganu) apmācīšanu priekšā stāvošajam darbam, lai, sasnieguši 15 gadu vecumu, viņi sekmīgi spētu izpildīt mazo puīšu vai meitu pienākumus.

Noslēdzot nodaļu par laukstrādnieku darba apstākļiem, īsumā jāpieskaras dažām parādībām, kas kopējas visiem vai lielākajai daļai smagāko darba procesu un kas nebija apskatītas iepriekšējā analizē tikai tādēļ, lai izvairītos no atkārtošanās. Viena no tādām parādībām ir darba devēju un viņu ģimenes locekļu piedalīšanās lauku darbos. 19. gs. otrās puses sākumā, pastāvot klaušu nomas sistēmai, saimnieks un viņa ģimenes locekļi galvenokārt veica darbus savā saimniecībā, bet muižas klaušās sūtīja algoto darbaspēku: kalpus, puīšus, meitas, kuriem vajadzēja strādāt arī mājās kopā ar darba devēju un viņa ģimenes locekļiem. Tādā kārtā laukstrādnieki bija padoti divkāršai ekspluatācijai: muižā viņiem vajadzēja veikt uzrauga uzdotos darbus, par kuru neizpildīšanu draudēja sods; mājās gājēju darbaspēku savukārt iespējami pilnīgāk centās izmantot saimnieks.

Sākoties māju iepirkšanai par dzimtu, pieauga saimnieku ieinteresētība savā darbā. Lai kļūtu par neatkarīgu privātpašnieku, vajadzēja sagādāt līdzekļus mājas izpiršanas naudas

²⁸⁶ «Ja ganu zēnam bija jau 10 un vairāk gadu, tad viņam vajadzēja pēc pusdienas iet sienu grābt. Kā jādzen lopi laukā, tā jāiet ganos. Meitenēm bija jāiet ravēt, pie āboliņa grozīšanas un siena grābšanas. Ja mājās dzivoja kalps, tad sievai zināmas dienas bij jāiet ganos. Tad gans brīvs un viņam jāiet pie visiem saimniecības darbiem, kur viņš var palīdzēt. Vecākus zēnus 12—14 gadus vecus lika arī pie ecēšanas, vezumu kraušanas» (E 8, 810 ag, Stelpē); «Tajās dienās, kad ganos gāja kalpu sievas, gans gāja meitām palīgā sienu grābt, rudzus siet, zēni ecēt un citos vieglākos saimniecības darbos» (E 11, 1258, Milzkalnē); «Ja vaļiniekam vai kalpa sievai govš, tad ganam dažas dienas nedēļā brīvas. Tad viņu nodarbināja pie mājas darbiem, ecēšanas, siena grābšanas, ravēšanas, žagaru saciršanas u. c.» (VVM PV 3010. mape, 182. dok., Talsu apr. Vandzenes pag. «Dižkuģeniekos») u. c.

samaksai. Līdzekļus varēja iegūt, vienīgi pārdodot savas saimniecības ražojumus, ceļot saimniecības ienesīgumu un pazeminot ražošanas pašizmaksu, tādēļ saimnieki paplašināja laukus, tos rūpīgāk apstrādāja un mēsloja, iegādājās uzlabotus darba rīkus. Cenždamies celt darba ražīgumu, saimnieki kopā ar laukstrādniekiem piedalījās visos lauku darbos. Pieauga laukstrādnieku ekspluatācijas pakāpe, jo saimnieks, iedams līdzī darbā, bija gan mudinātājs, gan paraugs: gājējiem vajadzēja strādāt tādā pašā tempā kā saimniekam, kas darbā bija ieinteresēts nesalīdzināmi vairāk.²⁸⁷

Tomēr rīkotāja un pavēlnieka stāvoklis saimniekam deva iespēju pašus smagākos darbus uzvelt gājēju plecos. Saimnieks veica visatbildīgākos, bet ne smagākos darbus. Pēc māju iepirkšanas par dzimtu un sava stāvokļa nostabilizēšanas turīgākie saimnieki un viņu ģimenes locekļi biežāk sāka atrahties no lauku darbiem un rūpējās tikai par saimniecības organizatorisko pusi. Tāpēc 70. gadu vidū periodikā parādās raksti par to, ka «jaunlaiku zemkopji paši lauka darbu maz strādā un tādēļ darbu grūtums viņiem pa daļai svešs».²⁸⁸

Jo vairāk attīstījās kapitālisms lauksaimniecībā, jo plašākos apmēros topošā lauku buržuāzija atrāvās no lauku darbiem.²⁸⁹

²⁸⁷ J. Jansons-Brauns zināmā mērā kā aculiecinieks par šo jautājumu rakstīja: «Kontraktu slogus uzkrāva māju pircējiem un rentniekiem, bet viņu smagums bija jāizbauda māju gājējiem — kalpiem, jo no kalpu darba saimniekiem nu bija jāizsīt muižām maksājamās naudas summas. Nedaudzos «pelēko baronu» apgabalus (piem., Jelgavas apvidu) izņemot, latviešu zemnieki pa lielākai daļai paši līdz ar savu ģimeņu piederīgiem plēšas sviedriem vaigā māju darbos, bet līdz ar to viņi vēl nejaukāk izdzen un nokalpina savus gājējus — strādniekus.» (Baltijas revolūcija, I d., Rīgā, 1921., 26. lpp.) Sal. P. Stučka. Op. cit., 17. lpp.

Buržuāziskās Latvijas laikā bija tendence idealizēt lauku dzīvi un šķirisko pretrunu noklusēšanas nolūkos parādīt latviešu zemniecību kā viendabīgu, saskanīgu masu. Sajā nolūkā saimnieku piedalīšanās darbā tika iztēlota kā vienprātības izpausme. Tā arhitekts R. Legzdīņš, pauzdams šo tendenci, vienu no smagākajiem darbiem — kulšanu rijā — attēloja sekojoši: «Ja mēs tagad no tāienes, pāri laikam, skatām veco latviešu riju, mums viss liekas kā pasakā. Miļas sejas pie skala uguns, spriguļu ritms un dziedāšana, darbs, kas, liekas, nav vairs mokas, bet prieks, jautriba, kurā mainās ar nogurumu, šķelmīga vārdu maiņa un saimnieka pašapzinīgie norādījumi — viss tas tik gludi iederas vienkāršajās celtnu formās, atrazdamies vislabākā saskaņā ar dabu. Te mēs ieraugām kaut ko, ko materiālā kultūra un tehnika vien nespēj mums dot, — garu, sirdsskaidrību un sirsnību. Te cilvēki ir viengabalaini.» (R. Legzdīņš. Senā latvju klēts, kūts, pirts un rija. Ld, II, Rīgā, 1928., 98. lpp.)

²⁸⁸ B. Z., 1875., 26. nr., 210. lpp. Sal. B. Z., 1877., 8. nr., 59. lpp.

²⁸⁹ Kādreizējais Lielvircavas skolotājs J. Aberbergs savās atmiņās darba dalīšanu apraksta sekojoši: «Es aizgāju uz Lielvircavu 1897. gada rudenī. Pie

Turpretim trūcīgākie saimnieki, lai nomaksātu parādus un notūrētos savās mājās, nevarēja atļauties algot pietiekami daudz sveša darbaspēka un tādēļ arī paši piedalījās visos darbos. Abos gadījumos pieauga laukstrādnieku darba intensitāte un ekspluatācijas pakāpe. Kā to pieauguma faktori jāmin saimnieku smagais ekonomiskais stāvoklis un vispārējais kapitālistiskās lauksaimniecības progress, kas izpaudās palielinātās apstrādājamās zemes un pļavu platībās, uzlabotos darba rīkos, mašīnu ieviešanā u. c. parādībās.²⁹⁰

Lielākā ekonomiskā efekta sasniegšanai saimnieki centās iespējami racionālāk izmantot mājās esošo darbaspēku, tādēļ visā Kurzemē un Zemgalē vērojam spilgti izteiktu darba dalīšanu pēc vecuma, dzimuma un sociālā stāvokļa atbilstoši veicamo darbu smagumam un fiziskā spēka patēriņam. Visgrūtākie darbi, kā zemes apstrādāšana, pļaušana u. c., gūlās uz vīriešu — puīšu un kalpu pleciem. Vieglākos lauku un vairumu māju darbu veica sievietes — meitas un kalpu sievas. Bez tam vēl vieglākos darbos vajadzēja piedalīties arī pusaudžiem un pat bērniem, kas veica liela cilvēka pienākumus, saņemot tikai daļu no pieaugušā algas.

Steidzamāku darbu veikšanai bieži vien pieņēma dienas strādniekus, bez tam tajos bija jāpiedalās arī mājās dzīvojošo kalpu sievām un vaļiniekiem, tādējādi atstrādājot par dzīvokli un zemes gabaliņa lietošanu nolīgto dienu skaitu. Dienas strādnieki galvenokārt bija vai nu apkārtējie vaļinieki, vai trūcīgie zemnieki, kas nespēja iztikt no savas saimniecības ienākumiem. Dienas strādnieku algošana sevišķi plaši tika praktizēta 80. gadu lauksaimniecības krīzes laikā, kad saimnieki līdzekļu taupības nolūkos centās līgt pēc iespējas mazāk pastāvīgu strādnieku.

Uzlaboto darba rīku ieviešana zemnieku sētās deva iespēju saimniekiem celt darba ražīgumu, samazināt algoto strādnieku daudzumu un pazemināt ražojumu pašizmaksu. Cerēdami ietaupīt vairāk līdzekļu, saimnieki pirmām kārtām samazināja puīšu skaitu, jo viņu algas bija augstākas, un uzlabotie darba rīki, kā arkli, ecēšas un citi, vispirms skāra tos darbus, ko pēc pastāvošā

saimniekiem mani pārsteidza pārticība, jo pats biju nācis no trūcīga apvidus. Reti kāds saimnieks strādāja pats uz lauka, toties viņi ļoti labi prata vadīt saimniecību un pārzināja savas kūtis un katru druvas stūri.» (E. Akermānīš. Lielvircavas novads. Jelgavā, 1937., 69.—70. lpp.)

²⁹⁰ Iepazīnies ar Kurzemes un Vidzemes zemnieku stāvokli, senators Manaseīns ziņojumā Krievijas caram 80. gadu sākumā rakstīja: «Lielākā daļa saimnieku, kas apgrūtināti ar lieliem maksājumiem par pirktajām vai rentētajām zemēm, atrodas grūtā ekonomiskā stāvoklī un savukārt apstākļu varas pēc ir spiesti ārkārtīgi ekspluatēt lauku bezzemniekus, kas nenovēršami turpināsies vairākus gadu desmitus.» (Manaseīna revīzija, 339. lpp.)

darba dalījuma veica puīši. Meitu skaitu nevarēja samazināt, pateicoties lopkopības attīstībai, kas galvenokārt prasīja sieviešu darbarokas. Tādā kārtā, neskatoties uz uzlaboto darba rīku lietošanu, laukstrādnieku darba intensitāte un ekspluatācijas pakāpe arvien pieauga gan samazinātā darba darītāju skaita, gan arī paplašināto lauku un citu apstākļu dēļ. Sevišķi spilgti šis parādības iezīmējās 80.—90. gados, kad tās atspoguļojās arī latviešu buržuāziskajā presē.²⁹¹

Šajā laikā jaunas vēsmas parādījās arī darba dalīšanā pēc dzimumiem: samazinoties puīšu un kalpu skaitam, saimnieki arī smagākajos darbos sāka plašāk izmantot sieviešu darbaspēku.

Pieaugošā ekspluatācijas pakāpe, nenormētais darba laiks un smagie darba apstākļi mudināja laukstrādniekus prasīt darba algas paaugstināšanu un dzīves apstākļu uzlabošanu. Saimnieciskās grūtībās nonākušie darba devēji negribēja saprast pamatotās gājēju prasības, viņi žēlojās par laukstrādnieku nepaklausību, nesaticību, slinkumu u. c. sliktām īpašībām. Tomēr darba devēju starpā šajā jautājumā nebija vienprātības. Vieni uzskatīja, ka strādnieki stipri izlaidušies un viņu prasības nav ņemamas vērā. Otri turpretim domāja, ka vaina meklējama strādnieku grūtajos apstākļos un saimniekiem jāsāk to uzlabošana. Neraugoties uz šiem diametrāli pretējiem uzskatiem strādnieku prasību novērtēšanā, darba devēji bija vienis prātis par to, ka viņiem no gājēju darbaspēka izmantošanas jāgūst iespējami lielāks labums un jānodrošina savs stāvoklis. Tādēļ 80. gadu sākumā saimnieki izteica domu, ka, līgstot gājēju, jānorunā arī padarāmā darba daudzums (sk. 62. lpp. 133. parindi). Tajā pašā laikā tika ierosināts, ka darbu sekmīgai veikšanai vajag salīgt kādu spēcīgu kalpu, kuram var maksāt lielāku algu; otrs pieņemams kāds jaunāks, kas neprasa lielu algu, bet trešais kāds vecāks puskalps, kas arī neprasišot lielu algu. Ja būšot šāds saimes sastāvs, tad «stiprais kalps varot būt visa darba vedējs un tie citi viņam līdz diezgan pastrā-

²⁹¹ Tā, piemēram, laikraksts «Darbs» 1875. g. 37. nr. 451. lpp. rakstīja: «Saimnieki, gribēdami izdošanas mazināt, tur reizēm vienu kalpu vai kalponi mazāk nekā vajadzīgs. Tiem citiem nu darbi jāpadara, jo nedarīts nekas nevar palikt. Kalpiņi nu tiek nostrādīnāti līdz nāvei. Meitām jāiet pie grūtākiem darbiem: plaut, kult utt.» Arī J. Jansons-Brauns rakstīja: «Lai tikai saknāpinātu algojamo strādnieku skaitu, viņi (saimnieki — S. C.) ņemas māju tīrumus apstrādāt ar gluži nepietiekošu darbaspēku un dzen vasarā darbā nepieaugušus bērņus un vārgus vecīšus; tie nenovēl vajadzīgo atdusu un no rīta gaismas līdz vēlai naktij māju ļaudīm jāpūlas nemitīgā darba gaitā.» (Op. cit., 26.—27. lpp.) Sal. D. L., 1890., 68., 1896., 129.; B. V., 1888., 205. u. c. Arī P. Stučka. Op. cit., 20. lpp.

dāšot un zemkopības darbi, pareizi iedalīti, varēšot labi veikties». ²⁹²

Vienlaicīgi ar šiem darba devēju ierosinājumiem latviešu buržuāziskās preses slejās parādījās raksti, kas atspoguļoja saimnieku uzskatus par algotā darbaspēka vērtību un tā izmantošanu. ²⁹³

Darba devēju prasības pret laukstrādniekiem 19. gs. otrajā pusē arvien pieauga, bet pieauga arī gājēju pretošanās smagajai ekspluatācijai. Tādēļ saimnieki meklēja līdzekļus, kā pielabināties strādniekiem, panākt lielāku darba ražīgumu un strādnieku ieinteresētību darbā. Par vienu no šādiem līdzekļiem darba devēji uzskatīja gājēju pacienāšanu smago darbu laikā ar degvīnu. ²⁹⁴ Līdzīgu demagoģisku paņēmieni «Baltijas Zemkopis» ieteic arī dažus gadus vēlāk: «Mazs piemetums pie lones, kad dievs saimnieku svētījis, tāpat maza dzeramnauda uz svētkiem vai šnabītis pie grūta darba dažreiz dara brīnumus pie strādniekiem. Uzteikšanas vārdiņš tāpat, kad strādnieks ko krietnu pastrādājis.» ²⁹⁵ Citiem vārdiem sakot, saimniekam jāpanāk lielāks laukstrādnieku darba ražīgums ar līdzekļiem, kas no viņa neprasa lielus izdevumus un neved pie tālākas šķirisko pretrunu saasināšanās.

Tomēr minētie pasākumi nevarēja novērst darba devēju un laukstrādnieku šķirisko pretrunu saasināšanos, ko radīja zemniecības dzīves apstākļi. Attīstoties kapitālistiskajam ražošanas veidam lauksaimniecībā, arvien vairāk padziļinājās sociālā plaisa starp zemes īpašniekiem vai nomniekiem no vienas un bezzemniekiem no otras puses, pastiprinājās šķiru cīņa laukos. Viena no tās izpausmes formām bija laukstrādnieku plūšana uz pilsētām, kur tie cerēja atrast labākus dzīves un darba apstākļus: ērtākus dzīvokļus, noteiktu darba laiku, lielāku peļņu un neatkarīgāku stāvokli.

²⁹² B. Z., 1875., 26., 210. lpp.

²⁹³ «Viņš nu ir mans strādnieks, ir ar mani notaisījis uz tik un tik ilgu laiku, viņa laiks pieder man, jo es viņa laiku un spēku esmu nopircis. Tāpēc man nu jālūko, ka viņš labi daudz padara, lai neviens brīdis nepaietu, kur tas priekš manis kaut kā nedarītu. Tā ir mana lielākā bēda, par citu man nav daļas.» rakstīja «Baltijas Zemkopis» 1877. g. 49. nr., 393. lpp.

²⁹⁴ «Steidzamajos darba laikos daži zemkopji mēdz gājējiem pasniegt nedēļas dienās katram pa pudelei alus, gribēdami, lai gājēji priecīgi un veikli nokopj viņu lauku ražojumus.» (B. Z., 1875., 32., 264. lpp.) Sal. D. L., 1887., 132; arī E 8, 726 ag. Milzkalnē. Šādu pasākumu saimnieki praktizēja arī Stelpē, Bārbelē, Turlavā u. c. vietās.

²⁹⁵ B. Z., 1879., 17., 132. lpp.

IV nodaļa

1850

LAUKSTRĀDNIĒKU DZĪVES APSTĀKĻI

LAUKSTRĀDNIĒKU DZĪVOJAMĀS TĒLPAS UN IEKŠEJAIS TO IEKĀRTOJUMS

Laukstrādnieki no saimniekiem saņēma dzīvokli, tādēļ dabīgi rodas jautājums, kādi bija šie dzīvokļi un to iekšējais iekārtojums, kā tajos izvietojās laukstrādnieki — puīši, kalpi, meitas, gani, kādos apstākļos viņiem vajadzēja atpūsties un smelties spēkus jaunai darba dienai.

Laukstrādnieku dzīvokļa apskats ir daļa no plašā un svarīgā jautājuma par zemniecības šķiriskajām attiecībām un sadzīvi kapitālisma straujās attīstības periodā. Šis jautājums ir arī daļa no problēmas par latviešu tautas dzīves veidu un materiālo kultūru laika posmā, kad izzūd klaušu saimniecības periodam raksturīgie sadzīves un materiālās kultūras elementi un to vietā stājas zemniecības kapitālistiskās attiecības un tām atbilstošās sadzīves un materiālās kultūras parādības.²⁹⁶

²⁹⁶ Jautājums par Kurzemes un Zemgales zemnieku mājokļiem 19. gs. otrajā pusē līdz šim maz pētīts. Plašāku vispārinošu pētījumu gandrīz nav, un publicēto materiālu vairums populārā veidā sniedz vienīgi vienas vai dažu dzīvojamo māju aprakstu. Kā nozīmīgākie apraksti jāmin J. Jaunzema Kurzemes sēta, Rīgā, 1943.; Kādas senlaiku kuršu dzīvojamās mājas stāsti. S. u. M., Rīgā, 1939., I; Zemgales sēta, S. u. M., Rīgā, 1937., IV; Pieminekļu valdes Brīvdabas muzejs, Rīgā, 1938.; Latvijas PSR ITK Valsts vēsturiskā muzeja Brīvdabas muzejs, Rīgā, 1941.; K. Andersmanis. Tautas celtniecība un ēku iekārta Talsu novadā. Talsu novads, Rīgā, 1935.—1937.; P. Arends. Kā latvieši senāk istabas iekārtojuši un apgaismojuši. LdD, VIII, Rīgā, 1931. un daži citi.

Zināmu materiālu te sniedz arī A. Bilensšteins (Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten, I. СПб., 1907) un citi 19. gs. autori.

Lielais vairums esošo aprakstu mums sniedz ziņas tikai par mājokļu tipiem un iekārtojumu, neskarot to iemītņiekus, neaplūkojot mājokļus no sadzīves un materiālās kultūras vēstures viedokļa. Tāpēc arī šajos aprakstos nav laukstrādnieku dzīvokļu apskata, trūkst ziņu par to, kā sociāli ekono-

19. gs. otrajā pusē, it īpaši pirmajos gadu desmitos, vairums zemnieku vēl mita vecajās, kļaušu saimniecības sairuma posmā celtajās dzīvojamās mājās. Šo ēku izveidojums atbilda tā laika sociāli ekonomisko apstākļu radītajai zemniecības sadzīvei un savstarpējām attiecībām. Ēkas bija celtas ar tādu aprēķinu, lai tajās varētu novietoties saimnieka ģimene un laukstrādnieki. Māju iedzīvotāju skaits nereti sniedzās vairākos desmitos, un ļoti sapsiesti dzīvoja ne vien gājēji, kurus līga saimnieks savas zemes apstrādāšanai, bet arī t. s. «zemes kalpi», kurus muižnieki izvietoja zemnieku sētās. Zemes kalpi no sētas kā algu saņēma no- teiktu zemes gabalu un gāja muižas kļaušās.²⁹⁷

Nopietni uzlabojumi zemnieku mājokļos šajā laikā nebija iespējami: muižnieks nebija ieinteresēts uzlabot kļaušu zemnieku dzīves apstākļus. Ēku uzlabošanā un remontā nebija ieinteresēts arī saimnieks — māju rentnieks, kuru muižnieks katrā laikā varēja izlikt no mājām. Nedaudz labāks stāvoklis bija vienīgi valsts zemniekiem, kas māju mantoja no paaudzes uz paaudzi.

Stāvoklis nedaudz uzlabojās, kad muižnieki kļaušu nomas vietā ievada naudas nomu un sāka turēt pastāvīgus algotus laukstrādniekus, kuriem muižās ierīkoja īpašas kalpu mājas, jo tādējādi samazinājās zemnieku sētu iemitnieku skaits un atslogojās pārpildītās dzīvojamās telpas.

Naudas nomas ieviešana deva spēcīgu stimulu turīgāko zemnieku saimniecību uzplaukumam: radās iespēja pilnvērtīgāk izmantot mājās esošo darbaspēku, pāriet uz racionālāku saimniekošanas veidu. Tomēr mājokļos šī pārmaiņa kaut cik jūtami neatspoguļojās: vairums zemnieku joprojām turpināja dzīvot

miskie apstākļi ietekmējuši mājokļus un to iekārtojumu, kā vēsturiskās attīstības gaitā pārveidojušās kļaušu saimniecības apstākļos celtās dzīvojamās mājas, kādi jauni elementi vērojami mājās, kas celtas kapitālisma straujās attīstības laikmetā.

So jautājumu atrisināšanai atbilde jāmeklē plašos un vispusīgos pirmavotu pētījumos, izmantojot muzeju, arhīvu, periodikas, lauku ekspedīciju un citus materiālus. Kā nozīmīgākie no šādiem materiālu krājumiem jāmin VVM PV arhīvā, LLM arhīvā, LPSR ZA Vēstures un materiālās kultūras institūta Etnografijas sektora arhīvā, pagājušā gadsimta periodikā un citur atrodamās ziņas.

²⁹⁷ A. Līventāls 1874. gadā par to rakstīja: «Zur Zeit der Leibeigenschaft und auch nachher bis zum Aufhören der Frohne wohnte das ländliche Arbeiterpersonal, sowohl das verheiratete, als auch das unverheiratete bei den Wirten in den Gesinden. Ausser den Gesinden, die nur ein Wohnhaus mit zwei, höchstens drei Wohnräumen hatten, gab es keine besonderen Arbeiterwohnungen. In den Gesinden drängte sich alles zusammen, was zur ländlichen Arbeiterbevölkerung gehörte.» (A. Lieventhal. Zur Lage und Frage der ländlichen Arbeiter in Kurland. «Baltische Monatsschrift», 23. Bd., Riga, 1874.)

vecajās dzīvojamās mājās, kuras šauro un tumšo telpu, mazo logu un vienkāršās apkures sistēmas dēļ bieži vairs neatbilda to īpašnieku jaunajām prasībām. Daudz aktuālāks jautājums nekā jaunu mājokļu celšana bija saimniecību uzlabošana, kur tad arī tika ieguldīts vairums zemnieka rīcībā esošo līdzekļu.

Saprotams, ka šajā laikā tika arī celtas jaunas un remontētas nolietojušās ēkas. Tomēr principiālas pārmaiņas tajās maz novērojamas. Spilgtāk tās iezīmējās tikai pēc 60. gadu reformām, kad Latvijas laukos sākās kapitālisma straujas attīstības process un latviešu lauku buržuāzijas veidošanās.

Salīdzinot dažādu novadu dzīvojamo māju plānus, aprakstus un savāktās ziņas, redzam, ka visā 19. gs. otrajā pusē Kurzemē un Zemgalē tipiska parādība ir atsevišķas dzīvojamās telpas saimnieka ģimenei un atsevišķas laukstrādniekiem.²⁹⁸ Šī principiālā līnija ievērota visos apvidos. Lokālas atšķirības vērojamas vienīgi atbilstošo telpu savstarpējā izvietojumā, izmēros, atsevišķu detaļu izveidojumā, ko nosaka saimniecības lielums, paredzamais iemītnieku skaits un citi faktori.

Saime²⁹⁹ mitinājās lielā kopējā t. s. «saimes istabā», saimnieka ģimene — saimnieku galā.³⁰⁰

19. gs. otrajā pusē, it sevišķi tās sākumā, vairums zemnieku savus mājokļus cēla no koka un juma ar salmu vai niedru jumtiem. Atsevišķos apvidos, kur bija mazāk kokmateriālu, bet vairāk celtniecībai noderīgu mālu, taisīja māla kleķa dzīvojamās mājas. Samērā reti varēja sastapt akmeņu vai ķieģeļu dzīvojamās mājas. To celtniecība izvērsās tikai pēc 60. gadu reformām, kad turīgākie saimnieki, iepirkuši mājas par dzimtu, sāka celt mūra dzīvojamās ēkas.³⁰¹

²⁹⁸ Šī parādība turīgāko zemnieku saimniecībās vērojama jau 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā, piemēram, Jelgavas apr. Džūkstes pag. «Krimūnas» (1750. gadi) (J. J a u n z e m s. Zemgales sēta. 147.—151. lpp.); Sīpeles pag. «Večkempjos» (1770. gadi) (tagad LLM Zemgales sētā); Kuldīgas apr. Snepeles pag. «Lauciniekos» (1790. gadi) (J. J a u n z e m s. Kurzemes sēta. 35. lpp.); Liepājas apr. Nīcas pag. «Tupešos» (1820. g.) (tagad LLM Kurzemes sētā); Nīcas pag. «Spirēnos» (1808. g.); Rucavas pag. «Dejos» (ap 1800. g.); Talsu apr. Laidzes pag. «Sniķeros» (1820. g.) (VVM PV 2948. mape. 65./76. dok.) u. c.

²⁹⁹ Ar vārdu «saimē» te un arī turpmāk apzīmēti visi laukstrādnieki — kalpi, puīši, meitas, gani — kopā.

³⁰⁰ Šīm telpām ir arī vietējie nosaukumi. Saimes istabu dažkārt sauca par «lielistabu», «dižistabu», «lielo istabu», saimnieku galu — par «saimnieku kambari», «kambari» u. c.

³⁰¹ Šī pārmaiņa atspoguļojas arī sava laika periodikā. Tā «Dienas Lapā» 1887. g. 128. nr. lasām: «Kad drusku pastaigā pa Kabiles pagastu, tad tīri prieks redzēt, kā saimnieki savas mājas koši uzkopuši. Lielākā daļa no viņiem

Zināmu pārskatu par koka, māla kleķa, akmeņu un ķieģeļu mājokļiem Kurzemes guberņā dod pēc 1883. gada datiem sastādītā 7. tabula.³⁰²

Turīgāko zemnieku dzīvojamās mājas 19. gs. 50.—60. gados pa lielākai daļai sastāvēja no nama ar apvalkdūmeni (mantel-skursteni), saimes istabas, vienas vai vairākām saimnieku istabām, vienas vai divām pretistabām. Lielākā no visām telpām bija saimes istaba, lai tajā varētu novietoties vairums mājas iemītnieku.³⁰³ Šādam ēku plānojumam minētajā laika posmā raksturīgs bija t. s. trijiedalījums: vidū nams, no tā uz vienu pusi istabas (saimes un saimnieka istabas), uz otru — pretistabas. Dažkārt arī no nama uz vienu pusi atrodas saimnieku istabas, uz otru — saimes dzīvojamās telpas.³⁰⁴

Šis, protams, ir tikai ēkas pamatiedalījums. Tālākajā telpu izvietojumā vērojama liela dažādība. Arī saimes istabas lielums un izvietojums ēkā var būt dažāds atkarībā no saimniecības lieluma un paredzētā gājēju skaita. Tomēr, salīdzinot lielāku skaitu objektu, saimes istabas izvietojumā redzam zināmas likumsakarības, kas kopējas gan visiem, gan arī katram atsevišķam novadam; pie tam pēdējā gadījumā cēlāji tās ievērojuši sevišķi stingri.

Visbiežāk saimes istaba atrodas pa labi vai kreisi no nama. Aiz saimes istabas, tās galā vai sānos, atrodas saimnieku kambaris — viena vai vairākas telpas. Saimnes istabai pretējā nama pusē atrodas viena vai vairākas pretistabas, kur dažkārt ierādīja mitekli kalpiem vai vaļiniekiem.

Kā vieni no vecākiem šāda plānojuma piemēriem minami ap 1820. gadu celtā dzīvojamā māja Talsu apr. Laidzes pag. «Sni-

cēluši košas mūra dzīvojamās ēkas, daudziem arī laidari tad pat stipri, no akmeņu mūra glīta uzcelti, kas dod liecību, ka katrs, kam cik necik iespējams, rūpējas savu saimniecību labi un patīkami ierīkot.»

³⁰² Я. Лудмер. Op. cit.

Jāpiezīmē, ka dažas Ludmera publicētajā tabulā atrodamās saskaitīšanas kļūdas sniegto datu kopainu negroza.

³⁰³ Sal. 142. lpp.

³⁰⁴ Arī Oranovskis apliecina, ka saimnieka ģimene 50. gadu beigās — 60. gadu sākumā dzīvojuši atsevišķi no laukstrādniekiem un ka dzīvojamai mājai bijis trijiedalījums: «Главное строение назначается для жилья и состоит большей частью из двух половин, разделенных сенями, которые вместе с тем по устройству в них очага составляют кухню. Вправо от сеней находится помещение, состоящее из одной или двух комнат для хозяина и его семьи. Работники и хозяйская прислуга имеют помещение на противоположной стороне сеней, состоящее почти всегда из одной комнаты, разделенной иногда перегородкой, для устройства особого помещения для каждого пола» (А. Орановский. Op. cit., 383. lpp.).

7. tabula

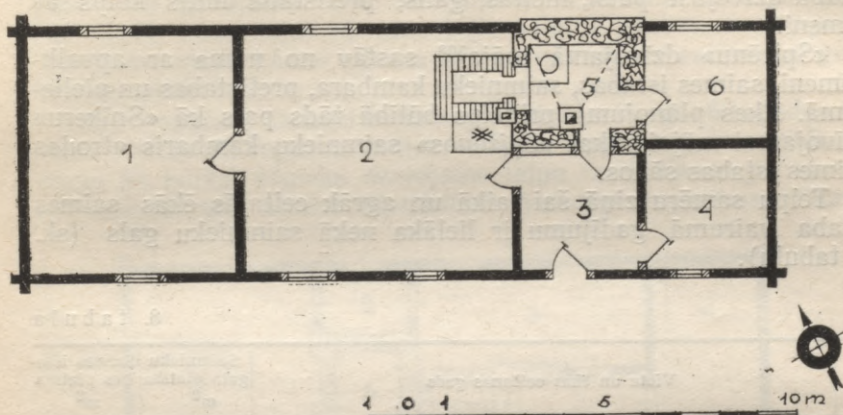
Nr. p.k.	Aprīņķi	No tām																
		kieģeļu un aģmeņu						koka						kleģķa				
		kopskaitis	jumi			kopskaitis	kārniģu	koka	jumi			kopskaitis	kārniģu	jumi				
			kārniģu	koka	salnu un nģedru				kārniģu	koka	salnu un nģedru			koka	salnu un nģedru			
4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15							
3	Dzģvģjamo mģģu kop-skaitis																	
1	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15		
1	Ilģkstes	1	—	1	—	—	—	—	2997	—	105	2890	8	—	—	8		
	a) Privģtģmģģģģ bij. zemģnieģi	3006							23		1	20						
	b) Valstsģģģģģ zemģnieģi	23																
2	ģaunģelģģģģģ	48	—	7	41	—	—	858	2059	3	42	812	6	—	—	6		
	a) Privģtģmģģģģ bij. zemģnieģi	912									15	336	1701	12				
	b) Valstsģģģģģ zemģnieģi	2317																
3	Baģskas	62	55	1	6	1048	25	109	909	54	8	1	45					
	a) Privģtģmģģģģ bij. zemģnieģi	1183									34	92	1018	23				
	b) Valstsģģģģģ zemģnieģi	1215																
4	Dobģģes	78	56	1	21	790	45	56	687	235	9	10	216					
	a) Privģtģmģģģģ bij. zemģnieģi	1125									162	40	1561	39				
	b) Valstsģģģģģ zemģnieģi	1922																
5	Tģģģģģģ	158	35	17	100	1007	25	180	774	175	5	27	140					
	a) Privģtģmģģģģ bij. zemģnieģi	486									4	10	415	15				
	b) Valstsģģģģģ zemģnieģi	672																
6	Tģģģģģģ	285	36	74	112	1257	85	895	199	123	13	57	50					
	a) Privģtģmģģģģ bij. zemģnieģi	672									3	201	391	5				
	b) Valstsģģģģģ zemģnieģi																	

7. tabulas turpinājums

Nr. p. k	Apriņķi	Dzīvojamie māju kop- skaitis	No tām											
			knieģeļu un akmeņu jumti					koka jumti					koka jumti	
			kopskaits	kārnīņu	koka	salmu un niedru	kopskaits	kārnīņu	koka	salmu un niedru	kopskaits	kārnīņu	koka	kopskaits
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
7	Aizputes													
	a) Privātmuižu bij. zemnieki	1385	97	15	36	46	1137	29	155	944	46	1	4	41
	b) Valstsmuižu zemnieki	554	3	—	—	3	535	—	124	407	2	—	1	1
8	Grobiņas													
	a) Privātmuižu bij. zemnieki	803	58	1	21	36	669	5	62	591	17	1	2	14
	b) Valstsmuižu zemnieki	2580	26	4	7	15	2525	11	19	2495	6	—	—	6
9	Kuldīgas													
	a) Privātmuižu bij. zemnieki	838	43	4	23	15	711	11	146	530	58	1	6	50
	b) Valstsmuižu zemnieki	1571	46	14	24	8	1468	13	404	994	33	2	2	29
10	Ventspils													
	a) Privātmuižu bij. zemnieki	1066	8	7	1	—	1045	115	712	175	2	1	1	—
	b) Valstsmuižu zemnieki	562	3	2	1	—	328	16	89	187	14	2	2	10
	Visā guberņā													
	a) Privātmuižu bij. zemnieki	13351	788	209	182	377	11519	343	2462	8511	724	39	108	570
	b) Valstsmuižu zemnieki	11903	452	139	65	246	10941	258	1316	9191	149	11	13	125

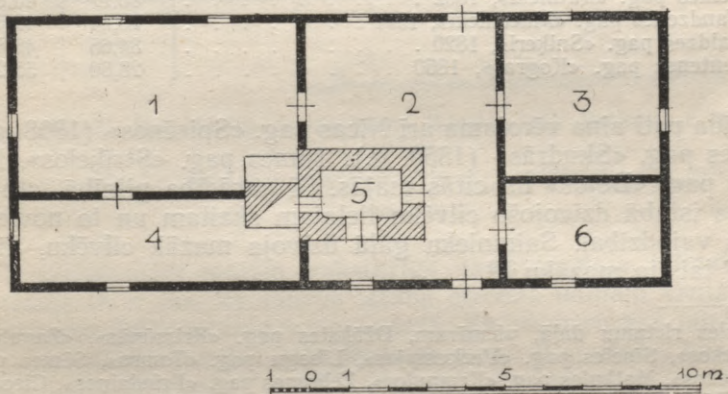
ķeros»³⁰⁵ (22. att.) un ap 1808. gadu celtā dzīvojamā māja Liepājas apr. Nicas pag. «Spirēnos»³⁰⁶ (23. att.).

«Sniķeru» dzīvojamā māja³⁰⁷ sastāv no nama, apvalkdūmeņa,



22. att. Dzīvojamās mājas plāns Talsu apr. Laidzes pag. «Sniķeros» (VVM PV 2948. mape, 65./76. dok.).

1 — istaba, 2 — ļaužu istaba, 3 — nams, 4 — ankambaris, 5 — apvalkdūmenis; 6 — pieliekamais.



23. att. Dzīvojamās mājas plāns Liepājas raj. Nicas c. p. «Spirēnos».

1 — saimes istaba, 2 — nams, 3 — pretistaba, 4 — saimnieku kambaris, 5 — apvalkdūmenis, 6 — pieliekamais.

³⁰⁵ VVM PV 2948. mape, 65./76. dok.

³⁰⁶ LLM 10. mape, 33. dok.

³⁰⁷ Līdzīga plānojuma ēkas bagātīgi sastopamas visā Kurzemē un

saimes istabas, saimnieku istabas, pretistabas, pieliekamā. No nama durvis pa kreisi ved saimes istabā, no tās tālāk saimnieku galā. No nama durvis pa labi ved pretistabā. «Sniķeru» saimes istabā dzīvojuši puīši, meitas, gans; pretistabā mitis kalps ar ģimeni.

«Spirēnu» dzīvojamā māja³⁰⁸ sastāv no nama ar apvalk-dūmeni, saimes istabas, saimnieku kambara, pretistabas un pieliekamā. Ēkas plānojuma princips būtībā tāds pats kā «Sniķeru» dzīvojamai mājai, tikai «Spirēnos» saimnieku kambaris atrodas saimes istabas sānos.

Telpu samēru ziņā šai laikā un agrāk celtajās ēkās saimes istaba vairumā gadījumu ir lielāka nekā saimnieku gals (sk. 8. tabulu).

8. tabula

Nr. p. k.	Vieta un ēkas celšanas gads	Saimnieku gāla platība m ²	Saimes istabas platība m ²
1	Sīpeles pag. «Večkempji», 1770	28,80	52,00
2	Nīcas pag. «Tupeši», 1820	20,75	48,14
3	Nurmuižas pag. «Strēļi», 1850	46,52	64,22
4	Lībagu pag. «Tomi», 1822	43,80	59,13
5	Sēmes pag. «Ratnieki», 1862	35,77	43,80
6	Vandzenes pag. «Mucenieki», 1861	28,81	49,58
7	Laidzes pag. «Sniķeri», 1820	34,65	42,84
8	Zentenes pag. «Kogras», 1850	28,60	55,25

Tāda pati aina vērojama arī Nīcas pag. «Spirēnos» (1808. g.), Remtes pag. «Skudrās» (1850. g.), Tumes pag. «Striķeļos», Rucavas pag. «Dejos» un citās mājās. Šī parādība pilnībā atbilst saimes istabā dzīvojošo cilvēku lielajam skaitam un to novietojanas vajadzībai. Saimnieku galā dzīvoja mazāk cilvēku, tādēļ to arī taisīja mazāku.³⁰⁹

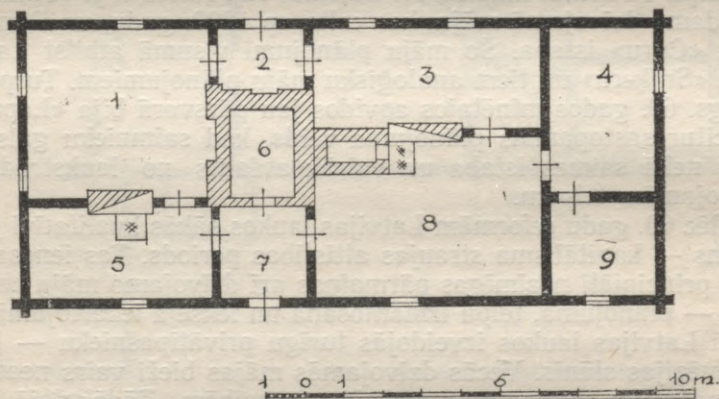
Zemgales rietumu daļā, piemēram, Džūkstes pag. «Krimūnās», «Žagatās», «Lejniekos», Sīpeles pag. «Večkempjos», Lībagu pag. «Tomos», Sēmes pag. «Ratniekos», Matkules pag. «Krumuļos», Zebrenes pag. «Priedaiņos», Cieceres pag. «Dūzēnos», Sātiņu pag. «Tērpos», Kūrmales pag. «Klibjos», Kalvenes pag. «Pavāriņos», Gramzdas pag. «Uzeļbunčos», Cīravas pag. «Kalneniekos» un citur.

³⁰⁸ Šāda veida plānojums visvairāk sastopams dienvidrietumu Kurzemē, piemēram, Nīcas pag. «Tupešos», Purmsātu pag. «Veitos», Aizviķu pag. «Burvjos», Dunalkas pag. «Maztuņņos», Vecpils pag. «Pečās» un citur. Tas novērots arī Alsungas, Snēpeles, Turlavas, Raņķu, Skrundas pag.

³⁰⁹ A. Līventāls norāda, ka šajā laikā uz naudas nomu nodotā saimniecībā caurmērā dzīvo 20 cilvēku, bet atsevišķos gadījumos to skaits pieaug

Zemgales centrālajā un austrumu daļā, kur kapitālisma attīstība lauksaimniecībā norisinājās straujāk, ātrāk izzuda vecās dzīvojamās mājas. Tādēļ bijušajos Jelgavas un Bauskas apriņķos grūti atrast stipri nepārbūvētū 18. gs. beigās vai 19. gs. pirmajā pusē celtu dzīvojamo māju. Šo iemeslu dēļ nevaram kaut cik precīzi fiksēt, kāds šajos apvidos bijis saimes istabas novietojums dzīvojamā mājā, kādas bijušas saimes istabas un saimnieku gala lielumu attiecības.

Sajos apvidos samērā bieži saglabājušās 19. gs. 60. gados un vēlāk celtās dzīvojamās mājas. Tapēc iespējams konstatēt to būves un laukstrādnieku dzīvojamo telpu izvietojanas principus, kas īstenībā gan atbilst kapitālisma straujas attīstības laikam.



24. att. Dzīvojamās mājas plāns Bauskas raj. Bruknas c. p. «Lapušos».

1 — zāle, 2 — nams, 3 — saimnieku istaba, 4 — pieliekamais, 5 — saimnieku istaba, 6 — apvalkdūmenis, 7 — nams, 8 — saimes istaba, 9 — maltuve.

Šīm dzīvojamām mājām raksturīgs jau minētais trijdaļījums. Īpatnējs te ir tas, ka saimes istaba atrodas namam vienā pusē, saimnieku dzīvojamās telpas — otrā. Kā piemēru var minēt dzīvojamo māju Bauskas raj. Bruknas c. p. «Lapušos», kas celta 1867. gadā (24. att.).

līdz 40. Turpretim kļaušu saimniecības laikā sētas iemītņieku skaits bijis par 30—40% lielāks. (A. Lieventhal. Op. cit., 50. lpp.)

Tomēr jāpiebilst, ka arī 50.—60. gados celtajās dzīvojamās mājās saimnieku gals nereti mēdz būt plašāks nekā saimes dzīvojamās telpas. Vispilgtāk to nākas novērot Zemgalē — Jelgavas, Bauskas, Baldones rajonu teritorijās.

Pēc šāda principa izveidotas ēkas sastopamas Baldones raj. Stelpes c. p. «Pliekšānos», Bauskas raj. Bārbeles c. p. «Kraukļos» un «Griķmalējos», Pāces c. p. «Šmuļos» u. c. Visas šā tipa ēkas sastāv no vairākiem priekšnamiem, saimes istabas, divām saimnieku istabām, zāles, maltuves-pieliekamā. Raksturīgi, ka šis ēku plānojuma veids principā atbilst iepriekš aplūkotajiem. Saimes un viena no saimnieku istabām atrodas nama vienā pusē. Tās atbilst saimes istabai un tās sānos novietotajam saimnieku kambarim. Nama otrā pusē atrodas zāle un otra saimnieku istaba, kas atbilst pretistabām resp. pretistabai un pieliekamajam. Tādēļ iespējams, ka arī Jelgavas, Bauskas un Baldones rajonos 19. gs. pirmajā pusē dominēja jau aprakstītie ēku plānojuma un telpu samēru principi. Tā domāt mudina arī Bauskas raj. Pāces c. p. «Smūdžos» atrodamā dzīvojamā māja, kas celta ap 1800. gadu, un Rundāles pag. «Curu» istaba. Šo māju plānojumi visumā atbilst Laidzes pag. «Sniķeru» un tiem analoģisku māju plānojumiem. Turpretim 19. gs. 60. gados minētajos apvidos jau pārsvarā bija «Lapušos» un citur sastopamais plānojuma veids, kad saimnieku gals plašāks nekā saimes istaba un vairāk atdalīts no laukstrādnieku dzīvojamām telpām.

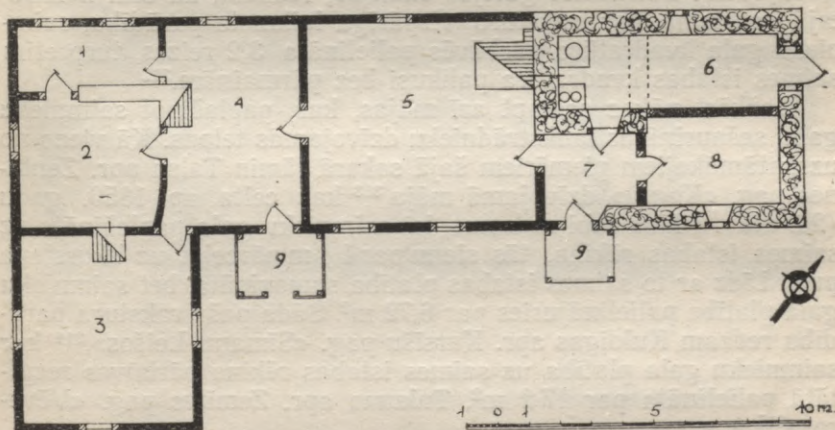
Pēc 60. gadu reformām Latvijas laukos sākās kvalitatīvi jauns posms — kapitālisma straujas attīstības periods. Tas ienesa jaunas, principiāli nozīmīgas pārmaiņas arī dzīvojamo māju celtniecībā — plānojumā, telpu izmantošanā un iekšējā iekārtojumā. Šai laikā Latvijas laukos izveidojās turīgu privāttipa saimnieku — lauku buržuāzijas slānis. Vecās dzīvojamās mājas bieži vairs neatbilda to īpašnieku jaunajām augošajām prasībām. Tādēļ šajā laika posmā, it īpaši kopš 70. gadiem, izvērsās veco dzīvojamo māju pārbūve un jaunu ēku celtniecība.

Salīdzinot dažādos novados celtās vai pārbūvētās mājas, redzam, ka vairumā gadījumu izmainījies tikai saimnieku gala plānojums: saimnieku gals kļuvis plašāks, ērtāks, tam izbūvēta atsevišķa ieeja un lievenis, izbalsinātas sienas un griesti, ieliktas dēļu grīdas. Laukstrādnieku dzīvojamās telpas palikušas nepārbūvētas vai nepaplašinātas. Reizēm tās tikušas pat sašaurinātas, paplašinot saimnieku galu uz saimes istabas rēķina. Šajā laikā celto vai pārbūvēto dzīvojamo māju neatņemama telpa saimnieku galā ir viesu istaba jeb t. s. «zāle».

Minētie dzīvojamo māju pārbūves vai celtniecības principi uzskatāmi atspoguļojas arī sava laika latviešu buržuāziskajā presē. «Baltijas Zemkopis» rakstīja: «Ko līdz, kad ērbeģis (dzīvojamā māja — S. C.) ir pēc asīm diezgan garš un plats, kad saimnieks to tikai priekš sevim un viesiem taisījis. Gan tur ir daudz istabu,

kā: viesu istaba, ēdamā istaba, «zāle», kuras it īpaši nedrīkst trūkt; bet kalpu gals ir tik tāds mazs kambarītis, skaidri sakot, tik maza, maza daļiņa no visa lielā ērbeģa. Mazgruntnieki (saimnieki, kas iepirkuši mājas — S. C.), ērbeģus būvējot, nepiemirst vis «zāles» ietaisīt, kā viņi redzējuši pie lielgruntniekiem (muižniekiem — S. C.), bet gan tie piemirst, ka tiem kārtīgas kalpu un dienestnieku istabas vajag. Plašais saimnieka gals bieži palika nekurināts, bet gājējiem lielākas telpas neatvēlēja.»³¹⁰

Kā lietišķu piemēru šai sakarā var minēt 1861. gadā celto dzīvojamo māju Talsu apr. Vandzenes pag. «Muciniekos»³¹¹ (25. att.),



25. att. Dzīvojamās mājas plāns Talsu apr. Vandzenes pag «Muciniekos» (VVM PV 2948. mape, 245. dok.).

1 — guļamkambaris, 2 — guļamkambaris, 3 — zāle, 4 — ēdamkambaris, 5 — dižā istaba, 6 — nams, 7 — priekšnams, 8 — ankambaris, 9 — lieveņi.

kurā atspoguļojas visas «Baltijas Zemkopī» minētās parādības. Sākotnēji ēka sastāvējusi no priekšnama, ankambara (pieliekamā), nama ar apvalkdūmeni, dižās istabas, kambara — saimnieku istabas. Ēkas pastāvēšanas laikā saimnieku galā klāt nākušas 3 telpas:

vispirms piebūvēti abi guļamkambari (nav precīzi zināms, kad) un zāle, kas piebūvēta no ķieģeļiem 1903. gadā. Pārveidojumi saimes istabas lielumu un stāvokli nav izmainījuši. Pēc pirmās pārbūves sākotnējā saimnieku istaba pārvērsta par ēdamistabu. Piebūvējot zāli, pārveidota siena starp ēdam- un guļam-

³¹⁰ B. Z., 1877., 15. nr., 127. lpp.

³¹¹ VVM PV 2948. mape, 245. dok.

kambariem, to paviszot ēkas gala virzienā un piemērojot zāles durvju platumam. Jaunākā laikā saimnieku galam izveidota atsevišķa ieeja ar lievenīti, kaut gan saimnieku dzīvojamās telpās var nokļūt arī no caurstaigājamās saimes istabas. Saimnieku dzīvojamās telpas atrodas ēkas D—DR galā.

Aprēķinot dzīvojamo telpu kvadrātūru, iegūstam sekojošus skaitļus: **saimes istaba** — $7,4 \text{ m} \times 6,7 \text{ m} = 49,58 \text{ m}^2$. **Saimnieku gala** sākotnējā platība — $6,7 \text{ m} \times 4,3 \text{ m} = 28,81 \text{ m}^2$; pēc pirmās pārbūves — $28,81 \text{ m}^2 + (4,7 \text{ m} \times 2,2 \text{ m}) + (4,7 \text{ m} \times 4,2 \text{ m}) = 58,89 \text{ m}^2$; pēc zāles piebūves — $58,89 \text{ m}^2 + (5,5 \text{ m} \times 6,1 \text{ m}) = 92,44 \text{ m}^2$. Salīdzinot galējos skaitļus, redzam, ka šīnī konkrētajā gadījumā, kas raksturo vispārīgu laikmeta parādību, saimnieku gala kvadrātūra pārbūvēs palielināta 3,2 reizes, turpretim saimes istabas kvadrātūra palikusi bez pārmaiņām.³¹²

Dažkārt nākas sastapt arī mājas, kur, paplašinot saimnieku galu, sašaurinātas laukstrādnieku dzīvojamās telpas. Kā viens no uzskatāmākajiem piemēriem šajā sakarā jāmin Talsu apr. Zentenes pag. «Kogru» dzīvojamā māja,³¹³ kas celta ap 1850. gadu (26. att.). Plānā labi redzams, kā saimnieku gals paplašināts uz saimes istabas rēķina, tās sienu par 1,4 m pārceļot uz skursteņa pusi. Līdz ar to saimes istabas platība samazināta, bet saimnieku gala platība palielinājusies par 6,72 m². Šāda paša rakstura parādību redzam Kuldīgas apr. Kursišu pag. «Sīmaņu Leišos»,³¹⁴ kur saimnieku gala platība uz saimes istabas rēķina pārbūves rezultātā palielināta par 17,2 m², Tukuma apr. Zemītes pag. «Vēveros»³¹⁵ u. c.

No aplūkotā materiāla redzam, ka 19. gs. otrajā pusē saimnieki, celdami jaunas vai pārbūvēdami vecās dzīvojamās mājas, rūpējās lielākoties tikai par savām un savas ģimenes ērtībām. It sevišķi tas sakāms par valsts muižu zemniekiem, kuru labklājība un dzīves līmenis visumā bija augstāks nekā privātmuižu zemniekiem. Pēdējie tūlī pēc 60. gadu reformām sāka iepirkt mājas par dzimtu, tādēļ tikai ekonomiski spēcīgākās saimniecības spēja izvērst plašākus būvdarbus. Turpretim valsts muižu zemnieki līdz

³¹² Līdzīga rakstura piemērus, kur vecajām ēkām saimnieku gals paplašināts, piebūvējot jaunas telpas un atstājot saimes istabu bez pārmaiņām, sastopam visos aplūkojamās teritorijas apvidos. Var minēt Tukuma apr. Matkules pag. «Laukastrīkus» (VVM PV 2909. mape, 45. dok.), Talsu apr. Upesgrīvas pag. «Bergus» (VVM PV 2969. mape, 208. dok.), Talsu apr. Laidzes pag. «Sniķerus» (VVM PV 2948. mape, 65./76. dok.), Bauskas raj. Pāces c. p. «Smūdžus» u. c.

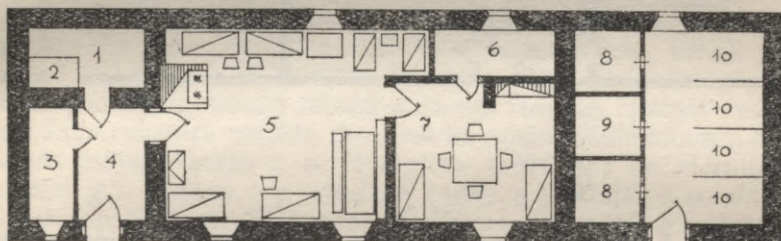
³¹³ VVM PV 2948. mape, 367. dok.

³¹⁴ Turpat, 3063. mape, 327. dok.

³¹⁵ Turpat, 2909. mape, 67. dok.

80. gadiem mājas neiepirka un visus brīvos līdzekļus varēja ieguldīt saimniecību uzlabošanā un celtniecībā.

Abu saimnieku kategoriju uzskati un rīcības principi saskaņēja: viņi nedomāja, ka arī laukstrādniekiem vajadzīgi plašāki, ērtāki un gaišāki mājokļi. Viņi neatzina par vajadzīgu ierīkot atsevišķas dzīvojamās telpas precētajiem kalpiem, pušiem, meitām, ganiem, uzskatīdami par normālu parādību vairāku svešu ģimeņu, kā arī dažāda vecuma precētu un neprecētu ļaužu mitināšanos vienā kopējā istabā. Vienīgi atsevišķos samērā retos gadījumos 19. gs. otrajā pusē saimes istaba ar dēļu šķērssienām tika sadalīta vairākās telpās, ierādot atsevišķus mitekļus precētajiem kalpiem,



26. att. Dzīvojamās mājas plāns Talsu apr. Zentenes pag. «Kogrās» (VVM PV 2948. mape, 367. dok.).

1 — dūmenis, 2 — maizes krāsns, 3 — pieliekamais, 4 — priekšnams,
5 — lielistaba, 6 — pieliekamais, 7 — kambaris, 8, 9 — cūkkūts, 10 — stallis.

pušiem un meitām.³¹⁶ Dažkārt precētajiem kalpiem — vienai vai vairākām ģimenēm ļāva dzīvot arī pretistabā.³¹⁷

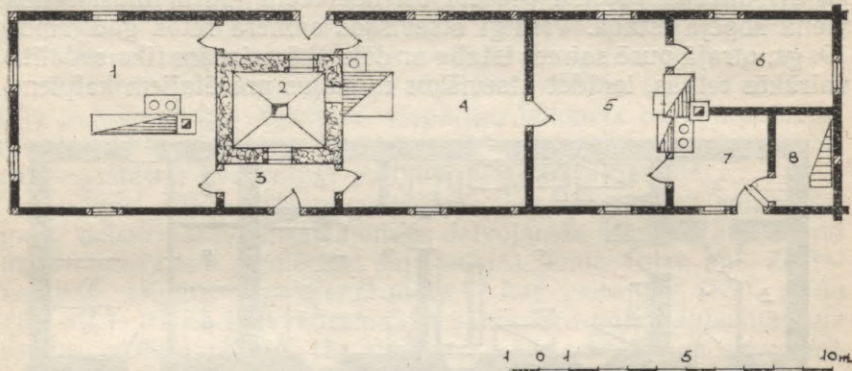
19. gs. otrajā pusē celtajām vai pārbūvētajām turīgāko zemnieku dzīvojamām mājām visos novados bija virkne kopēju pazīmju. Kā svarīgākās no tām minamas: 1) saimnieku gals plašāks

³¹⁶ Tā Talsu apr. Strazdes pag. «Lāčos» saimes istaba sadalīta 4 telpās (VVM PV 2948. mape, 31. dok.); Kuldīgas apr. Kursišu pag. «Mačuļu Klabjos» 2 telpās (VVM PV 3063. mape, 344. dok.); Tukuma apr. Tumes pag. «Striķējos» 2 telpās (VVM PV 2909. mape, 218. dok.); Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Krimpjos» 2 telpās; Bauskas raj. Pāces c. p. «Smūdžos» 2 telpās.

³¹⁷ Tukuma apr. Remtes pag. «Skrundās» (VVM PV 2909. mape, 47. dok.); Talsu apr. Upesgrīvas pag. «Sunturos» (VVM PV 1248. mape, 239. dok.); Talsu apr. Laidzes pag. «Sniķeros» (VVM PV 2948. mape, 65./76. dok.); Kuldīgas apr. Kursišu pag. «Mačuļu Klabjos» (VVM PV 3063. mape, 344. dok.).

nekā saimes istaba, tajā vairākas telpas, labāks apgaismojums, 2) saimnieku galā atsevišķa ieeja ar lievenīti, 3) saimnieku galā dēļu grīdas, bet saimes istabā lielākoties māla klons, 4) saimnieku galu ietver dārzs, un tas lielākoties atrodas ēkas dienvidu daļā.

Kā piemēru te var apskatīt ap 1860. gadu celto un 19. gs. nepārveidoto dzīvojamo māju Kuldīgas apr. Cieceres pag. «Dūzēnos»³¹⁸ (27. att.). Ēka sākotnēji sastāvējusi no priekšnama, ap-



27. att. Dzīvojamās mājas plāns Kuldīgas apr. Cieceres pag. «Dūzēnos» (VVM PV 3063. mape, 323. dok.).

1 — pretistaba, 2 — apvalkdūmenis, 3 — priekšnams, 4 — saimes istaba, 5 — kambaris, 6 — mazais kambarītis, 7 — plīts istaba, 8 — patrepe.

valkdūmeņa, pretistabas (tā jaunākā laikā ar šķērssienu pārdalīta, izveidojot divas istabas), kalpu istabas, kambara, mazā kambarīša, plīts istabas un patrepes. 19. gs. otrajā pusē pretistabā dzīvojis kāds amatnieks, kurš par dzīvokli saimniekam maksājis. Saimes istabā resp. «kalpu istabā» dzīvojuši visi gājēji, saimnieku galā — saimnieku ģimene. Saimnieku gala 3 telpu — kambara, mazā kambarīša un plīts istabas platība — 75,6 m², turpretim sai-

³¹⁸ VVM PV 3063. mape, 323. dok. Pēc šādiem principiem plānotas un iekārtotas mājas redzam arī Kuldīgas apr. Kursišu pag. «Mačuļu Klabjos»; Kuldīgas apr. Kūrmales pag. «Klibjos» (VVM PV 3063. mape, 5. dok.); Kuldīgas apr. Cieceres pag. «Ezermaļos» (VVM PV 3063. mape, 235. dok.); Bauskas raj. Pāces c. p. «Smuļos» un «Smūdžos»; Bruknas c. p. «Lapušos»; Bārbeles c. p. «Griķmalējos» un «Kraukļos»; Baldones raj. Stelpes c. p. «Pliekšānos» u. c.

Sevišķu ievērību te pelna jau 24. attēlā redzamais Bruknas c. p. «Lapušu» plāns un tam līdzīgu māju plāni, kur saimnieku gala telpu izmantošana vairāk specializēta nekā «Dūzēnos». Ļoti labi tas vērojams arī «Mačuļu Klabjos», kur saimnieku gals sastāv no priekšnama, lielās istabas resp. «zāles», guļam- un ēdamkambara un plīts istabas — virtuves.

mes istabas platība — tikai 46,8 m². Ēkas saimnieku galu iekļauj dārzs. No dārza puses tam ierikota atsevišķa ieeja, kaut gan saimnieku galā var iekļūt arī no caurstaigājamās saimes istabas.

Minētās darba devēju tendences laukstrādnieku mājokļu jau-tājumā nav ierobežojamas tikai ar aplūkoto teritoriju. Laika posmā, kad Latvijā notika kapitālisma straujās attīstības un latviešu lauku buržuāzijas veidošanās process, kad padziļinājās sociālā plaša starp darba devējiem un ņēmējiem, visi esošie vai topošie privātīpašnieki rīkojās pēc vienādiem principiem. Dažādas bija tikai šo principu realizācijas formas, un dažādi tās atspoguļojās konkrētajā materiālā — šinī gadījumā mājokļos.

Ne mazāk spilgti kā Kurzemē un Zemgalē saimnieku norobežošanās no laukstrādniekiem atsevišķās dzīvojamās telpās vērojama arī Vidzemes turīgāko zemnieku saimniecībās. LPSR ZA Vēstures un materiālās kultūras institūta 1957. gada etnografiskajā ekspedīcijā Limbažu rajonā autoram izdevās apzināt veselu virkni šāda rakstura objektu. No tiem kā nozīmīgākie minami dzīvojamās mājas Ainažu c. p. «Paegļos» (1870. g.) un «Urnitēs» (ap 1860. g.), Rozēnu c. p. «Sačos» (1889. g.), Alojas c. p. «Mazandros» (ap 1855. g.), Viļķenes c. p. «Začos» (ap 1850. g.), Augstrozēs c. p. «Kikās» (1881. g.) u. c.

Minēto ēku vairumam raksturīgi tas, ka laukstrādnieku dzīvojamā telpa — kopējā saimes istaba — atrodas ēkas vienā, lielākoties ziemeļu galā, kas vērsta pret pagalmu un saimniecības ēkām. Ēkas dienvidu galā atrodas saimnieku dzīvojamās telpas — viena vai vairākas istabas. Šo ēkas galu parasti iekļauj dārzs un apstādījumi, tam ir arī atsevišķa ieeja. Saimnieku gala platība lielāka nekā saimei atvēlēto telpu platība.³¹⁹

Balstoties uz visa teiktā par saimes istabas novietojumu dzīvojamā mājā, šo istabu var raksturot kā caurstaigājamu telpu, kas parasti atrodas ēkas vidusdaļā starp saimnieku galu un namu.

19. gs. otrās puses sākumā visā apskatāmajā teritorijā saimes istabu pa lielākai daļai apkurināja ar lielo maizes krāsni. Tās kurtuve atradās apvalkdūmenī vai rovē, retāk istabā; pati krāsns bija

³¹⁹ Jāpiezīmē, ka šādas parādības autoram izdevies novērot arī citos Vidzemes apvidos, piemēram, Alūksnes, Smiltenes, Madonas rajonos. Tās atspoguļotas arī līdzšinējā latviešu etnografiskajā literatūrā, bet jautājuma dziļāka analīze nav sniegta. K. Andermanis, izmantodams latvju dainu un bij. Pieminēkļu Valdes arhīva materiālus, bez plašāka faktu izklāsta 1928. g. rakstīja: «Jaunākā laikā, sākot no 19. gs. otrās puses, saimes un saimnieka gals cietāki nošķirti, bagātās mājās telpas diferencētas, ierīkojot atsevišķas ēdamās, guļamās un viesu istabas.» (Sk. K. Andermanis. Senā latvju istaba. Lfd, II, Rīgā, 1928., 35. lpp.)

novietota vienā istabas galā.³²⁰ Kurināšanas laikā dūmi pa kurtuves virspusē ierīkoto dūmu eju izplūda apvalkdūmenī vai rovi un no tā ārā. Vairākos novados, it īpaši Kurzemē, krāsns vienos sānos³²¹ vai arī tai visapkārt³²² bija mūrītis, kas sila, kad kurināja apvalkdūmenī iemūrēto lielo katlu. Uz mūrīša aukstā laikā sildījās, žāvēja samirkušos cimdus, zeķes, apģērbu.

Saimes istabas neatņemama sastāvdaļa bija virs krāsns pie griestu sijām piestiprinātās kārtiņas — «ārdiņi», «virbas», uz kurām salika žāvēšanai dažādus lietas kokus, dedzināšanai sagatavotos skalus, samirkušas drēbes, aizjūga piederumus u. c. Žūstošie apģērba gabali, koki un pat zirgu lietas jau tā pārpildītajā istabā izplatīja garaiņus, kas stipri bojāja gaisu un padarīja telpu mitru. Sakarā ar to 19. gs. pēdējā ceturksnī periodikā sāka parādīties raksti, kas kritizēja sliktās laukstrādnieku dzīvojamās telpas.³²³

Laukstrādnieku mājokļu apskatam veltītie kritiskie raksti nebija nekāds darba devēju un topošās lauku buržuāzijas labvēlības pierādījums gājēju dzīves apstākļu uzlabošanai. Šo rakstu parādī-

³²⁰ Sal. 22.—27. attēlā redzamos māju plānus. Arī Liepājas apr. Rucavas pag. «Dižžubros», Nicas pag. «Tupešos» (tagad LLM Kurzemes sētā); Kuldīgas apr. Kursiņu pag. «Mačuļu Klabjos» (VVM PV 3063. mape, 344. dok.), Cieceres pag. «Ezermaļos» (VVM PV 3063. mape, 235. dok.); Talsu apr. Strazdes pag. «Zābakos» (VVM PV 2948. mape, 49. dok.); Lībagu pag. «Tomos» (VVM PV 2948. mape, 59. dok.); Tukuma apr. Lestenes pag. «Zvejniekos» (VVM PV 2909. mape, 201. dok.). Šādi saimes istabu apkures principi bija arī Stelpē (E 8, 807 ac), Alsungā (E 8, 702 ac), Turlavā (E 8, 750 ac) u. c.

³²¹ LLM «Tupešu» istaba u. c.

³²² Talsu apr. Lībagu pag. «Tomos» (VVM PV 2948. mape, 59. dok.); Tukuma apr. Matkules pag. «Laukastrīkos» (VVM PV 2909. mape, 45. dok.) u. c. Sal. P. Arends. Latviešu istabas apkure. Rīgā, 1933.; arī J. Jaunzems. Kurzemes sēta. 31.—32. u. c. lpp.

³²³ «Kalpu dzīvokļus dažreiz nekādi nevar salīdzināt ar cilvēciegiem mājokļiem kā muižās, tā arī zemnieku mājās. Īpaši bērni vārgst no sliktā istabas gaisa un droši var teikt, ka pie viņu miršanas un nīkšanas pirmos gados ir liela nozīme sliktam dzīvoklim.» («Darbs», 1876., 7. nr., 52.—53. lpp.) Vēl labāk šo momentu uztvēris cits autors, kurš raksta: «Tur (saimes istabā — S. C.) nāk gājēji rudenī ar slapjām drēbēm, tāpat arī ganiņš, kuram drēbes jāžāvē, un tā gadās liela suta, kura caur mazu rūmi vēl tiek pavairota.» (B. Z., 1877., 15. nr., 127. lpp.)

Jāpiezīmē, ka J. Jaunzems, kurš visvairāk rakstījis par Kurzemes un Zemgales zemnieku mājokļiem, pauda buržuāziskās Latvijas laikā izplatīto tendenci idealizēt laukstrādnieku dzīvokļus. Savos darbos viņš aplūkojis tikai lietu tipoloģisko puši. Saimes istabas pārvēršanā par apģērbu, lietas koku, zirgu lietu u. c. priekšmetu žāvētavu viņš nesaskatīja neko nevēlamu. Jaunzems šai sakarā rakstīja: «Kurzemes istabās ļoti izplatīta lieta ir «virbas» — apaļas koka kārtiņas, piestiprinātas pie sijām krāsns tuvumā zeķu, cimdu, lakatu un dažādu citu apģērba gabalu žāvēšanai un uzkabināšanai. «Virbas» ir bijušas tik populāras, ka to būtība atspoguļojas pat daudzās tautas dziesmās.» (J. Jaunzems. Kurzemes sēta. 39. lpp.)

šanos izraisīja laikmeta apstākļi: kapitālistisko šķirisko pretrunu pieaugums zemniecībā, laukstrādnieku pretošanās pieaugošajai ekspluatācijas pakāpei un došanās uz pilsētām vai citiem apvidiem. Laukstrādnieku mājokļu kritika buržuāziskajā presē parādījās vienā laikā ar rakstiem par laukstrādnieku jautājuma saasināšanos, vienā laikā ar rakstiem, kuru autori vistumsākajās krāsās tēloja gājēju sliktās īpašības — slinkumu, nepaklausību, nesaticību, tieksmi pēc augstām algām u. tml. Šo rakstu nolūks bija pamudināt darba devējus vēltīt vairāk uzmanības strādnieku mitekļiem, lai aizkavētu šķirisko pretrunu tālāku saasināšanos un bezzemnieku aizplūšanu no laukiem, nodrošinātu saimniekus ar pietiekamu un pastāvīgu darbaspēku.

Līdz 19. gs. 70. gadiem saimes istabas vienīgā apsildīšanas ierīce bija jau minētā maizes krāsns. 70. gados un vēlāk saimes istabas apkurināšanā notika ievērojamas pārmaiņas — sāka iemūrēt plīti.³²⁴ Līdz ar to daudzās vietās mainījās maizes krāsns loma un novietojums istabā. Krāsni pārmūrēja un novietoja istabā tā, ka kurtuve pa lielākaī daļai vērsās pret nama durvīm. Kurtuves priekšā iemūrēja plīti. Pārveidotajai krāsnij un iemūrētajai plītij blakus apvalkdūmenim uzmūrēja atsevišķu dūmeni, piemēram, Talsu apr. Nurmuižas pag. «Strēļos»³²⁵ (28. att.), Tukuma apr. Milzkalnes pag. «Matiņos»³²⁶ u. c. Nereti krāsns palika vecajā stāvoklī, t. i., ar kurtuvi apvalkdūmenī. Tādā gadījumā plīti mūrēja krāsns sānos, piemēram, Kuldīgas apr. Cieceres pag. «Ezermaļos»³²⁷, Talsu apr. Laidzes pag. «Sniķeros»³²⁸ u. c. Mūrējot plīti, ierīkoja arī siltuma rieri. Retākos gadījumos plīti iemūrēja apvalkdūmenī, piemēram, Liepājas apr. Nīcas pag. «Tupešos»³²⁹, Rucavas pag. «Dižžubros», Nīcas pag. «Spirēnos» u. c.

³²⁴ Sludinājumi par plīšu parādīšanos veikalos latviešu periodikā sastopami jau 19. gs. 60. gados, piemēram, «Latviešu Avīzēs» 1867. g. 20. nr. u. c. 1867. g. dzimušais milzkalnietis Jēkabs Dišlers atceras: «Kad biju vēl puika un dzīvoju pie tēva, plītis nemaz nepazina. Tās cēlās ap to laiku, kad sāku iet ganos. Kad pirmo gadu gāju ganos, mājās jau bija plītis.» (E 8, 733 acg.)

1879. g. dzimušais turlavietis Ādams Tilks stāsta: «Kad atceros, jau dižajās istabās gar maizes krāsns sāniem bija plīts. Ap 1885. g. tās bija jau katrās mājās.» (E 8, 750 ac.) Sal. E 8, 702 ac, Alsungā; VVM PV 2969. mape, 180. dok., Talsu apr. Pastendes pag.

³²⁵ VVM PV 2948. mape, 301. dok.

³²⁶ Turpat, 2909. mape, 440. dok.

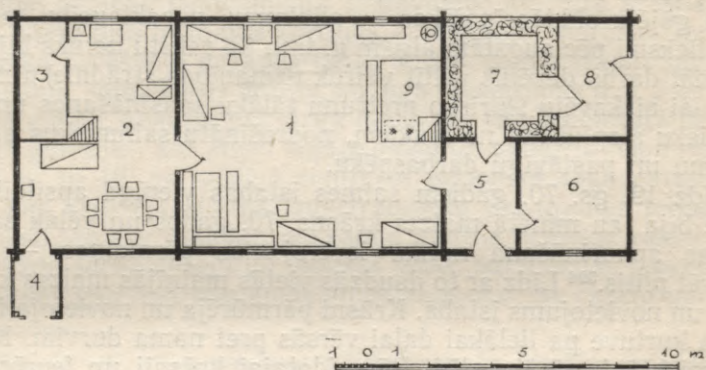
³²⁷ Turpat, 3063. mape, 235. dok.

³²⁸ Turpat, 2948. mape, 65./76. dok. Arī Talsu apr. Strazdes pag. «Zābakos» (VVM PV 2948. mape, 49. dok.); Turlavā (E 8, 750 ac); Alsungā (E 8, 702 ac) u. c.

³²⁹ J. Jaunzems. Kādas senlaiku kuršu dzīvojamās mājas stāsti. 109. lpp.

Apmēram šajā pašā laikā apvalkdūmeņos sāka iemūrēt lielos katlus ūdens sildīšanai. Tos kurinot, sila saimes istabā ap krāsni esošais mūrītis.

Citāds plīts iemūrēšanas princips saimes istabā vērojams Zemgalē, bij. Tukuma, Jelgavas, Bauskas apriņķos. Te plīts iemūrēta



28. att. Dzīvojamās mājas plāns Talsu apr. Nurmuižas pag. Strēļos» (VVM PV 2948. mape, 301. dok.).

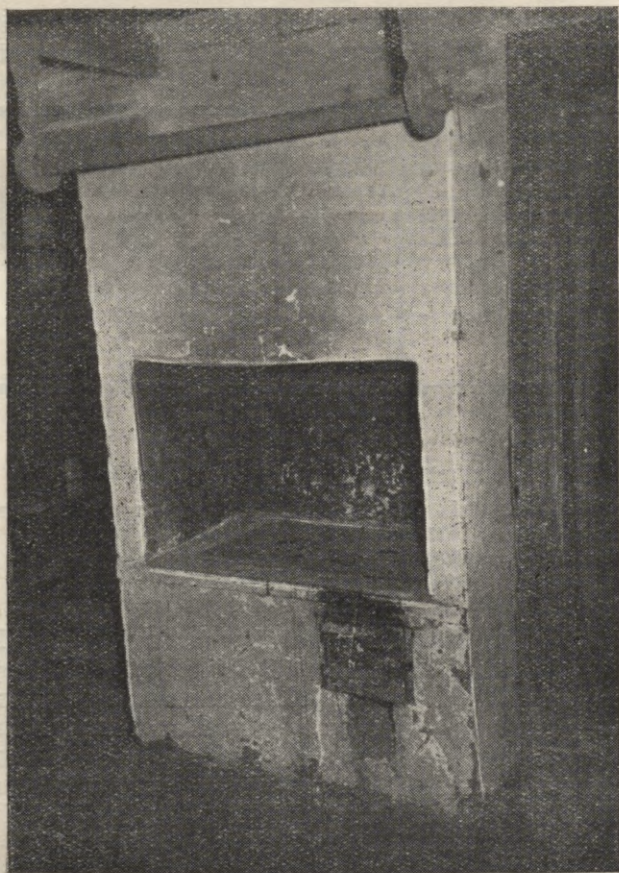
1 — saimes istaba, 2 — saimnieku istaba, 3 — pieliekamais, 4 — priekšnams-lievenis, 5 — nams, 6 — pretistaba, 7 — apvalkdūmeņis, 8 — gala nams, 9 — maizes krāsns.

pie saimnieku gala sienas, siltuma rieri ierīkojot saimnieku galā un izmantojot tā apsildīšanai. Uzskatāms piemērs te ir LLM Zemgales sētā esošā Sīpeles pag. «Veķempju» istaba (29.—30. att.).³³⁰

Neatkarīgi no plīts novietojuma saimes istabā tās parādīšanās nozīmēja istabas pārvēršanos virtuvē. Ēdienu, it īpaši ziemā, vārīja ne vairs apvalkdūmenī, bet saimes istabā. Plīts izmantošana

³³⁰ Līdzīgi piemēri sastopami Tukuma apr. Remtes pag. «Muldiņos» (VVM PV 2909. mape, 38. dok.); Milzkalnē (E 8, 733 acg); Blīdenes pag. «Kēķos» (VVM PV 2909. mape, 205. dok.); Tumes pag. «Striķeļos» (VVM PV 2909. mape, 218. dok.); Jelgavas apr. Džūkstes pag. «Zagatās» un «Lejniekos»; Bauskas apr. Rundāles pag. «Curās» u. c. Ārpus minētajiem apvidiem šo parādību līdz šim izdevies konstatēt tikai Kuldīgas apr. Kūrmales pag. «Klibjos». Turpretim citos apvidos biežāk nākas sastapt mājas, kur plīts iemūrēta kādā no saimnieku gala telpām, radot ap to siltuma rieri sistēmu. Telpu, kurā ierīkota plīts, parasti nosauc par plīts istabu, piemēram, Kuldīgas apr. Kursišu pag. «Mačuļu Klabjos» (VVM PV 3063. mape, 344. dok.); Cieceres pag. «Dūzēnos» un «Ezermaļos» (VVM PV 3063. mape, 323. un 235. dok.); Talsu apr. Strazdes pag. «Zābakos» (VVM PV 2948. mape, 239. dok.) u. c.

saimniekam bija ekonomiski izdevīga. Vārot ēdienu apvalkdūmenī uz atklātajiem pavardiem, liesmu radīto siltumu varēja izmantot tikai ēdiena gatavošanai, bet, gatavojot uz plīts saimes istabā, sila rieri un līdz ar to arī istaba. Tādējādi ietaupījās malka, jo



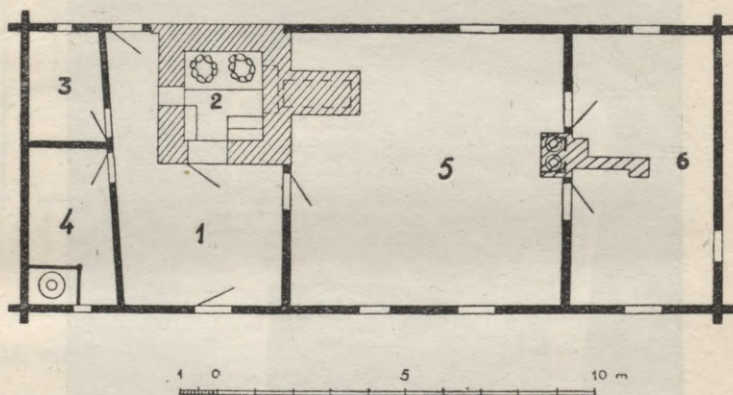
29. att. Plīts un rieris Jelgavas apr. Sīpeles pag. «Vecķempju» saimes istabā (tagad LLM Zemgales sētā).

istabas apsildīšanai vairs nebija jākurina maizes krāsns. Sevišķi izdevīgi tas bija saimniekiem Zemgales līdzenumā, kur jūta malķa trūkumu.

Saimes istabas pārvēršanās virtuvē nelabvēlīgi ietekmēja tās

iemītnieku dzīvokļu apstākļus. Iemūrējot plīti un siltuma rierus, kaut arī nedaudz, tomēr sašaurinājās istabas apdzīvojamā platība. Gatavojot istabā vairākām ģimenēm ēdienu, bija grūtāk uzturēt tīrību, kā arī palielinājās mitrums, kas radās no vārošā ūdens tvaikiem.

Kad vēl nebija sastopamas plītis, ziemā krāsni kurināja katru dienu, vasarā tikai tad, ja cepa maizi. Līdz ar plīts parādīšanos



30. att. Dzīvojamās mājas plāns Jelgavas apr. Sīpeles pag. «Vecķempjos» (tagad LLM Zemgales sētā).

1 — nams, 2 — apvalkdūmenis, 3 — pieliekamais, 4 — maltuve, 5 — saimes istaba, 6 — saimnieku gals.

krāsni sāk kurināt galvenokārt maizes cepšanai. Krāsni kurināja meitas un kalpu sievas. Tā kā kopējā saimes istabā dzīvoja puīši, meitas un kalpi, tad tik dienas pēc kārtas, cik bija puīšu un meitu, krāsni kurināja meitas ar saimnieka malku. Pēc tam krāsni ar savu malku kurināja kalpu sievas atbilstoši viņu ģimenē esošo cilvēku skaitam.³³¹ Ja istabā dzīvoja tikai kalpu ģimenes, tad katra sieva krāsni kurināja savu dienu.³³² Uz plītim vārīja ēdienu gan

³³¹ Jēkabs Dišlers par Milzkalni stāsta: «Ja istabā dzīvoja kalpu ģimene, puīši un meitas, tad tik dienas pēc kārtas, cik bija puīšu un meitu, istabu kurināja meitas ar saimnieka malku. Kalpa sieva atkal kurināja krāsni tik dienas pēc kārtas, cik viņas ģimenē bija pa durvīm staigājošu cilvēku (šūpulī gulošus bērnus neskaitījuši — S. C.). Kalpa sieva pie tam kurināja ar savu malku. Šī paraža izzuda, kad lielistabā iemūrēja plīti. Tad krāsni kurināja tikai tas, kas cepa maizi. Istaba sila no plīts un tās riera, kad uz plīts vārīja ēdienu. Uz plīts kalpa sieva ēdienu vārīja ar savu malku.» (E 8, 733 acg.) Sal. E 8, 805 agc, Stelpē; E 8, 702 ac, Alsungā; E 8, 709 ac, Zlākās; VVM PV 2975. mape, 87. dok., Talsu apr. Laidzes pag. «Tuņņos».

³³² VVM PV 2909. mape, 67. dok., Tukuma apr. Zemītes pag. «Vēveros».

saimei, gan kalpu ģimenēm. Saimei vārīja ar saimnieka malku, kalpu sievas savām ģimenēm — ar savu malku.

19. gs. pirmajā pusē visā dzīvojamā ēkā grīdas vietā bija māla klons. Tikai retos gadījumos bija sastopamas plēstu koku grīdas, ko ar koka tapām pietapoja zemei vai sijām.³³³ Ap 1850. gadu saimnieku galos sakuši likt dēļu grīdas.³³⁴ Tās lika tieši uz klona vai arī uz sijām. 19. gs. otrajā pusē celtajās dzīvojamās mājās saimnieku galā visur tika likta grīda, turpretim saimes istabā pa lielākai daļai palika iepriekšējam laika posmam raksturīgais klons.³³⁵ Klons saimes istabās tik ilgi (daudzos gadījumos pat līdz mūsu dienām) saglabājās tādēļ, ka tas saimniekam izmaksāja ievērojami lētāk nekā dēļu grīdas, it īpaši tajos Kurzemes un Zemgales novados, kur viegli pieejami māli.

Liekot klonu, vispirms nolīdzināja un nomīdīja zemi. Pēc tam ņēma parasto brūno mālu, sajauca ar rupju granti un ūdeni. Iegūto masu apmēram 20 cm biezumā noklāja uz iepriekš nolīdzi-

³³³ VVM PV 2948. mape, 59. dok., Talsu apr. Libagu pag. «Tomos».

³³⁴ Turpat, 2969. mape, 180. dok., Talsu apr. Pastendes pag.; 3079. mape, Kuldīgas apr. Kursiņu pag. «Pīleņģos».

³³⁵ Par šo jautājumu ziņas snieguši daudzi gados vecāki iedzīvotāji. 1864. g. dzimušais Krišs Guzlēns Zlēkās stāsta: «Kas varējis dēļus sazāģēt, tas saimnieku kambarī licis dēļu grīdu. Dižistabā bijusi plēstu koku vai klona grīda.» (E 8, 709 ac.); 1865. g. dzimusi Karlīne Šperliņa Sīpelē: «Saimes istabā galvenokārt bijusi klona grīda; bijušas gan arī mājas ar dēļu grīdu saimes istabā. Saimnieku kambaros bijušas dēļu grīdas»; 1879. g. dzimusi rundāliete Aļine Strause: «Saimes istabā visur redzēju tikai māla klonu. Saimnieku galā gan bijušas dēļu grīdas»; 1874. g. dzimušais stelpietis Andrejs Vīrbulauskis: «Kalpu istabā visbiežāk bijis māla klons. Vienīgi kambariņos, kur dzīvojuši precētie kalpi, pa laikam bijusi dēļu grīda. Saimnieku galā bijusi dēļu grīda.» (E 8, 806 ac.) Sal. E 8, 750 ac, Turlavā; E 8, 702 ac, Alsungā; VVM PV 2909. mape, 141. dok., Tukuma apr. Grenču pag. «Auniņos»; 3079. mape, XXIII dok., Kuldīgas apr. Turlavas, Raņķu, Skrudas pag.; arī Lutriņu, Saldus, Brocēnu, Gaiķu pag.; Liepājas apr. Rucavas pag. «Dižžubros»; K. A n d e r m a n i s. Op. cit., 27. lpp. u. c.

Buržuāziskās Latvijas laikā etnografi un arhitekti nepamatoti centās noliegt klona grīdu eksistenci saimes istabās, centās parādīt laukstrādnieku mājokļus labākus, nekā tie bija īstenībā. It sevišķi šai ziņā centās izcelt Zemgali. J. Jaunzems rakstīja: «Evelētu dēļu grīdas Zemgales istabās viscaur sastopamas. Dažās telpās, piem., priekšnamā, pieliekamajos kambaros, dažreiz arī lielajā saimes istabā, bija klons.» (J. Jaunzems. Zemgales sēta. 142.—143. lpp.) Sai sakarā neatbilstoši vēsturiskajai patiesībai iekārtoja arī LLM «Veckempju» un «Tupešu» dzīvojamo māju saimes istabas: izbalsināja sienas un griestus, ielika dēļu grīdas. Pie tam «Veckempju» grīdu lika no spundētiem dēļiem un nokrāsoja brūnā eļļas krāsā, lai gan 19. gs. otrajā pusē zemnieku sētās vispār tā nemēdza darīt. Patiesības labad jāpiebilst, ka «Tupešos» šāds saimes istabas izveidojums bijis ap 1900. g., bet «Veckempjos» pat 20. gs. sākumā vēl atradusies klona grīda.

nātās zemes. Lai māli labāk nosēstos, tos stipri noblietēja. Kad klons izžuva, istabā varēja dzīvot.³³⁶

Klona grīdas bija ļoti neveselīgas. Neskatoties uz to, ka istabu ziemā kurināja ik dienas, no klona vienmēr nāca aukstums un mitrums: tas bija blietēts tieši uz zemes, bez jebkādas izolācijas. Mitrums bija vēl vairāk jūtams, ja ēka atradās zemā vietā ar augstu gruntsūdens līmeni. Aukstais klons sekmēja ātru istabas atdzišanu kā ziemā, tā vasarā. Ja telpas apdzīvoja ilgāku laiku, klons kļuva bedrains. Bedres radās gan no staigāšanas, slaucīšanas, gan arī no dažādiem saimes istabā veicamajiem darbiem, piemēram, darba rīku izgatavošanas u. c. Pietika, ja no klona izlūza pāris oļu, lai pēc kāda laika to vietās būtu bedres. Tās nolīdzināja ar māliem.

Saimes istabā pa lielākai daļai mitinājās visi gājēji: precētie kalpi ar ģimenēm, puīši, meitas, gani, bieži vien arī īrnieki — vaļinieki un pat apkārt pa mājām vadājamie pagasta nespējnieki. Tikai samērā retos gadījumos precētie kalpi vai vaļinieki dzīvoja pretistabā vai kādā citā atsevišķā telpā.³³⁷ Tādā kārtā saimes istabas iedzīvotāju skaits bieži vien bija diezgan prāvs un sasniedza 10 un vairāk cilvēku.³³⁸

Svarīgas ziņas mājokļu apdzīvotības problēmu pētīšanai sniedz pagājušā gadsimta statistika. J. Ludmers, izdarot aprēķinus pēc 1881. gada tautas skaitīšanas datiem par iedzīvotāju vidējo skaitu Kurzemes guberņas zemnieku saimniecībās, publicē sekojošus skaitļus³³⁹ (9. tabula):

³³⁶ VVM PV 3079. mape, 207. dok., Kuldīgas apr. Snēpeles pag.

³³⁷ «Puiši, meitas, gani dzīvoja visi vienā telpā — «dižā istabā». Ja mājās bija divi kalpi, tad viens no viņiem dzīvoja dižā istabā, otrs — pretistabā. Ja bija tikai viens kalps, tad tas tāpat dzīvoja dižā istabā, bet pretistabā saimnieks pieņēma kādu «mītnieku» — vaļinieku, kurš saimniekam steidzamo darbu laikā par to atstrādāja 20—30 dienas» (E 8, 750 ac, Turlavā); «Visu laiku, kamēr vien stāstītājs (dzim. 1867. g. — S. C.) dienējis pie saimniekiem, visi gājēji dzīvojuši kopējā saimes istabā. Kad stāstītājs bijis par ganu, reti kāds kalps dzīvojis pretistabā. Kad bijis par puisi, šī parādība bijusi sastopama biežāk. Neatceras, ka puīšiem vai meitām kādās mājās būtu bijušas atsevišķas istabas» (E 8, 733 acg, Milzkalnē); «Saimes istabā dzīvoja kopā visi gājēji: puīši, meitas, gani, kalpi. Neatceros, ka kalpiem, meitām vai puīšiem būtu bijušas atsevišķas istabas,» teica 1879. g. dzimusi rundāliete Aline Strause. Sal. E 8, 702 ac, Alsungā; E 8, 709 ac, Zlekās; E 8, 806 ac, Stelpē; VVM PV 2948. mape, 31. dok., Talsu apr. Strazdes pag. «Lāčos»; 367. dok., Zentenes pag. «Kogrās» u. c.

Jāpiezīmē, ka laukstrādnieku novietošana atsevišķās istabās biežāk novērojama gadsimta pēdējā ceturksnī.

³³⁸ Sal. A. Lieventhal. Op. cit., 50. lpp.

³³⁹ Я. Лудмер. Op. cit., 17. lpp.

9. tabula

Nr. p. k.	Apriņķis	Vienā zemnieku saimniecībā dzīvoja
1	Bauskas	15,92 cilvēki
2	Ventspils	16,60 "
3	Aizputes	14,57 "
4	Kuldīgas	16,72 "
5	Grobiņas	11,62 "
6	Dobeles	15,59 "
7	Talsu	15,56 "
8	Tukuma	14,99 "
9	Jaunjelgavas	14,27 "

Šie dati, protams, dod tikai aptuvenu ieskatu par saimes istabā dzīvojošo cilvēku skaitu, jo tajos ietvertas arī visas sīksaimniecības un vidējās saimniecības, kurās laukstrādnieku vispār nebija, te ietverti arī amatnieki u. c. lauku iedzīvotāju kategorijas. Tomēr, izmantojot šos skaitļus un pieņemot, ka katrā saimniecībā dzīvoja laukstrādnieki vai vaļinieki, iegūstam ziņas, ka laukstrādnieku dzīvojamās telpās bijis diezgan liels iemītņieku skaits. Katrā saimnieku ģimenē reķināti vidēji 5 cilvēki, kā tas darīts arī pagājušā gadsimta statistikā.

Uzrādīto trūkumu dēļ no šiem datiem stabilus secinājumus nevar izdarīt. Tādēļ mēģināts izdarīt dažus aprēķinus par Tukuma apriņķa Abavas (sk. 10. tab.), Irlavas (sk. 11. tab.) un Fridrihbergas (sk. 12. tab.) muižu zemnieku mājās 1863. gadā dzīvojošo cilvēku, tai skaitā arī laukstrādnieku daudzumu. Tāpat mēģināts noskaidrot, cik cilvēku šajās mājās dzīvojuši saimnieku galā un cik saimes dzīvojamās telpās.

Arī šie dati ir ļoti neprecīzi. Statistikā skaitliski uzrādīts tikai precēto un neprecēto kalpu, vaļinieku un amatnieku kopskaits. Nav zināms, vai ailē «neprecētie kalpi» ietilpst arī meitas — laukstrādnieces, vai ailē «vaļinieki» un «amatnieki» uzrādīti tikai vīrieši vai arī ģimeņu locekļi. Pēc skaitļiem liekas, ka šajās ailēs ietverti tikai vīrieši — ģimeņu galvas, jo vaļinieki, kā zināms, lielākoties bija ģimenes cilvēki. Nav zināms arī, cik bērnu bijuši saimnieku, cik kalpu, vaļinieku un amatnieku ģimenēs. Tāpat nav uzrādīts, cik pieaugušo cilvēku bijis saimnieku ģimenēs. Minēto iemeslu dēļ ievērojams skaits mājās dzīvojošo cilvēku uzrādīti ailē «nezināmas piederības». Ailē «saimnieku kārtas» ierakstīti tikai pilnīgi droši te pieskaitāmie cilvēki, kas izriet no aiļu «ģimeņu skaits» un «precētie kalpi» salīdzinājuma. Minēto iemeslu dēļ ailē «kopā saimes istabā» istenībā uzrādīti tikai tie pieaugušie

Nr. p. k.	Mājas	Ģimeņu skaits	Pieauguši cilvēki (16 g. v. un vecāki)						Bērni un pusaudži līdz 15 g. v.	Nezināmas piederības	Kopā	Saimes istabas iemītnieku aptuvenais skaits
			saimnieku kārtas	precēti kalpi	neprecēti kalpi	vaļnieki	amatnieki	kopā saimes istabā				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Behrgihe	5	2	8	1	2	—	11	4	2	19	14
2	Behrsing Spics	3	1	6	—	1	—	7	4	8	20	13
3	Behrsing Stahl	4	2	4	—	1	—	5	5	5	17	10
4	Jaunpauge	2	2	2	1	2	1	6	6	2	16	10
5	Kuhlain Wille	3	2	4	2	—	—	6	8	2	18	11
6	Kuhlain Janne	4	2	2	1	1	3	7	7	3	19	12
7	Liske	3	2	4	1	—	—	5	3	4	14	8
8	Mazskuschke	2	2	2	2	1	—	5	2	6	15	9
9	Panke	4	2	6	1	—	2	8	8	4	22	14
10	Polne Fricis	2	1	4	1	—	—	5	8	5	19	11
11	Polne Miķelis	3	2	4	1	—	—	5	6	3	16	9
12	Rumba	2	1	4	1	—	—	5	1	4	11	7
13	Rudding	4	2	4	—	—	2	6	7	5	20	12
14	Roca Seidenbergs	3	2	4	—	1	—	5	7	2	16	9
15	Roca Upmann	2	2	2	1	—	—	3	1	4	10	5
16	Sprunge	2	2	2	1	—	1	4	2	2	10	6
17	Vecpauge	3	2	4	—	—	—	4	4	2	12	7
18	Cīrulis	2	2	2	1	—	1	4	5	5	16	9
19	Kibarts	1	3	—	—	—	—	—	3	—	6	—
20	Kibarts	1	6	—	—	—	—	—	2	—	8	—

cilvēki, kas reģistrēti laukstrādnieku, vaļnieku un amatnieku ailēs. Tātad šē minētais ir tikai minimālais saimes istabas iemītnieku skaits, kurš faktiski bija ievērojami lielāks. Lai puslīdz droši nosacītu faktisko saimes istabas iedzīvotāju skaitu katrās mājās, minimālais daudzums jāpalielina uz aiļu «bērni un pusaudži līdz 15 g. v.» un «nezināmas piederības» reķina, pieskaitot pirmajam vismaz pusi no abu pēdējo summas. Šis aprēķins ir pilnīgi reāls un pamatojas uz sekojošiem apsvērumiem:

1. Gandrīz katrās mājās dzīvo vairākas precēto kalpu, vaļnieku un amatnieku ģimenes, kuru kopskaits ir vismaz vienāds, bet nereti arī lielāks nekā saimnieku kārtas ģimeņu skaits. Tādēļ daļa bērnu līdz 15 g. v. pieskaitāma laukstrādniekiem.

2. Laukstrādniekiem pieskaitāma daļa no «nezināmas piederības» ļaudīm, uzskatot tos par laukstrādniecēm, vaļnieku vai amatnieku sievietēm. Šādu iespēju dod vairumā saimniecību konsta-

Nr. p. k.	Mājas	Pieauguši cilvēki (16 g. v. un vecāki)								Bērni un pusaudži līdz 15 g. v.	Nezināmas piederības	Kopā	Saimes istabas iemītnieku aptuvenais skaits
		Ģimeņu skaits	saimnieku kārtas	precēti kalpi	neprecēti kalpi	vājinieki	amatnieki	kopā saimes istabā					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
1	Luike Jēkabs	4	2	6	2	—	1	9	13	7	31	19	
2	Luike Fricis	2	2	2	4	1	—	7	4	3	16	10	
3	Enke Jānis	4	2	4	—	—	1	5	11	6	24	13	
4	Enke Matīss	3	2	4	—	1	—	5	7	4	18	10	
5	Lekmanis Jēkabs	4	2	4	1	—	—	5	8	2	17	10	
6	Lekmanis Ansis	3	2	4	2	1	—	7	7	2	18	11	
7	Strikelis	3	2	4	3	—	1	8	7	3	20	13	
8	Mežbugulis	2	2	2	2	—	1	5	5	2	14	8	
9	Zāģeris	2	2	2	2	1	—	5	4	2	13	8	
10	Piltens	3	2	4	2	—	—	6	3	1	12	8	
11	Dammuiznieks	1	1	2	1	—	—	3	3	9	16	9	
12	Goše	2	2	—	3	1	—	4	7	10	23	12	
13	Laukapumics	2	2	2	3	1	1	7	2	5	16	10	
14	Mežapumics	3	2	4	4	—	1	9	3	1	15	11	
15	Stacovīrs	3	2	4	4	—	1	9	5	6	22	13	
16	Wege Miķelis	2	2	2	2	—	2	6	7	4	19	11	
17	Wege Juris	4	2	4	—	1	—	5	2	5	14	8	
18	Buša	3	2	4	2	1	—	7	9	1	19	12	
19	Dārte Siele	2	1	4	1	1	—	6	5	2	14	9	
20	Tilla Ansons	3	6	—	—	—	—	—	4	7	17	—	
21	Tillbergs	4	2	2	2	—	2	6	10	9	27	14	
22	Winke	4	2	6	2	—	—	8	5	4	19	12	
23	Penke	4	2	6	1	—	—	7	12	3	24	14	
24	Pārtoms Jēkabs	2	1	4	2	—	—	6	5	4	16	10	
25	Pārtoms Miķelis	3	2	—	3	1	—	4	3	6	15	7	
26	Pūce Miķelis	3	2	—	2	2	3	7	3	5	17	11	
27	Pūce Krišs	3	2	4	—	1	1	6	9	3	20	12	
28	Paikstens	5	2	2	1	2	1	6	7	6	21	12	
29	Ložkens Jānis	4	2	2	1	2	—	5	6	6	19	11	
30	Ložkens Atis	5	2	6	1	1	2	10	13	1	26	17	
31	Zārings	4	2	2	1	2	—	5	3	6	16	9	
32	Rumba	3	2	4	1	1	—	6	6	2	16	10	
33	Garausis	3	2	—	2	1	—	3	3	10	18	9	
34	Dāre	2	2	2	1	—	—	3	2	2	9	5	
35	Alle	3	2	2	1	1	—	4	4	6	16	9	
36	Leite	2	2	2	1	—	—	3	2	3	10	5	
37	Wende	4	2	2	1	1	—	4	7	6	19	10	
38	Bluiske	3	2	—	3	2	—	5	5	5	17	10	
39	Mazzile	4	2	4	1	—	1	6	4	5	17	10	
40	Aumanis	3	2	—	3	1	—	4	4	5	15	8	

11. tabulas turpinājums

Nr. p. k.	Mājas	Ģimeņu skaits	Pieauguši cilvēki (16 g. v. un vecāki)							Bērni un pusauži līdz 15 g. v.	Nezināmas piederības	Kopā	Saimes istabas iemītnieku aptuvenais skaits
			saimnieku kārtas	precēti kalpi	neprecēti kalpi	vaļinieki	amatnieki	kopā saimes istabā					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
41	Melkāja	4	2	2	1	1	1	5	7	5	19	11	
42	Melkāja Miķelis	2	1	4	1	1	1	7	6	6	20	13	
43	Dankens	5	6	4	1	—	—	5	5	6	22	10	
44	Zīle Kalna	3	2	2	1	2	—	5	7	1	15	9	
45	Zīle Vilage	—	1	—	2	—	1	3	4	7	15	8	
46	Zīle Sproģe	2	2	2	1	—	—	3	4	3	12	6	
47	Ūrpacs	4	4	4	1	—	—	5	7	2	18	9	
48	Bieže	4	2	4	1	1	—	6	12	3	23	13	
49	Maz Tille	2	2	2	1	—	1	4	4	3	13	7	
50	Mūrnieks	4	2	4	1	—	—	5	6	7	20	11	
51	Šauters	2	2	2	2	—	—	4	8	4	18	10	
52	Rome	4	2	4	1	—	—	5	3	6	16	9	
53	Wambols	1	1	2	2	—	—	4	2	5	12	7	
54	Leibe	2	2	2	2	—	—	4	3	4	13	7	
55	Šliše	2	1	4	1	—	—	5	10	2	18	11	
56	Kālerange	3	2	4	1	—	—	5	3	5	15	9	
57	Bitterkaze Jānis	3	2	4	1	—	—	5	2	3	12	7	
58	Bitterkaze Jēkabs	2	2	2	1	—	—	3	6	3	14	7	

Tabulai izmantots LPSR CVA 971. f., 1. apr., 179. lieta.

tējamais liellopu — govju, vēršu, teļu, kā arī aitu un cūku skaits, kuru apkopšanai bija vajadzīgas darbarokas. Daudzās saimniecībās šis skaits sasniedz 30, 40 un vairāk. Kalpu un vaļinieku sievas parasti, kā zināms, lopus kopt negāja — tas bija meitu darbs.

3. Arī pieņemot minēto aprēķinu (sk. 10., 11. un 12. tab.), kalpu un vaļinieku ģimeņu vidējais lielums iznāk mazāks par attiecīgā laika statistikā pieņemto (5 cilvēki), turpretim saimnieku ģimeņu vidējais lielums to ievērojami pārsniedz.

Tādā kārtā ailē «saimes istabas iemītnieku aptuvenais skaits» uzrādītais cilvēku daudzums visumā uzlūkojams par pareizu.

Šādus datus sniedz arī gados vecākie lauku ļaudis — saimes istabu kādreizējie iemītnieki. Bez šaubām, te var būt kļūdas: vienās mājās laukstrādnieku būs bijis vairāk, otrās mazāk, nekā pēdējā ailē uzrādīts. Tomēr kopējo ainu tas neizmaina.

12. tabula

Nr. p. k.	Mājas	Ģimeņu skaits	Pieauguši cilvēki (16 g. v. un vecāki)						kopā saimes istabā	Bērni un pusaudži līdz 15 g. v.	Nezināmas piederības	Kopā	Saimes istabas iemītnieku aptuvenais skaits
			saimnieku kārtas	precēti kalpi	neprecēti kalpi	vaļinieki	amatnieki						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
1	Balze	3	2	4	2	—	—	6	4	2	14	9	
2	Brandzing	4	2	4	—	2	—	6	4	3	15	9	
3	Grebbe Strauss	2	2	2	1	—	—	3	6	2	13	7	
4	Grebbe Bergmann	3	2	4	—	—	—	4	4	4	14	8	
5	Jaunzems	3	2	4	1	1	—	6	4	4	16	10	
6	Jacska	2	2	2	3	—	—	5	5	2	14	8	
7	Lācis	3	2	4	1	—	—	5	4	5	16	9	
8	Nonne Indriķis	2	2	—	2	1	—	3	—	3	8	4	
9	Nonne Juris	2	2	2	1	—	3	6	3	4	15	10	
10	Nonne Ansis	3	2	4	1	—	1	6	8	3	19	11	
11	Nunste	3	2	4	1	—	—	5	6	5	18	10	
12	Novadniek Mince	3	2	2	1	1	—	4	4	3	13	7	
13	Novadniek Krišs	3	2	2	1	—	2	5	8	3	18	10	
14	Rubuls	3	2	4	2	1	—	7	3	1	13	9	
15	Stirna	4	2	2	1	2	1	6	6	4	18	11	
16	Tams Lauka	3	2	4	—	—	—	4	4	3	13	7	
17	Tams Galling	2	1	4	1	1	—	6	2	3	12	8	
18	Tams Suntul	3	2	4	2	1	—	7	3	—	12	8	
19	Stūrmans	2	2	2	1	—	—	3	3	4	12	6	
20	Tampings	4	2	4	—	1	—	5	3	2	12	7	
21	Wegge Jānis	3	2	4	1	—	1	6	8	4	20	12	
22	Wegge Ansis	2	2	2	2	—	1	5	3	4	14	8	

Tabulai izmantots LPSR CVA 971. f., 1. apr., 179. lieta.

No teiktā redzam, ka saimes istabas iemītnieku daudzums bija atkarīgs no daudziem apstākļiem — no saimniecības lieluma un darbu veikšanai vajadzīgā cilvēku skaita, no saimnieka ģimenes lieluma, mājās dzīvojošo īrnieku — vaļinieku un amatnieku skaita u. c.

No aplūkotajām simts mājām saimes istabā dzīvoja aptuveni

4 cilvēki	1 gadījumā
5 „	3 gadījumos
6 „	3 „
7 „	12 „
8 „	13 „

	9 cilvēki	17 gadījumos
10	”	16 ”
11	”	12 ”
12	”	8 ”
13	”	6 ”
14	”	4 ”
17	”	1 gadījumā
19	”	1 ”
0	”	3 gadījumos

Tātad 49 gadījumos saimes istabā dzīvojuši mazāk nekā 10 cilvēki, 48 gadījumos — 10 un vairāk, bet 3 gadījumos laukstrādnieki nav konstatēti. Visbiežāk (68 gadījumos) saimes istabas iedzīvotāju skaits svārstījies no 7 līdz 12.

Šī aptuvenā aprēķina pareizību un pieļaujamību pierāda arī 13. tabula, kur parādīts saimniecībās esošo mājlopu skaits, kas vienlaicīgi atspoguļo aptuveno saimniecību lielumu un vajadzīgā darbaspēka daudzumu. Sevišķi svarīgas te ailes zirgu un liellopu skaitam, kas, pieaugot laukstrādnieku daudzumam, parasti palielinās. Šīs divas ailes ir arī tās, kas zināmā mērā rāda saimniecības ekonomisko stāvokli, tajās veicamo darbu daudzumu un algotā darbaspēka ekspluatācijas pakāpi.

Lielā iemītnieku skaita dēļ saimes istabas bija stipri plašas, sasniedzot dažreiz 50 un vairāk kvadrātmetru lielu platību.³⁴⁰ Tādēļ to reizēm arī sauc par «dižistabu», «lielistabu», «lielo istabu». Salīdzinot telpas lielumu un nosaukumu, redzam, ka tie viens otram atbilst.

Lai pareizi izprastu patiesos dzīves apstākļus saimes istabā, jāapskata ne vien tās apdzīvotāju daudzums, bet arī sadzīves paražas. Jāapskata arī istabā novietotie priekšmeti, to sakārtojums un galvenais — izmantošana. Tāpat jāaplūko apgaismošanas līdzekļi un dažādie darbi, kas istabā tika veikti galvenokārt rudens un ziemas vakaros.

Saimes istabas iekārtojumu lielākā vai mazākā mērā noteica tajā dzīvojošo cilvēku daudzums, telpas novietojums ēkā, apkures sistēmas, logu un durvju atrašanās vietas. Tomēr var saskatīt istablietu un iemītnieku izvietošanās galvenos principus.

Ieeja saimes istabā lielākoties bija no nama, kurā atradās apvalkdūmenis. Pa labi vai kreisi no ieejas durvīm atradās maizes krāsns un plīts. Krāsnij diagonāli pretējā telpas kaktā novietoja

³⁴⁰ Sk. 148. lpp.

Nr. p. k.	Mājas	Laukstr. skaits	Zirgi	Lielopi	Cūkas	Aitas	Lopu kop skaits
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Nonne Indriķis (Fr.)	4	5	11	1	13	30
2	Dāre (Irl.)	5	5	22	6	23	56
3	Roca Upmann (Ab.)	5	5	20	5	24	54
4	Leite (Irl.)	5	3	16	4	18	41
5	Sprunge (Ab.)	6	5	19	4	21	49
6	Zīle Sproge (Irl.)	6	5	15	4	18	42
7	Stūrmans (Fr.)	6	4	14	2	10	30
8	Rumba (Ab.)	7	4	41	5	28	78
9	Vecpauge (Ab.)	7	5	18	4	20	47
10	Pārtoms Miķelis (Irl.)	7	6	28	6	30	70
11	Maz Tille (Irl.)	7	3	21	2	20	46
12	Wambols (Irl.)	7	5	18	4	18	45
13	Leibe (Irl.)	7	6	22	4	18	50
14	Bitterkaze Jānis (Irl.)	7	6	29	8	26	69
15	Bitterkaze Jēkabs (Irl.)	7	4	13	4	17	38
16	Grebbe Strauzs (Fr.)	7	4	21	6	27	58
17	Novadniek Mince (Fr.)	7	5	20	6	16	47
18	Tams Lauka (Fr.)	7	4	12	3	10	29
19	Tampings (Fr.)	7	5	11	3	13	32
20	Liske (Ab.)	8	7	21	2	25	55
21	Mežbugulis (Irl.)	8	6	24	6	21	57
22	Zāģeris (Irl.)	8	5	15	4	13	37
23	Piltens (Irl.)	8	4	18	6	17	45
24	Wegge Juris (Irl.)	8	5	19	6	17	47
25	Aumanis (Irl.)	8	4	20	3	24	51
26	Zīle Vilage (Irl.)	8	5	13	4	13	35
27	Grebbe Bergmann (Fr.)	8	4	25	7	26	62
28	Jacska (Fr.)	8	6	27	6	28	67
29	Nunste (Fr.)	8	4	22	3	24	53
30	Tams Galling (Fr.)	8	4	11	3	15	33
31	Tams Suntut (Fr.)	8	4	12	3	13	32
32	Wegge Ansis (Fr.)	8	5	21	6	16	48
33	Mazkuschke (Ab.)	9	5	27	6	20	58
34	Polne Miķelis (Ab.)	9	5	25	4	26	60
35	Roca Seidenbergs (Ab.)	9	9	25	5	20	59
36	Cīrulis (Ab.)	9	5	22	5	20	52
37	Dammuižnieks (Irl.)	9	6	27	5	20	58
38	Dārte Siele (Irl.)	9	4	23	4	19	50
39	Zarings (Irl.)	9	4	16	4	17	41
40	Garausis (Irl.)	9	4	14	2	14	34
41	Alle (Irl.)	9	4	16	1	22	43
42	Zīle Kalna (Irl.)	9	5	12	3	12	32
43	Ūrpacs (Irl.)	9	4	29	4	26	63
44	Rome (Irl.)	9	5	27	5	28	65
45	Kālerange (Irl.)	9	5	31	7	33	76

13. tabulas turpinājums

Nr. p. k.	Mājas	Laukstr. skaits	Zirgi	Liellopi	Cūkas	Aitas	Lopu kop skaits
1	2	3	4	5	6	7	8
46	Balze (Fr.)	9	5	20	5	14	44
47	Brandzing (Fr.)	9	4	19	6	17	46
48	Lācis (Fr.)	9	4	11	3	12	30
49	Rubuls (Fr.)	9	6	22	4	16	48
50	Behrsing Stahl (Ab.)	10	5	26	3	20	54
51	Jaunpauge (Ab.)	10	3	22	6	17	48
52	Luike Fricis (Irl.)	10	6	27	3	20	56
53	Enke Matiss (Irl.)	10	4	18	5	21	48
54	Lekmanis Jēkabs (Irl.)	10	6	19	3	13	41
55	Laukapumics (Irl.)	10	5	28	5	17	55
56	Pārtoms Jēkabs (Irl.)	10	6	28	5	27	66
57	Rumba (Irl.)	10	5	21	6	24	56
58	Wende (Irl.)	10	6	29	5	27	67
59	Bluiske (Irl.)	10	6	27	3	26	62
60	Mazzīle (Irl.)	10	5	27	4	23	59
61	Dankens (Irl.)	10	7	24	6	37	74
62	Sauters (Irl.)	10	6	28	6	36	76
63	Jaunzems (Fr.)	10	5	21	6	18	50
64	Nonne Juris (Fr.)	10	5	11	1	12	29
65	Novadniek Krišs (Fr.)	10	4	17	5	18	44
66	Kuhlain Wille (Ab.)	11	4	15	4	16	39
67	Polne Fricis (Ab.)	11	5	21	9	25	60
68	Lekmanis Ansis (Irl.)	11	4	15	4	14	37
69	Mežapumics (Irl.)	11	5	27	7	20	59
70	Vege Miķelis (Irl.)	11	5	19	5	6	35
71	Pūce Miķelis (Irl.)	11	5	16	1	23	45
72	Ložkens Jānis (Irl.)	11	5	20	3	19	47
73	Melkāja (Irl.)	11	6	19	6	23	54
74	Mūrnieks (Irl.)	11	6	32	6	36	80
75	Slīše (Irl.)	11	5	26	7	22	60
76	Nonne Ansis (Fr.)	11	4	12	3	13	32
77	Stirna (Fr.)	11	4	23	5	23	55
78	Kuhlain Janne (Ab.)	12	3	11	3	15	32
79	Rudding (Ab.)	12	4	22	5	20	51
80	Goše (Irl.)	12	7	34	6	25	72
81	Bušs (Irl.)	12	7	19	5	13	44
82	Vinke (Irl.)	12	7	30	2	43	82
83	Pūce Krišs (Irl.)	12	6	21	6	21	54
84	Paikstens (Irl.)	12	6	24	6	21	57
85	Vegge Jānis (Fr.)	12	6	17	3	32	58
86	Behrsing Spics (Ab.)	13	4	32	5	18	59
87	Enke Jānis (Irl.)	13	7	27	5	26	65
88	Strikelis (Irl.)	13	6	27	7	22	62
89	Stacovērs (Irl.)	13	5	20	5	23	53
90	Melkāja Miķelis (Irl.)	13	6	18	6	21	51

Nr. p. k.	Mājas	Laukstr. skaits	Zirgi	Liellepi	Cūkas	Aitas	Lopu kopskaitis
1	2	3	4	5	6	7	8
91	Bieže (Irl.)	13	5	27	4	30	66
92	Behrgihe (Ab.)	14	6	33	5	34	78
93	Panke (Ab.)	14	4	25	4	22	55
94	Tillbergs (Irl.)	14	6	33	9	38	86
95	Penke (Irl.)	14	5	37	3	34	79
96	Ložkens Atis (Irl.)	17	4	20	6	13	43
97	Luike Jēkabs (Irl.)	19	7	28	6	31	72
98	Kibarts (Ab.)	0	5	16	4	18	43
99	Kibarts (Ab.)	0	2	7	2	7	18
100	Tille Ansons (Irl.)	0	7	32	5	40	84

saimes galdu, kuru vietām sauca par «dižo galdu».³⁴¹ Ap galdu, istabas stūrī, bija novietoti gari, plati soli, kas dažreiz stiepās visā sienu garumā.³⁴² Gultas bija novietotas gar sienām, pie tam precēto ļaužu gultas atradās pēc iespējas nomaļākās vietās. Kā piemēru, kas raksturo istablietu un iemītnieku izvietojumu saimes istabā, var ņemt Talsu apr. Lībagu pag. «Tomu» saimes istabas plānu³⁴³ (31. att.).

Ieejot saimes istabā, pa labi atrodas krāsns, plīts un siltuma rieris. Krāsnij diagonāli pretējā stūrī pie saimnieku gala sienas novietots saimes ēdamgalds, ap to garie, platie soli. Netālu no galda stelles, tām līdzās puīša gulta. Kaktā pie ieejas durvīm vaļinieka gulta; šo kaktu nereti zīmīgi sauca par «vaļinieku kaktu». Pie saimnieku gala un otras ārsienas stūrī atrodas meitu gultas, netālu no krāsns — nomaļākā vietā — otra vaļinieka gulta.

Šāds iemītnieku izvietojuma princips bija sastopams visā aprakstāmajā teritorijā. Gar istabas ārsienu, pie kuras atradās saimes galds, un kaktā pie ieejas durvīm pa lielākai daļai novietojās

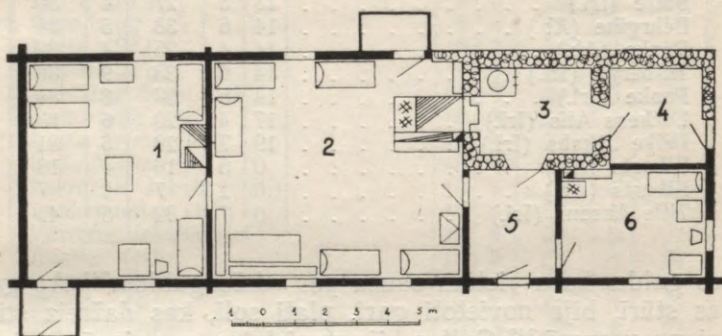
³⁴¹ Šāds galda novietojums konstatēts visā aplūkojamā teritorijā. Sal. VVM PV 2969. mape, 409. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag. «Lubikās»; 208. dok., Upesgrīvas pag. «Berģos»; 3079. mape, 81. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Skudrās»; 2922. mape, 543. dok., Tukuma apr. Praviņu pag. «Lielgraudos»; Džūkstes pag. «Krimūnās» (J. J a u n z e m s. Zemgales sēta. 147. lpp.); arī Liepājas apr. Nīcas pag. «Tupešos»; Rūcavas pag. «Dižžubros» u. c.

³⁴² Šādus solus kopā ar 1866. g. darināto saimes galdu autoram no Rūcavas «Dižžubriem», kur tie stāvēja kādreizējā saimes istabā, 1953. g. izdevās pārvest uz LLM.

³⁴³ VVM PV 2948. mape, 59. dok.

puiši un vaļinieki. Pie saimnieku gala sienas bija meitu gultas, bet gar otru ārsienu precēto kalpu vai vaļinieku gultas.³⁴⁴

Laukstrādnieku izvietošanas kārtība atkarībā no saimes sastāva, protams, varēja būt arī citāda. Tādēļ nav nozīmes uzskaitīt daudzās iespējamās variācijas, kas sastopamas etnografiskajos arhīvos esošajos materiālos, jo šinī gadījumā svarīgs ir tikai izvietošanas princips.



31. att. Dzīvojamās mājas plāns Talsu apr. Lībagu pag.

«Tomos» (VVM PV 2948. mape, 59. dok.).

1 — saimnieku gals, 2 — saimes istaba, 3 — apvalkdūmenis, 4 — gala nams, 5 — nams, 6 — pretistaba.

Pie saimnieku kambara sienas istabas stūrī novietoto saimes ēdamgaldu izmantoja, ne vien ieturot maltītes, bet arī citiem nolūkiem, piemēram, meitas ar vangalēm uz tā rullēja veļu.³⁴⁵ Galda virsa bija noceļama. Apgriežot virsu uz otru pusi, uz tās taisīja raušus.³⁴⁶ Ir pat ziņas, ka uz saimes galdiem gulējuši puiši.³⁴⁷ Pēc katras ēdiena reizes nama meita galdu noslaucīja ar lupatu, bet 1—2 reizes nedēļā — trešdien un obligāti sestdien — to pamatīgi berza ar ūdeni un pelnos vai smiltis samērcētu salmu vai zāles vīšķi. Saimes galds lielākoties bija rotāts katram novadam raksturīgajiem kokgriezumiem un krāsots brūns, jo krāsotu galdu bija vieglāk uzturēt tīru. Svētkos galdam uzsedza baltu līnu galdautu. Bez šī galda saimes istabā pie logiem bija novietoti

³⁴⁴ To pašu ainu redzam Talsu apr. Zentenes pag. «Kogrās» (VVM PV 2948. mape, 367. dok.); Nurmuižas pag. «Lubikās» un «Strēļos» (turpat, 2969. mape, 409. dok. un 2948. mape, 301. dok.); Jelgavas apr. Džūkstes pag. «Krimūnās» (J. J a u n z e m s. Zemgales sēta. 154. lpp.) u. c.

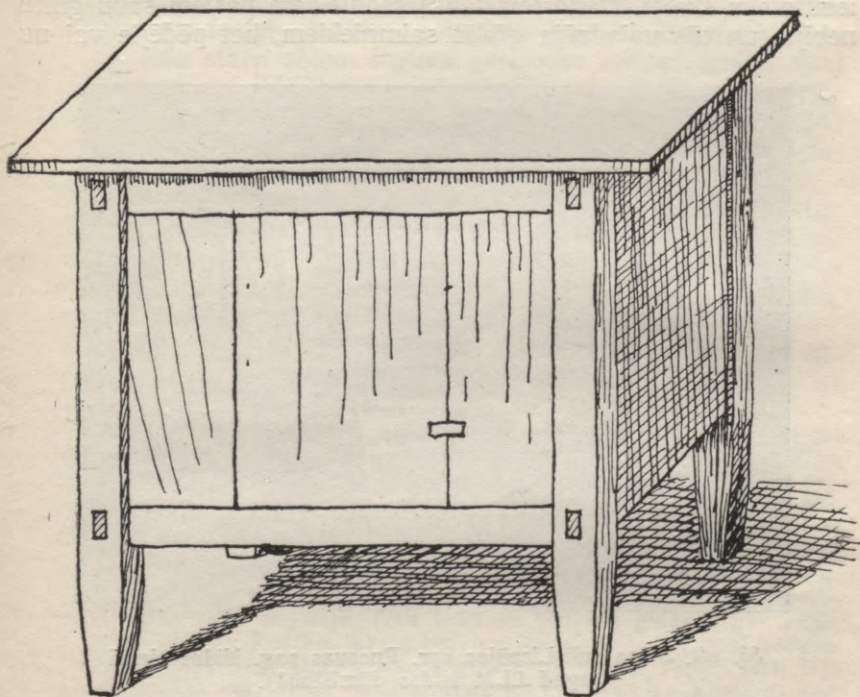
³⁴⁵ VVM PV 2970. mape, 199. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag. «Ķeizos»; 3109. mape, 316. dok., Kuldīgas apr. Rendas pag. «Slujās».

³⁴⁶ Turpat, 2970. mape, 231. dok., Talsu apr. Ūpesgrīvas pag. «Sunturos».

³⁴⁷ Turpat, 2925. mape, 91. dok., Tukuma apr. Matkules pag. «Meiros».

vairāki mazāki galdi, kas piederēja kalpiem, meitām vai puīšiem.³⁴⁸ Nereti kalpa ģimenei galda vietā bija neliels skapītis ar platāku virsu³⁴⁹ (32. att.).

Visciešākā sakarā ar galdu, saimes istabu un sadzīvi jāaplūko telpā sastopamie trejādie solu veidi: 1) garie, nekustināmie soli, 2) pārvietojamie soli un 3) nelielie soliņi vienam cilvēkam. Pē-



32. att. Precētā kalpa galdiņš-skapītis. (A. Bielenstein. Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. II Teil. Petrograd, 1918, 225. lpp.)

dējie divi solu veidi atradās galda galā vai istabas pusē; uz tiem sēdēja maltīšu reizēs un strādājot kādu darbu.

Bija divējādi garie, nekustināmie soli. Vieni — t. s. «stūra soli» — atradās aiz galda gar saimes istabas gala un sānu sienu,

³⁴⁸ E 8, 803 at, E 8, 804 at, Stelpē; E 8, 736 at, Milzkalnē; E 8, 761 atg, Bārbelē.

³⁴⁹ «Die Knechtsfamilien in der gemeinsamen Gesindestube, bei geringerem Platz, beschränken sich auf einen kleinern Tisch oder ein kleines Schränkchen, welches eine Platte trägt oder ohne eine solche auch an der Wand hängt,» raksta A. Bilenšteins (Op. cit., 225. lpp.).

piemēram, Talsu apr. Nurmuižas pag. «Strēļos».³⁵⁰ Citā gadījumā sols bija novietots aiz galda tikai gar istabas sānu sienu, piemēram, Kuldīgas apr. Kūrmales pag.³⁵¹ (33. att.).

Šie garie soli bija ļoti biezi, 60 un vairāk centimetru plati. Uz tiem sēdēja maltīšu laikā un veicot darbu.

19. gs. otrajā pusē saimes istabās, kā redzējām, dzīvoja liels iemītņieku skaits. Daudziem laukstrādniekiem pašiem savu gultu nebija, un tās vajadzēja gādāt saimniekiem, bet pēdējie vai nu



33. att. Stūra soli Liepājas apr. Rucavas pag. Nidas ciemā (tagad LLM Nidas dūmistabā).

negribēja, vai arī nevarēja sagādāt vajadzīgo gultu daudzumu. Bez tam jāatceras, ka daudzos gadījumos saimes istabā nemaz neiznāca vietas, kur novietot katra iemītņieka gultu. Tādēļ šajā laikā visos novados uz platajiem soliem nereti gulēja puīši un gani, mazāk — meitas.³⁵² Dažkārt gar saimes istabas vienu sienu

³⁵⁰ VVM PV 2948. mape, 301. dok. Sal. VVM PV 2948. mape, 59. dok., Talsu apr. Libagu pag. «Tomos»; J. Jaunzems. Kurzemes sēta. 36. lpp. Sādi soli sastapti arī Rucavas «Dižžubros», «Dižķervjos» u. c. vietās.

³⁵¹ VVM PV 3083. mape, 118. dok.; arī 3063. mape, 5. dok., Kūrmales pag. «Klibjos» u. c.

³⁵² Par šo jautājumu ziņas snieguši vairāki gados vecāki iedzīvotāji. 1867. g. dzimušais milzkalnietis Jēkabs Dišlers: «Ap saimes galdu

bijis sols, uz kura gulējuši puīši, gar otru sols, uz kura pārnakšņojušas meitas.³⁵³ Tomēr biežāk meitu guļas vieta bija mūrītis ap krāsni.³⁵⁴

Ir iegūti divi zīmējumi, kuri atspoguļo gulētāju izvietojumu uz soliem, mūrīšiem un gultās. Abi zīmējumi ilustrē apstākļus, kad saimnieki ar gājējiem dzīvojuši vienā telpā. Pirmais zīmējums izveidots pēc 1859. gadā dzim. Krista Irbes stāstījuma³⁵⁵ (34. att.).

Kaktā, pie ieejas durvīm, novietota precētā kalpa ģimenes gulta. Uz sola starp abiem logiem gulējušas meitas, galda galā dižais puisis, aiz galda mazais puisis un puisis. Gani gulējuši uz krāsnij apkārt ejošā mūrīša: cūkgans krāsns sānos, pret ieejas durvīm, govju gans krāsns galā. Saimnieka ģimenei atstāta istabas labākā daļa, kuru daļēji aizsedz krāsns.

Otrā situācija fiksēta Kuldīgas apr. Kūrmales pag.³⁵⁶ (35. att.). Šajā gadījumā puīši gulējuši uz garā sola gar istabas sānu sienu, meitas — uz krāsnij apkārt ejošā mūrīša. Gans un saimnieka bērni gulējuši aizkrāsnē. Saimnieki, tāpat kā pirmajā zīmējumā, novietojušies istabas labākajā pusē.

Zīmējumos redzami laukstrādnieku izvietošanas principi atbilst tiem principiem, kurus jau aplūkojām un kuri attiecas uz

gandrīz katrās mājās bijuši plati liepas vai bērza beņķi, uz kuriem gulējuši algādži — dienas strādnieki vai arī gani, noliekot uz tiem maisiņu. Kēķa meita maisiņu no rīta nolika uz kāda tālāka beņķa vai citur»; 1865. g. dzimusī sipeliete Karlīne Sperliņa: «Dzūkstes pag. «Krieviņos» ap 1888. gadu puisis gulējis galda galā uz platā sola — «beņķa»; 1864. g. dzimušais Krišs Guzlēns Zlekās: «Gani un pat puīši gulējuši uz platiem soliem. Tie bijuši novietoti istabas kaktā ap saimes galdu» (E 8, 711 at); 1879. g. dzimušais turlavietis Ādams Tilks: «Manā laikā lielie cilvēki: puīši, meitas uz beņķa vairs negulēja. Tēva laikā uz beņķiem gulējuši gan puīši, gan meitas, gan gani. Redzēju, ka uz beņķiem gul gani un arī pats, būdams par ganu, Turlavas pag. «Lanceniekos» gulēju uz beņķa. Toreiz man bija 8 gadi» (E 8, 753 atg); 1859. g. dzimušais Kristis Irbe Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Skudrās»: «Tā kā neprecētiem gājējiem gultas nebijušas, tad uz soliem katram gājējam novietots salmu maisiņš, palags un sega. Spilvena nebijis. Pēc pārnakšņošanas guļas vieta sakārtota. Gultas bijušas tikai saimniekiem un precētiem gājējiem, kuras tad arī novietotas allaž istabas kaktos.» (VVM PV 3079. mape, 81. dok.)

Sal. E 8, 704 at, Alsungā; VVM PV 3083. mape, 118. dok., Kuldīgas apr. Kūrmales pag.; 2971. mape, 14. dok., Talsu apr. Libagu pag. «Dambišos»; 3083. mape, Kuldīgas apr. Lutriņu, Saldus, Brocēnu, Gaiķu pag.; 2926. mape, 6. dok., Tukuma apr. Zemītes pag. «Eniņos» u. c.

No Rucavas «Dižzubiņiem» uz LLM pārvestie platie soli gulēšanai lietoti vēl 19. gs. pēdējā ceturksnī.

³⁵³ VVM PV 3083. mape, 145. dok., Kuldīgas apr. Rendas pag.

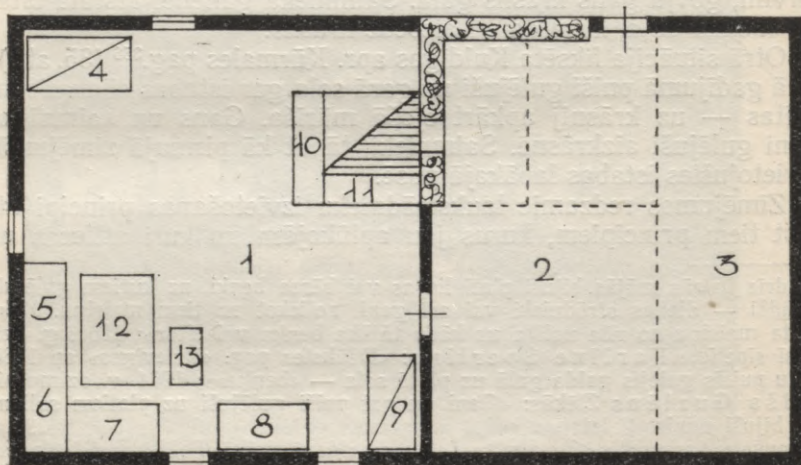
³⁵⁴ Turpat, 2971. mape, 144. dok., Talsu apr. Libagu pag.; 3083. mape, 118. dok., Kuldīgas apr. Kūrmales pag.

³⁵⁵ Turpat, 3079. mape, 81. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Skudrās».

³⁵⁶ Turpat, 3083. mape, 118. dok.

gadījumiem, kad saimnieki nedzīvoja vienā telpā ar gājējiem. Tādā kārtā varam secināt, ka šie principi izveidojušies garā vēsturiskās attīstības gaitā un tiem nav gadījuma rakstura. Tie sakņojas zemniecības sociāli ekonomiskajā stāvoklī, līdz ar sociālās nevienlīdzības pastiprināšanos pieņemdami arvien asākas izpausmes formas.

Katram, kas gulēja uz sola vai mūrīša, bija salmu vai siena maisis, kuru vakarā novietoja savā vietā, pārsedza ar linu vai pakulu palagu un vilnas segu. Rītā pieceļoties, maisus salocīja un sameta aizkrāsē, lai soli būtu brīvi. Ja pietika vietas, maisus salocīja un atstāja turpat uz sola, sabīdot tikai vairāk uz vienu galu.



34. att. Dzīvojamās mājas plāns Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Skudrās» (VVM PV 3079. mape, 81. dok.).

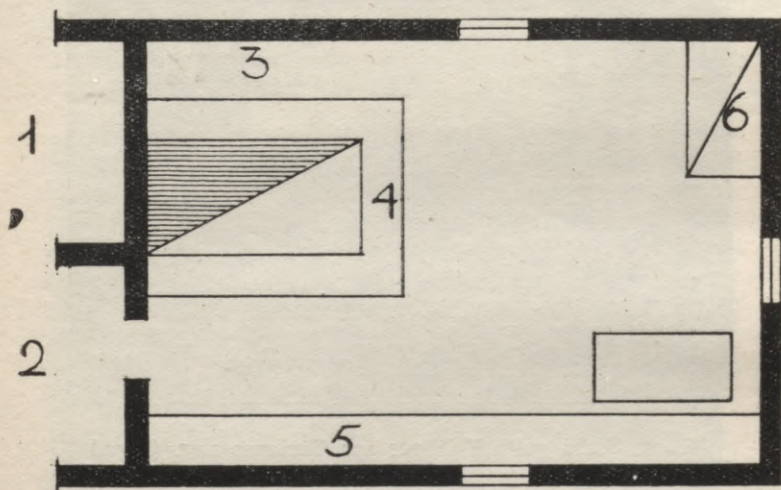
1 — saimes istaba, 2 — nams ar apvalkdūmeni, 3 — pretistaba, 4 — saimnieku gulta, 5 — puīša vieta, 6 — mazā puīša vieta, 7 — dižā puīša vieta, 8 — meitu vieta, 9 — kalpa gulta, 10 — govju gana vieta, 11 — cūkgana vieta, 12 — galds, 13 — solis.

Gulēšana uz soliem vispirms izbeidzās meitām, tad puīšiem un ganiem. Pēc dažām ziņām, tā vispār beigusies ap 1890. gadu.³⁵⁷

19. gs. otrajā pusē sastopamā gulēšana uz soliem jāuzlūko kā mantojums no iepriekšējā perioda, kad vispārējā gultu trūkuma

³⁵⁷ Jēkabs Dišlers stāsta: «Algādžiem un ganiem gulēšana uz soliem izbeidzās ap 1890. gadu.» Adams Tilks atceras: «Kad man bija 8 gadi, gulēšana uz beņķiem bija jau samērā reta parādība un ap to laiku arī izbeidzās.» (E 8, 753 atg.) Līdz šim nav izdevies iegūt ziņas, ka 19. gs. otrajā pusē uz soliem būtu gulējuši saimnieku ģimeņu locekļi.

dēļ tā bija daudz izplatītāka. Šādi saimes istabā varēja novietot vairāk gājēju nekā tad, ja katram būtu sava gulta, kas telpā aizņemtu vairāk vietas. Saimnieki nebija ieinteresēti izdot līdzekļus un gādāt laukstrādniekiem gultas, tādēļ 19. gs. otrajā pusē puīši un meitas sāka iegādāties gultas par saviem līdzekļiem. Gultas vadāja līdzi, pārejot no viena saimnieka pie cita.³⁵⁸



35. att. Iemītņieku izvietošanās saimes istabā Kuldīgas apr. Kūrmales pag. (VVM PV 3083. mape, 118. dok.).

1 — apvalkdūmenis, 2 — nams, 3 — bērnu vieta, 4 — meitu vieta,
5 — puīšu vieta, 6 — saimnieku gulta.

Neskatoties uz to, ka 19. gs. otrajā pusē daudzās vietās vēl joprojām mēdza gulēt uz soliem, par laikmetam raksturīgāku parādību uzskatāma gulēšana gultās. Kā bija dažādi laukstrādnieki — puīši, meitas, gani, kalpi, tāpat dažādas bija viņu gultas, kuru veidu zināmā mērā nosacīja gājēju stāvokļa īpatnības.

Par precēto kalpu gultu raksturīgāko tipu gandrīz līdz 19. gs. beigām jāuzlūko «stabu» (36. att.) un «jumta» gultas (37. att.);³⁵⁹ no tām savukārt jāizdala «izvelkamās gultas». Tās parasti novie-

³⁵⁸ E 8, 804 at un E 8, 838 atg, Stelpē; E 8, 761 atg, Bārbelē; E 8, 736 at, Milzkalnē.

Sal. LPSR CVA 971. f., 846. lieta.

³⁵⁹ Milzkalnietis Jēkabs Dišlers (dzim. 1867. g.) stāsta: «Manā laikā precētie ļaudis saimes istabā gulēja «pamilijas gultās», t. i., stabu gultās. Bija stabu gultu trīs veidi: jumta gultas, stabu gultas ar listītēm gar augšmalu un izvelkamās gultas. Manā jaunībā tādu gultu bija ļoti daudz. Vakara, gulēt ejot, iekāpa gultā un tad izģērbās, istabā bija daudz cilvēku

toja telpas «klusākajā kaktā», pēc iespējas nomaļus. Stabu un jumta gultas no parastajām atšķirās ar kāju veidojumu — tās ievērojami pagarinātas uz augšu. Stabu gultu kāju augšgali savā starpā savienoti ar tievām apaļām kārtiņām vai aptēstām listēm,



36. att. Stabu gulta Kuldīgas apr. Turlavas pag. (tagad LLM Kurzemes sētas dzīvojamās mājas saimnieku kambarī).

jumta gultai turpretim kāju augšgali nav savienoti, bet uz tiem uzlikta it kā dēļu grīda.

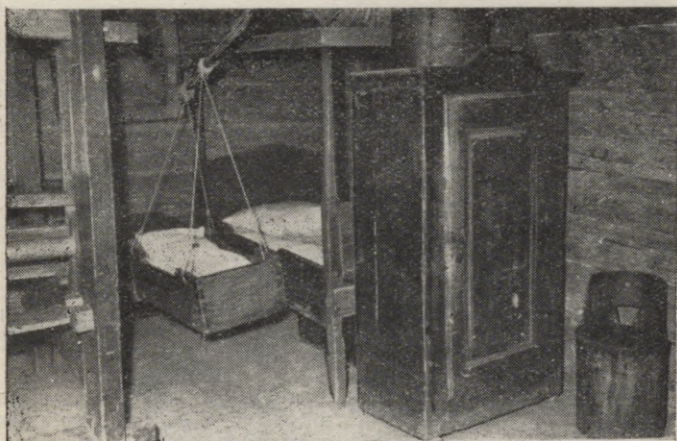
Kā vienam, tā otram šo gultu veidam gar galiem un sāniem, kas vērsti pret istabu, gultas aizsegšanai aizvilka priekšā no linu vai pakulu diegiem austus aizkarus. Tie parasti bija rūtoti (zils

un tāpēc izģērbties bija neērti. Gultai gar sāniem bija piestiprināti atvelkami linu vai pakulu aizkari.» Turlavietis Adams Tilks (dzim. 1879. g.) atceras: «Precētajiem kalpiem bijušas stabu gultas gan ar griestiem, gan bez. Kam nebijis griestu, tām gar stabu augšmalu bijušas listes. Pie griestiem vai listēm piestiprinājuši segas vai speciālu rūtainu aizkaru audeklu.» (E 8, 753 atg.) «Kad ļaudis visi dzīvoja vienā lielā «laužu istabā», katram laulātam pārim bija tāda liela gulta ar jumtu — «guļa». Gulta tika aizklāta ar gardinēm — «aizkariem» no linu drēbes. Gulta tika ievietota vienmēr istabas kaktā un ar galvgali uz āru.» (VVM PV 3083. mape, 496. dok., Kuldīgas apr. Skrundas pag. «Kalnbūdniekos») Sal. E 8, 711 at, Zlēkās; VVM PV 2971. mape, 164. dok., Talsu apr. Stendes pag. «Ceplīšos»; 7. dok., Libagu pag. «Jaunkauļos»; 85. dok., Cēres pag. «Cunčos»; J. J a u n z e m s. Kurzemes sēta. 37.—38. lpp.; A. Bielenstein. Op. cit., 225. lpp. u. c.

Jāpiezīmē, ka šīs gultas bija izplatītas visā Kurzemē un Zemgales rietumu daļā. Zemgales austrumu daļā — Bauskas un Baldones rajonu teritorijās vecākie cilvēki, dzimuši 1870. gados, neatceras tās redzējuši. (E 8, 762 atg, Bārbelē; E 8, 765 atg, Rundālē; E 8, 839 atg, Stelpē.)

ar baltu).³⁶⁰ Aizkarus uzvēra auklīnā vai uzmauca tievā kociņā tā, ka vajadzības gadījumā tos viegli varēja aizvilkt vai atvilkt. Dienā aizkarus turēja pa pusei atbīdītus, lai istabā ienācējs redzētu uzklātu gultu. Ir dažas ziņas arī par to, ka aizkari izmantoti mazāko bērnu pasargāšanai no aukstā istabas gaisa. Ziemā aukstās dienās mātes salaidušas bērnus gultās un priekšā aizvilkušas aizkarus, pēc tam gultā nolikušas dēli, uz kura novietots trauks ar oglēm.³⁶¹

Novērtējot abus šo gultu veidus konkrētajos lietošanas apstākļos — pārpildītajā saimes istabā, — jāatzīst, ka praktiskāka



37. att. Jumta gulta Kuldīgas apr. (tagad LLM Kurzemes sētas dzīvojamās mājas saimes istabā).

bija jumta gulta. Uz gultas jumta glabāja dažādas ģimenei vajadzīgas lietas, kam citur istabā grūti atrast vietu, piemēram, groziņus, kārbīņas, darba rīkus u. c. ikdienas dzīvei nepieciešamus sīkumus. Gultas kājgalī mēdza ierīkot plauktiņu — «siliti», kur novietoja zāles, zeķes, cimdsus, vakarā sveci vai lampiņu.³⁶² Gultas

³⁶⁰ VVM PV 2989. mape, 77. dok., Talsu apr. Spāres pag. «Sudmalīnos»; 46. dok., Lībagu pag. «Frickalnos»; 3095. mape, 452. dok., Kuldīgas apr. Raņķu pag. «Leišos» u. c.

³⁶¹ Turpat, 3079. mape, 81. dok.

³⁶² Turpat, 3083. mape, 496. dok., Kuldīgas apr. Skrundas pag. «Kalnbūdniekos». Vairākas šādas gultas atrodas arī LLM fondos. Tās pārvestas no dažādiem Kurzemes apvidiem.

Sal. P. Ā r e n d s. Kā latvieši senāk istabas iekārtojuši un apgaismojuši. LdD, 8., Rīgā, 1931., 74.—75. lpp. (Liepājas apr. Rāvas pag. «Laņģos» un Kuldīgas apr. Ivandes pag. «Sventuļos».)

kājgalī pie jumta sadzina naglas vai koka tapas drēbju pakāršanai.³⁶³ Drēbes pakāra arī ārpusē pie gultas gala.

«Izvelkamās» vēl uzskatāmāk nekā stabu vai jumta gultas rāda, kā kalpi saimes istabā bija spiesti iekārtoties, lai jau tā pār-
apdzīvotajā telpā aizņemtu iespējami mazāk vietas. Šīs gultas



38. att. Izvelkamā gulta ar jumtu Jēlgavas apr. Bērmuižas pag. «Grundmaņos» (tagad LLM Zemgales sētas dzīvojamās mājas saimes istabā).

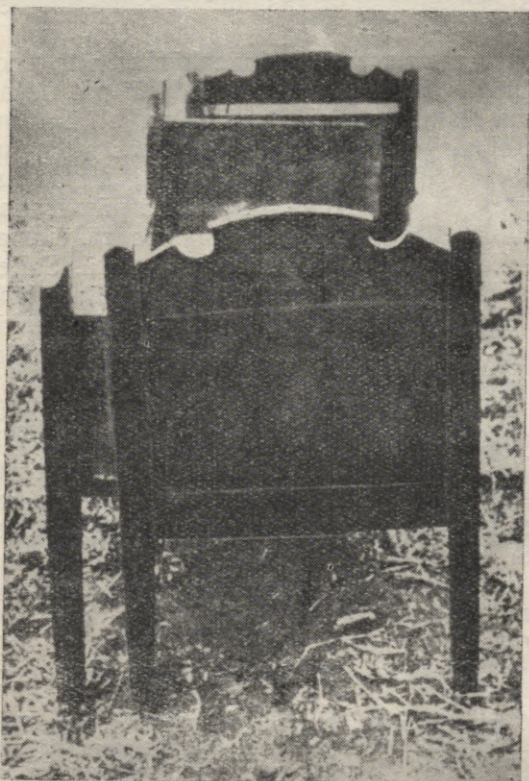
sastāv no divām vienas otrā iebīdāmām daļām. Vakaros, gulēt ejot, iebīdāmo daļu izvilka, un gulta kļuva otrtik platāka. Rītos pieceloties, gultu sabīdīja, lai tā dienā saimes istabā aizņemtu mazāk vietas. Izvelkamās gultas bija gan ar «stabiem» un jumtu (38. att.), gan parasto gultu augstumā, bez stabiem³⁶⁴ (39. att.). Stabu, jumta un izvelkamās gultas 19. gs. otrajā pusē saimes istabās bija bieži sastopamas. To eksistenci un lietošanu noteica tā laika konkrētie dzīves apstākļi. Šo gultu veidu darināšana

³⁶³ VVM PV 3079. mape, 81. dok.

³⁶⁴ Divas izvelkamās gultas ar jumtu atrodas LLM fondos. Viena no tām iegūta Jēlgavas apr. Bērmuižas pag. «Grundmaņos». Par izvelkamajām gultām Džūkstes pag. «Krimūnās» raksta J. Jaunzems (Zemgales sēta. 147. lpp.). Izvelkamo gultu bez stabiem Kalnciema pag. rāda Z. Ligers (Die Volkskultur der Letten. Riga, 1942, 172. lpp.). Tās atzīmētas Turlavā (E 8, 753 atg), Rundālē (E 8, 765 atg), Bārbelē (E 8, 762 atg), Milzkalnē, Zlūkās (E 8, 711 at), Sipelē u. c.

izbeidzās gadsimta 80.—90. gados,³⁶⁵ kad precētie kalpi savas ģimenes gultas sāka gatavot līdzīgas mūsdienu gultām. Jaunā tipa gultas pamazām aizstāja stabu, jumta un izvelkamās gultas.

Jaunā gultu tipa izplatīšanos laukstrādnieku vidē veicināja dzīves veidā notiekošās pārmaiņas. Šai laikā vairāk nekā agrāk izvērsās dzīvojamo māju pārbūve un celtniecība. Biežāk nekā agrāk precētajiem kalpiem ierādīja atsevišķas dzīvojamās tel-



39. att. Izvelkamā gulta Jelgavas apr. Kalnciema pag. (Z. Ligers. Die Volkskultur der Letten. Riga, 1942, 172. lpp.)

³⁶⁵ E 8, 704 at, Alsungā; E 8, 753 atg, Turlavā; E 8, 711 at, Zlākās; E 8, 765 atg, Rundalē; E 8, 762 atg, Bārbelē; šādas ziņas iegūtas arī Milzkalnē u. c. Arī VVM PV materiālos esošās ziņas par stabu un jumta gultu taisīšanu izbeidzas ar šiem gadiem.

pas — pretistabas vai arī daļu no pārveidotās saimes istabas. Sakarā ar uzlaboto darba rīku ieviešanos, gājēju aizplūšanu uz pilsētām u. c. iemesliem samazinājās arī saimes istabu iemītņieku skaits, līdz ar to izzuda vajadzība pēc stabu vai izvelkamajām gultām.

Platajās ģimenes gultās gulēja precētais kalpu pāris; tiem blakus bieži arī 1—2 mazākie bērni. Lielākajiem bērniem vecāku gultas kājgalī nolika mazu gultiņu. Ir pat ziņas, ka 80. gados bērni gulējuši zem vecāku gultas, kur uz klona nolikts salmu maisiņš.³⁶⁶

Kalpu bērnu gultiņas bija ļoti vienkāršas, var teikt primitīvas, un par gultām tās vārda tiešā nozīmē bieži pat nevar saukt. Labākā gadījumā tās bija sasistas no dēļiem, ļoti īsas un šauras, lai varētu novietot aizkrāsnē vai vecāku gultas galā. Aprakstāmajā teritorijā līdz pat 19. gs. beigām lietoja gultiņas uz krusta kājām³⁶⁷ (40. att.). Jāatzīmē šo «gultu» ērtā pārņemšanas iespēja — to varēja saliekt līdzīgi mūsdienu malkas zāģējamam krāģītim un dienā piesliet kā dēli kādā nomaļākā vietā. Saliektā stāvoklī «gulta uz krusta kājām» aizņem maz vietas, tāpēc tā ļoti izdevīga lietošanai saimes istabās. Arī izgatavošana bija vienkārša un lēta: tā neprasija kvalificēta amatnieka darbu un vajadzēja maz materiāla.

Gultiņas uzliekamais rāmis darināts no 4 kokiem: sānu koki apaļi, bet tos savienojošie gala šķēršļi plakani. Apaļie sānu koki iedzīti šķēršļu galos izurbtos vai izkaltos caurumos tā, lai ārpus šķēršļa paliktu 15—20 cm gari gali. Rāmja sānu koki savienoti ar auklu pinumu, rupju pakulu audeklu vai ādas siksnām. Kājas darinātas no 2 pāriem krusteniski saliktu plakanu koku, kuri krustojuma vietā uzmaukti saturētāja koka galiem un nostiprināti ar ķīļiem. Kāju augšgalos iekalti robi, kuros ievietoti rāmja sānu koku gali tā, lai rāmja šķēršļi paliktu kāju iekšpusē. Šāda veida gultiņās gulēja ne vien kalpu bērni, bet arī gani. Parasti

³⁶⁶ LLM 4. mape, 2. dok., Bauskas apr. Bruknas pag. Sal. 1871. g. dzimušā bārbelieša Mārtaņa Upelnieka stāstījumu: «Mazākie bērni gulēja blakus lielajiem ļaudīm kopējā gultā. Bija gadījumi, ka pat 4 gadi vecu bērnu tēvs — kalps ielika kastiņā un pabāza zem gultas. Parasta aina bija, ka kalpu bērni guļ vecāku gultas kājgalā. Ja vecāku gultas tuvumā bija brīva vieta, tad tur novietoja lielāko bērnu gultiņu. Dažreiz bērnu guļasvietu ierīkoja uz sola, uzliekot tur kādu maisiņu. Bija arī tādi gadījumi, ka kalpu bērni gulēja uz klona, kur nosvieda kādu maisiņu vai drēbes gabalu.» (E 8, 762 atg.) Dažkārt bērniem vajadzēja pārgulēt arī uz vecāku gultas jumta. (E 8, 753 atg.)

³⁶⁷ Katrā novadā tām bija savs nosaukums: Nicā — «lažiņas», Sātiņos — «būriņas», Turlavā — «grīžu gultas», Milzkalnē — «režģa gultas», Bārbelē — «lāviņas» u. c.

tās novietotas aizkrāsne vai krāsns tuvumā.³⁶⁸ Šīs gultiņas tika lietotas 70. gados un pat vēlāk; to lietošana izbeidzās gadsimta 90. gados tādu pašu iemeslu dēļ kā stabu un jumta gultu darināšana.³⁶⁹



40. att. Lažiņa Liepājas raj. Nīcas c. p. «Druļļos»
(tagad LLM fondos).

³⁶⁸ «Plaši izplatītas ganu guļas vietas bija gultiņas uz krusta kājām — «lāviņas». Arī tās bija izdevīgas, jo dienā istabā aizņēma maz vietas. Naktī to izplēta, iemeta kādu maisiņu un gans pārgulēja. No rīta gans piecēlās un aizgāja ganos. Meitas lāviņu salocīja un pieslēja kādā brīvā vietā. Maisiņu uzlika virs salocītajiem kokiem.» (E 8, 762 atg, Bārbelē.) «Redzēju un arī pats gulēju gultiņā uz krusta kājām, kad biju 7 g. vecs un gāju ganos Turlavas pag. «Rūšos». Sādu gultiņu sauca par «grīžu gultu». Starp sānu kokiem bija pienaglots pakulu audekls. Gultiņa bij novietota pie nama sienas vai gar krāsni. Dienā to salieca un pieslēja, lai aizņemtu mazāk vietas,» stāstīja 1879. g. dzimušais Adams Tilks. (E 8, 753 atg.) Par gultiņām uz krusta kājām Zemgalē un Kurzemē raksta A. Bīlenšteins (Op. cit., 226. lpp.) un P. Ārends (Op. cit., 71. lpp.).

Sādu gultiņu autoram 1953. g. izdevās iegūt Nīcas «Druļļos» un pārvest uz LLM.

³⁶⁹ E 8, 762 atg, Bārbelē; E 8, 753 atg, Turlavā.

Jāatzīmē, ka visu 19. gs. otro pusi puiši gulēja ne vien uz soliem, bet dažās vietās arī mūsdienīgu veida gultās, dažreiz pat divi vienā gultā.³⁷⁰ Plaši izplatīts puišu un ganu gultu veids bijis divstāvu gultas.³⁷¹

Divstāvu gultas atgādina divas parastās vienu otrai uzliktas gultas (41. att.). To atrašanās plašā teritorijā norāda, ka senāk, kā liecina savākie materiāli, šādu gultu bijis vairāk un tās bijušas vispārēja parādība. Šķiet, ka 19. gs. pēdējā ceturksnī divstāvu gultas vairs netaisīja. Turpināja lietot jau esošās.³⁷² Šo gultu lietošana izbeidzās gadsimtu mijā.

Par divstāvu gultu priekštečiem jāuzlūko t. s. «nāras» jeb «brīckas», kas vēl ap 1880. gadu taisītas Kuldīgas apr. Snēpeles,

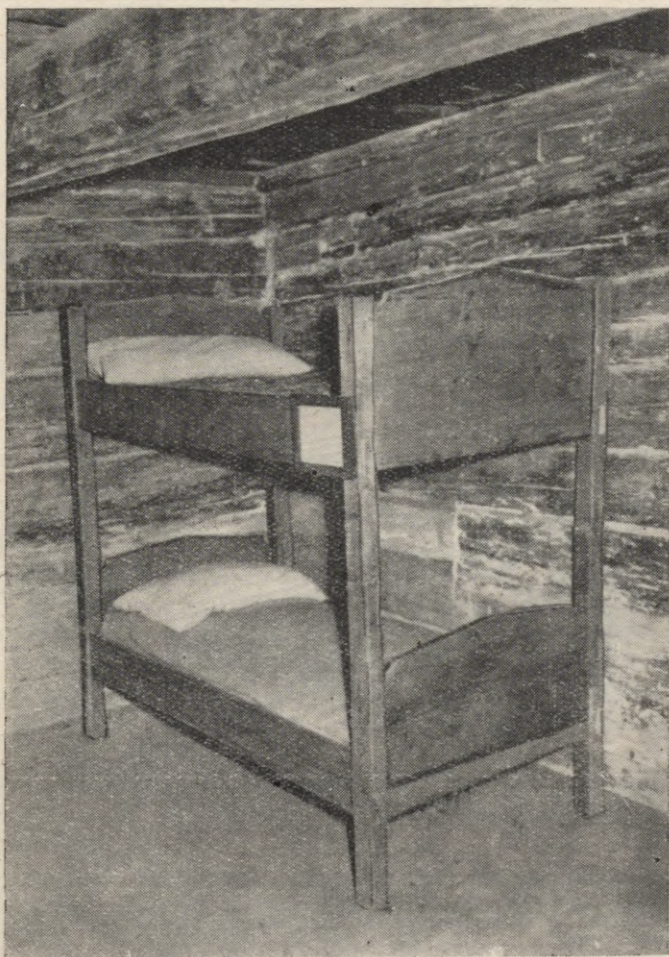
³⁷⁰ E 8, 839 atg, Stelpē.

³⁷¹ Pēc pašreizējām ziņām, tās vēl ap 1890. g. bijušas sastopamas Taurkalnes, Skaistkalnes un Bārbeles (E 8, 762 atg), Birzgales (E 8, 839 atg), Džūkstes (J. Jaunzems. Zemgales sēta. 147. lpp.), Sīpeles (J. Jaunzems. Latvijas PSR ITK Valsts Vēsturiskā muzeja Brīvdabas muzejs. 204. lpp.; šī gulta no Sīpeles «Meijām» pārvesta uz LLM un novietota Zemgales sētas saimes istabā), Zlēku (E 8, 711 at), Planicas (VVM PV 3083. mape, 246. dok.), Turlavas (E 8, 753 atg) pagastos.

Džūkstes pag. «Kāršās» 1889. g. bijusi pat gulta ar trim stāviem, kurā gulējuši 3 puiši. Bez tam divstāvu gultās mēdza guldināt arī apkārt pa mājām vadāmos pagasta nespējniekus un citus gadījuma rakstura iemītņiekus.

³⁷² Par šo jautājumu ziņas snieguši vairāki gados vecāki iedzīvotāji. 1871. g. dzimušais bārbelietis Mārtiņš Upelnieks: «Divstāvu gultas bija gandrīz katrās mājās. Kad bija mazie pagasti, arī pagastu nabagus pa nedēļām vadāja no mājas uz māju. Tiem vajadzēja dot vietu. Tās bija maz un, lai varētu kalpu istabā novietot visus cilvēkus, sāka taisīt divstāvu gultas. Apakšējā lāviņā gulēja pagasta nabags, augšējā puisis vai gans. Manā jaunībā nabagus pa mājām apkārt vairs nevadāja. Divstāvu gultās gulēja gani: apakšējā cūkgans, augšējā govju gans. Neatceros, ka šajās divstāvu gultās būtu gulējuši puiši vai meitas. Manā laikā jaunas divstāvu gultas vairs netaisīja. Cik bija veco, tās izmantoja. Divstāvu gultu lietošana vispār izbeidzās 1892.—1895. g., jo tās vairs neatbilda cilvēka dzīves prasībām. Tāpat saimnieki līdz ar labāku darba rīku lietošanu sāka ņemt mazāk gājēju un telpās palika vairāk brīvas vietas» (E 8, 762 atg); 1865. g. dzimusi sīpeliete Karlīne Sperliņa: «Džūkstes pagasta «Kāršās» 1889. g. bija gulta trim stāviem, kurā gulēja trīs puiši. Gulta bija novietota pie durvim, kas veda no lielstabas namā. Gulēšanas kārtību sarunāja paši puiši»; stelpietis Andrejs Virbulauskis, dzim. 1874. g.: «Atceros, ka puiši un gani gulēja divstāvu gultās, ko taisīja un kalpiem deva saimnieks. Manā laikā šādas gultas vairs nebija bieži sastopamas. Vecākie laudis stāstīja, ka senāk tādas gultas bijušas daudz biežāk sastopamas. Kad gāju par puspuisi, šādas gultas redzēju Birzgales pagastā. Meitas divstāvu gultās negulēja. Apakšējā lāviņā gulēja kāds vecāks puisis, augšējā — jaunāks vai gans» (E 8, 839 atg); 1861. g. dzimušais Jānis Gruntmanis: «Kad biju mazs zēns, pats dabūju gulēt divstāvu gultā. Parasti šādās gultās gulēja kalps (acīm redzot puisis — S. C.) ar ganu (gans gulēja augšā) vai 2 kalpones. Saimnieki šādās gultās negulēja.» (VVM PV 3083. mape, 246. dok., Kuldīgas apr. Planicas pag. «Dzirniekos».)

Turlavas, Raņķu un Skrundas pagastos. Tās bija saglabājušās pat 20. gs. sākumā.³⁷³ No istabas grīdas līdz griestiem sniedzas 2 aptēsti stabi, kas savienoti ar 2 šķērskokiem. Katrs šķērskoks atbilst savas lāviņas augstumam no grīdas. Virs šiem šķērsko-

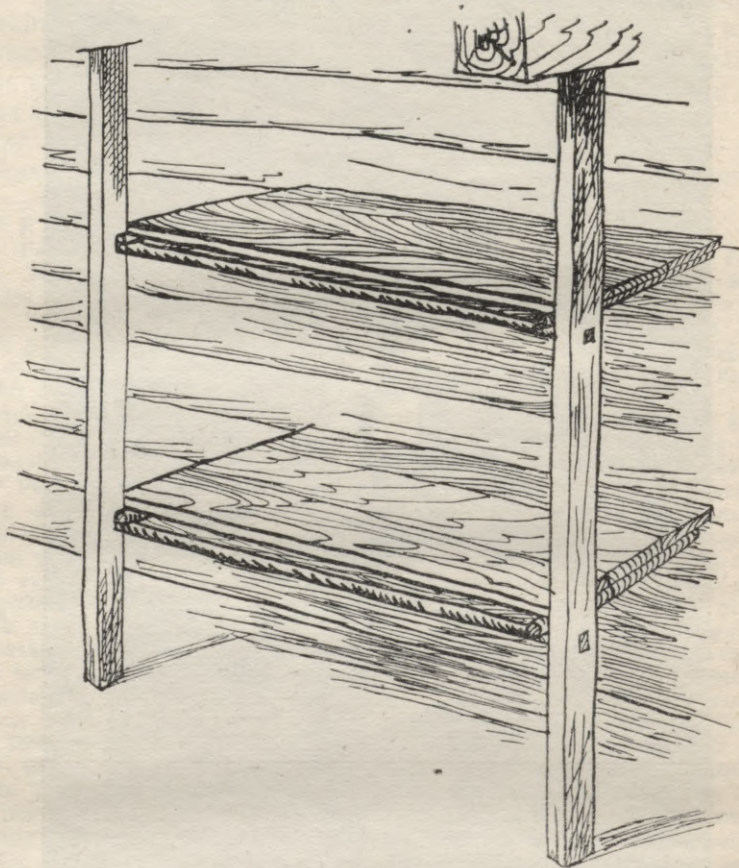


41. att. Divstāvu gulta Jelgavas apr. Sīpeles pag. «Meijās» (tagad LLM Zemgales sētas dzīvojamās mājas saimes istabā).

³⁷³ VVM PV 3083. mape, XXIX dok., Kuldīgas apr. Snēpeles, Turlavas, Raņķu, Skrundas pag.

kiem, katrā galā pa vienam, novietoti divi citi, kuru otri gali baļķu saduru vietās ielaisti sienās. Virs šiem kokiem salikti dēļi, kas veido lāviņu (42. att.).

Divstāvu gultas un nāras parasti novietoja saimes istabas sliktākajā vietā — kaktā pie nama durvīm. Tās bija saimnieku dotas



42. att. Divstāvu nāra Kuldīgas apr. Snēpeles pag.
(VVM PV 3083. mape, XXIX dok.).

puišu un ganu guļas vietas, ko nereti izmantoja arī pagasta nabagu, apkārtstaigājošo amatnieku un citu no saimnieka atkarīgu ļaužu guldināšanai. Augšējā lāviņā novietojās gans vai mazais puisis, apakšējā — kāds vecāks puisis. Ja visi gulētāji bija viena vecuma, tad paši sarunāja, kurā lāviņā katrs gulēs. Par meitu

gulēšanu divstāvu gultās ziņu maz. Par to, ka šādās gultās būtu gulējuši saimnieki, ziņu pagaidām trūkst.

Vērtējot divstāvu gultas un nāras no sadzīves viedokļa, jāsecina, ka saimnieki tās atzina par visparocīgākajām, jo, lietojot tās, nebija jāpaplašina saimes dzīvojamās telpas un neradās lieki izdevumi gājēju dzīves apstākļu uzlabošanai. Tās izzuda tikai pēc tam, kad laukstrādnieki enerģiski sāka prasīt dzīves apstākļu uzlabošanu un plūst uz pilsētām. Šī un citu iemeslu dēļ samazinājās saimes istabu iemītņu skaits. Izzuda vajadzība pēc divstāvu gultām. Meitu galvenās guļas vietas 19. gs. otrajā pusē bijušas mūsdienu veida gultas, mazāk divstāvu gultas vai platie guļamie soli un krāsns mūrīši. Meitas ātrāk nekā puīši, gatavodamās nākamajai ģimenes dzīvei, sāka iegādāties sev gultas. Tās bieži mēdza būt «izvelkamās». Šī parādība tomēr neliecina par to, ka meitu dzīves apstākļi bijuši labāki nekā puīšu. Nereti divām meitām vajadzēja gulēt vienā gultā, ko novietoja aizdurvē pie nama, dažreiz arī pie saimnieku kambara sienas. Gadījumos, kad saimes istabā dzīvoja tik daudz cilvēku, ka visus nevarēja novietot gultās, uz soliem un mūrīšiem, nācās ķerties pie galējā līdzekļa — gulēt uz klona. Šo guļas vietu visbiežāk ierādīja kalpu bērniem, ganam un meitām. Uz klona vakarā nolika maisiņu. Rītā pieceloties, to salocīja un novietoja nomaļākā vietā.³⁷⁴

Runājot par guļas vietām, jāpiemin vēl kāds savdabīgs nāru — lāviņu veids, kas, kā secināms pēc esošajiem materiāliem, bijis sastopams Kuldīgas apr. Snēpeles, Turlavas, Raņķu, Skrundas pag.³⁷⁵ un ko sauca par «bričkām» (43. att.). Bričkas bija uz četrām aptēstām, ar šķērskoku savienotām kājiņām uzlikta dēļu lāviņa, ko aukstā ziemas laikā novietoja pie krāsns mūra un izmantoja gan gulēšanai, gan sēdēšanai. Uz tās nolika salmu vai sienu maisu, ko pārsedza ar pakulu vai linu palagu un vilnas segu.

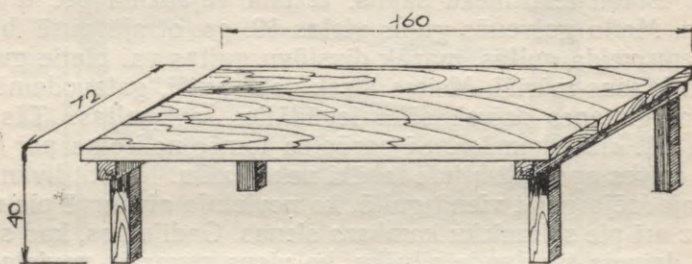
Tāpat klāja arī guļamos solus un gultas. Tomēr jāpiebilst, ka gultas maisus plašāk sāka lietot tikai kopš 80. gadiem, kad sāka

³⁷⁴ «Dzirdēju no vecākiem ļaudīm, ka senāk meitas gulējušas uz grīdas pie saimnieku kambara durvīm, noliekot zemē maisiņu. Rītā to salocīja un iznesa ārā,» stāstīja 1865. g. dzimusī sīpeliete Karlīne Sperliņa. «Bijuši gadījumi, kad gans gulējis uz klona, kur nomests maisiņš. Dienā to nolika kaut kur pie malas. Arī stāstītājs pats (dzim. 1871. g.), būdams par ganu, gulējis uz klona. Vēlāk, ap 1890. g., uz klona gan laikam negulējuši. Saimniekiem priekš ganiem bijušas mazas gultiņas.» (E 8, 762 atg, Bārbelē.) Sal. L. Bičole. Ziņas par kādu Zemgales sētu (Bukaišu pag. «Jurgaišiem» — S. C.). «Ceļi», VIII, Rīgā, 1937., 108. lpp.

³⁷⁵ VVM PV 3083. mape, XXIX dok., Kuldīgas apr. Snēpeles, Turlavas, Raņķu, Skrundas pag.

lietot arī spilvenus, kas sākumā bija pildīti ar sienu, salmiem, ušņu pūkām vai citu materiālu, vēlāk — ar spalvām. Ja nelietoja maisus, gultās uz dēļiem lika cisas — sienu, salmus, papardes u. c.³⁷⁶

Precētajiem kalpiem savas ģimenes vajadzībām gultas veļu nācās gādāt pašiem. Vairākos apvidos bija pieņemts, ka arī meitas un puīši paši gādā gultas veļu; pie tam viņu alga šādā gadījumā nepaaugstinājās.³⁷⁷ Turpretim jaunākiem puīšiem, meitām



43. att. Lāviņa — «brička» Kuldīgas apr. Snēpeles, Turlavas, Raņķu, Skrundas pag. (VVM PV 3083. mape, XXIX dok.).

un ganiem gultas veļu deva saimnieks. Ir iegūtas ziņas, ka saimniece klāšanai uz gājēju gultām devusi vecākas segas, ko kādu laiku jau lietojusi pašas ģimene.³⁷⁸

Ziemā, kad saimes istabā dzīvoja visa saime, te bija ļoti saņemti. Tādēļ gājēji ar ilgošanos gaidīja pavasari, lai varētu gulēt saimniecības ēkās. Līdz ar silta laika iestāšanos puīši un meitas aizgāja gulēt katrs uz savu klēti — puīši uz puīšu, meitas uz meitu klēti, uz kūts vai staļļa augšu. Ja gulēja klēti, turp aiznesa arī gultas. Istabā palika tikai kalpu ģimenes un gans. Daž-

³⁷⁶ Jēkabs Dišlers, dzim. 1867. g., atcerās: «Gultās iekšā likuši cisas: sienu vai salmus un pat papardes. Režģu gultās (sk. 183. lpp. — S. C.) lika maisus, jo citādi nevarēja. Citās gultās vairāk lika cisas. Uzklāja smalku pakulu vai linu palagu. Sega bija vilnas. Cik vien atceros, visiem bija spalvu spilveni. Kad sāku iet par puīsi, tad jau plaši lietoja pakulu gultas maisus.» Mārtiņš Upelnieks, dzim. 1871. g., stāsta: «Gultas maisu nebija daudz. Gultās parasti lika salmu vai izžāvētu kalmju cisas, ko pārsedza ar linu vai pakulu palagu. Uz gultas sedza tikai vienu palagu un vilnas segu. Zem galvas palika siena maisiņi. Kad man bija 18—20 gadu, tad jau visi gājēji gulēja uz maisiem un spalvu spilveniem. Šajā laikā saimnieki sev sataisīja pēļus un gulēja uz tiem.» (E 8, 762 atg, Bārbelē.) Sal. E 8, 839 atg, Stelpē; E 8, 765 atg, Rundālē; LLM 10. mape, 27. dok., Nicā.

³⁷⁷ E 8, 765 atg, Rundālē; E 8, 839 atg, Stelpē; arī Milzkalnē u. c.

³⁷⁸ VVM PV 3095. mape, 68. dok., Kuldīgas apr. Pampāļu pag. «Sirsnīās».

reiz arī kalps aizgāja gulēt uz savu klēti, un istabā palika tikai sieva ar bērniem. Saimnieki visu vasaru gulēja savā istabā.

Bez jau iepriekš minētajiem iedzīves priekšmetiem saimes istabās glabājās arī virkne citu ikdienas dzīvei un darbam vajadzīgu lietu. Zem puīšu, gana, meitu un arī kalpu gultām atradās nelielas koka lādītes veļas un citu sīkumu glabāšanai. Ganam, jaunākajiem puīšiem un meitām šī lādīte bieži vien bija vienīgā manta, kas viņiem ceļoja līdz no viena saimnieka pie otra.

Vienā no visredzamākajām vietām — kaktā virs saimes galda pie sienas bija pakārts neliels stūra skapītis. Tajā saimnieks glabāja garīga satura grāmatas: bībeli, dziesmu un sprediķu grāmatas u. c. Svētdienas rītos pie saimes galda pulcējās visi mājas laudis un saimnieks noturēja rīta pātarus. Tos uzskatīja par laukstrādnieku audzināšanas līdzekli. Pātaru laikā tad arī grāmatas bija tuvumā.

Saimes istabā uz plauktiem un pakārti pie sienām glabājās dažādi darba rīki: urbji, slimesti, grebļi u. c. Te bija novietoti apgaismošanas piederumi — skalturi, vēlāk lampas, dažādi trauki. Istabu 19. gs. otrajā pusē izmantoja ne vien kā dzīvojamo, bet arī kā darba telpu un virtuvi.

Vissmagākie dzīves apstākļi saimes istabās bija rudenī un ziemās, kad iekšā ievācās puīši un meitas, kas vasarās gulēja saimniecības ēkās. Arī ēdienu vairs negatavoja apvalkdūmenī un namiņā, bet atkal istabā. Bez tam garajos rudens un ziemas vakaros saimes istabā veica visdažādākos mājas darbus. Te ienesa arī šo darbu veikšanai vajadzīgos rīkus.

Vakaru darbi saimes istabā pa īstam izvērsās pēc lauku darbu beigšanas, kaut gan mazākos apmēros tos veica jau augusta beigās, septembra sākumā, kad naktis kļuva garākas.

Iestājoties tumsai, māju laudis sāka pulcēties saimes istabā, lai ķertos pie vakaru darbiem. Visi sāsēdās ap skalturiem vai lampām istabas vidū, pie krāsns, galdiem vai citur atkarībā no veicamā darba rakstura. Sievietes — meitas, kalpu sievas, reizēm arī saimniece — vērpā, kārsa vilnu, adīja, lāpīja, šuva, auda. Vīrieši — puīši un kalpi, arī pats saimnieks — vīja striķus, lāpīja vai taisīja zirgu lietas, darināja koka traukus, darba rīkus un citu saimniecībā nepieciešamo. Tādā kārtā vakaru darbos saimes istabā sievietēm vajadzēja pagatavot un sakārtot mājas ļaužu apģērbu, vīriešiem — salabot un pagatavot vasaras darba sezonai vajadzīgos aizjūga piederumus, sīkākos darba rīkus un citas lietas. Vasarā, kad laukos, dārzos, pļavās bija darba pilnas rokas, apģērbu un darba rīku gatavošanai neatlika laika.

Runājot par saimes istabā veicamajiem laukstrādnieku dar-

biem, jāizšķir: 1) darbi saimnieka un 2) darbi pašu gājēju vajadzībām. Šo darbu apmēros un laika sadalē aprakstāmajā teritorijā vienveidību novērot nevaram. Noteicošais faktors te bija laukstrādnieku darba līgumu un algu noteikumi, kā arī dažādi atsevišķu novadu paradumi. Tādēļ nav iespējams aplūkot daudzus variantus, jāatzīmē tikai tās kopējās līnijas, kas eksistēja un izrietēja no sava laika zemniecības sociāli ekonomiskajām attiecībām.

Gadījumos, kad saimnieks meitai kā daļu no algas deva linus un turēja aitas, viņai saimnieka vajadzībām bija jāvērpj un jāauž mazāk nekā tad, ja laukstrādniece algā saņēma gatavu audumu. Tā, piemēram, Tukuma apr. Remtes pag.³⁷⁹ bija parasts, ka meitas no Jūrģiem līdz Mārtiņiem visu laiku vērpj saimniecei, turpretim no Mārtiņiem līdz ziemassvētkiem — vienu nedēļu saimniecei, otru sev. Talsu apr. Kandavas pag.³⁸⁰ meitas līdz ziemassvētkiem strādāja saimnieces uzdotos darbus, bet pēc tam vērpa un adīja pašas sev. Minētajos pagastos saimnieks meitām turēja aitas un deva linus. Citās vietās, kur meitas saņēma gatavas dzijas vai audeklus, viņām visu laiku, izņemot piektdienas vakarus, vajadzēja strādāt saimnieces uzdotos darbus.³⁸¹

Vērpēt rītos cēlās ap 3.00—4.00 un strādāja līdz lopu kopšanas laikam. Vakaros vērpa līdz 21.00—22.00.

Nozīmīgu vietu starp saimes istabā veicamajiem darbiem ieņēma aušana. Visvairāk auda pēc Jaungada, kad dienas kļuva gaišākas un garākas.³⁸² Stalles ienesa saimes istabā un novietoja pie loga, pēc iespējas gaišākā vietā. Jau pavasarī, slēdzot darba līgumu, mēdza norunāt, cik garš audekls meitai noaužams saimnieces vajadzībām.³⁸³ Ja mājās bija 2 meitas, tad audēja lopus kopt negāja. Ja aust prata abas meitas, tad viņas auda pārmaiņus. Nereti pa to laiku, kamēr meitas kopa lopus, auda pati saimniece. Parasti auda dienā, jo vakaros skali vai mazās petrolejas lampiņas deva vāju gaismu. Lai meitas vairāk noaustu, dažkārt saimniece no sava kambara saimes istabā ienesa un pie sienas, stēļu tuvumā, pakāra lielu petrolejas lampu ar cilindru. Tā deva spēcīgāku gaismu.

³⁷⁹ VVM PV 3142. mape, 149. dok.

³⁸⁰ Turpat, 3006. mape, 177. dok. Sal. E 8, 734 arg, Milzkalnē.

³⁸¹ Turpat, 3142. mape, 243. dok., Tukuma apr. Lestenes pag. «Kalna Maķikās»; E 8, 774 ar, Rundālē; VVM PV 3133. mape, 110. dok., Kuldīgas apr. Zvārdes pag. «Purmaļos»; 3108. mape, 88. dok., Kuldīgas apr. Pampāļu pag. «Roziņos». Piektdienas jeb t. s. «bluķa» vakaros sakarā ar tautas ticējumiem nemēdza vērpēt.

³⁸² E 8, 774 ar, Rundālē.

³⁸³ E 8, 745 arg, Turlavā.

Sev nepieciešamos audeklus meitas saņēma gatavā veidā kā daļu no algas vai arī noauda pašas, saņemot no saimnieka linus vai dziļu. Ja meitām un saimniecei audekls bija vienāds, tad visu kopā uzvilka stellēs un noauda. Pēc tam katra nogrieza un paņēma savu gabalu. Ja audekli bija dažādi, saimnieces tiesu parasti noauda pirmo. Bauskas rajonā iegūtas ziņas, ka meitas sev neaudušas laika trūkuma dēļ un nereti savus audeklus aust devušas mātēm vai brāļu sievām. Ja nebijis pielīgts, saimnieks neļāvis strādāt savu darbu.³⁸⁴

Aušana turpinājās līdz pat pavasarim, kad sākās lauku darbi.

Daudz laika laukstrādniecēm aizņēma adīšana. Viņas adīja gan sev, gan saimniecei. Pēdējai galvenokārt adīja meitas — aust nepratējas. Nereti bija pielīgts, ka meitām jānoada puišiem un ganiem dodamie cimdi un zeķes.³⁸⁵ Vairākās vietās bija pat paradums, ka katrai meitai «jāapšuj» un «jāapada» savs puisis,³⁸⁶ t. i., jāsalāpa attiecīgā puīša drēbes, jāpašuj krekli, kā arī jānoada viņam cimdi un zeķes. Tādā gadījumā meitām savu darbu veikšanai, protams, atlika maz laika. Jāpiezīmē, ka dažos novados iegūtas arī pretējas ziņas, t. i., ka puišiem pašiem bijis jāgādā par to, kas salāpa viņu veļu, cimdus, zeķes.³⁸⁷

Bez aplūkotajiem darbiem laukstrādnieces — meitas saimes istabās vēl kārsa vilnu, sukāja linus, šķērēja audeklus, gludināja un kūla veļu un veica citus darbus.

Kalpu sievas vērpa, auda un adīja galvenokārt savas ģimenes vajadzību apmierināšanai. Strādādamas viņas parasti sēdēja pie savas gultas, kur dedzināja savu skalu vai lampiņu. Dažkārt tās gāja arī kopējā barā ap saimnieka lākturi vai lampu. Kalpu sievas saimnieces vajadzībām vērpa, auda vai ko citu darīja tikai pret noteiktu samaksu.

Savi darbi vakaros bija jāveic arī vīriešiem. Puiši un kalpi vija striķus — grožus, virves, pavadas, pinekļus u. c., lai ziemā sagatavotu vasarai nepieciešamo daudzumu. Vijamo striķu pietiprināšanai sienās iedzina speciālus vadžus. Vairākās vietās iegūtas ziņas, ka jau līgstot norunāts, ka puišiem ziemas vakaros jānovij 50 pinekļus.³⁸⁸

Svarīgu vietu vīriešu veicamo darbu vidū ieņēma zirgu lietu

³⁸⁴ E 8, 774 ar, Rundālē.

³⁸⁵ E 8, 734 arg, Mīlzkalnē.

³⁸⁶ E 11, 1275, Bārbelē; VVM PV 2988. mape, 100. dok., Talsu apr. Cēres pag.

³⁸⁷ E 8, 745 arg, Turlavā; VVM PV 3133. mape, 199. dok., Kuldīgas apr. Cieceres pag. «Audzēs».

³⁸⁸ VVM PV 3008. mape, 171. dok., Talsu apr. Pastendes pag. «Nickaļējos»; 3141. mape, 539. dok., Tukuma apr. Praviņu pag. «Kalnakartiņās».

labošana un taisīšana. Kalpi un puīši pina iemauktus, šuva slejas, sakas un citu, taisīja arī pastalas un plēsa skalus, sagatavojot nākamajai ziemai vajadzīgos daudzumus.

No koka darbiem jāmin trauku, kā spainīšu, kubliņu, karošu, kausu taisīšana. Taisīja arī dažādus darba rīkus, piemēram, grābekļu galvas, cirvju kātus un citus. Dažkārt saimes istabā novietoja ēvelsolu, ar kura palīdzību izgatavoja lielākus koka priekšmetus: darba rīkus, istabietas vai virtuves piederumus.

Saimes istabas izmantošanu par darba telpu nosacīja sava laika dzīves apstākļi zemnieku saimniecībās. Citas plašākas un aukstajā laikā apkurināmas telpas mājā nebija. Tas nelabvēlīgi ietekmēja laukstrādnieku dzīves apstākļus: jau tā pieblīvētajā istabā ienestie darba rīki aizņēma vietu un samazināja apdzīvojamo platību. No darba rīkiem vispirms minamas stelles, kas aizņēma visvairāk vietas un aizturēja gaismu, jo tās novietoja pie loga, lai audēja dienā labāk redzētu. Daudz vietas aizņēma arī ēvelsols, ratīņi un citi darbu veikšanai vajadzīgie rīki.

Saimes istabā veicamie darbi apgrūtināja tīrības uzturēšanu telpā. Daudz putekļu darba procesā radās audējai, striķu vijējiem, vērpējām, bet it sevišķi linu sukātājām, ar koka skaidām istabu piemēsoja trauku un darba rīku darinātāji. Lai istaba tomēr būtu tīra, nama meita to katru dienu slaucīja vienu vai vairākas reizes.

Saimnieku ģimenes dzīves apstākļi bija ievērojami labāki nekā saimei. Saimes istaba vienlaicīgi bija mājoklis, virtuve un darba telpa, turpretim saimnieku galam bija vienīgi mājokļa uzdevums. Līdz šim trūkst ziņu, ka saimnieku galā būtu veikti kādi no aplūkotajiem darbiem.

Tomēr saimes istabas atveids vēl nav pilnīgs, pirms neesam aplūkojuši tās apgaismošanas līdzekļus, kas nesaraucjami saistīti ar dzīvojamām telpām un to iekārtu.

Kurzemē un Zemgalē 19. gs. otrajā pusē lietoja trejādus apgaismošanas līdzekļus: 1) skalus, 2) tauku sveces vai lampiņas, 3) petroleju.

Skali bija lētākais un zemnieku saimniecībās visvieglāk iegūstamais, kaut arī visneērtākais apgaismošanas līdzeklis. To ilgā lietošana izskaidrojama ar pirmajām divām īpašībām. Visbiežāk dedzināja priedes koka skalus.³⁸⁹ To sagādāšana bija vīriešu pienākums.³⁹⁰ Aizbrauca uz mežu, nogāza priedes, pārveda mājās un

³⁸⁹ Priedes skali bija vieglāk iegūstami. Tomēr dedzināšanai labāki bija bērzu skali, jo tie nesprēgāja, deva vienmērīgāku gaismu un mazāk kūpēja.

³⁹⁰ VVM PV 2974. mape, 68. dok., Talsu apr. Strazdes pag. «Reņģēs»; 2998. mape, 228. dok., Nurmuižas pag.

sadalīja vajadzīgā garuma pagalēs, kuras savukārt pāršķēla vairākās daļās, lai labāk izžūtu. Rudens un ziemas vakaros puīši, kalpu sievas, meitas vai gani ar dunciem no pagalēm plēsa skalus, sasēja saiškos un lika žūt uz ārdiņām vai istabas augšā. Bija parasts ziemā vai vasarā sagatavot skalus nākamās ziemas vajadzībām, kaut gan nereti skalus dedzināšanai plēsa tajā pašā ziemā, kad tos lietoja.³⁹¹

Skalu dedzināšanai bija īpaši skalturi — koka statīvs ar kalnu dzelzs skalu turētāju (44. att.). Telpā tos varēja pārvietot pēc vajadzības. Bija arī no dzelzs kalti un istabas sienu baļķu šķirbās iedzenami skalturi. Pārvietojamos skalturos skala augstumu dažkārt varēja regulēt atbilstoši ikreizējai vajadzībai. Šādi skalturi (45. att.) bija lietošanai izdevīgāki.

Skalturi, skatoties pēc tā konstrukcijas, vienlaikus varēja dedzināt 1—4 skalus, tā iegūstot spēcīgāku un vienmērīgāku gaismu. Kamēr vienu skalu, kas bija izdedzis, apmainīja, pārējie turpināja degt.

Vakaros un rītos skala gaismā saimes istabā veica dažādus darbus, kurus jau iepriekš minējām. Ja darbs norisa vienlaicīgi vairākās vietās vai arī visi ļaudis nevarēja iztikt ar vienu skalturi, lietoja vairākus,³⁹² piemēram, vērpējām savu, striķu vijējiem savu. Katru skalturi novietoja darbam izdevīgākajā vietā. Skalu ielika turētājā slīpi, ar degošo galu uz leju, lai uguns ietu pa to uz augšu. Skali ātri izdega, un tos bieži vajadzēja mainīt. Lai skalu mainīšana stipri netraucētu darbu, uguns uzraudzīšanu uzņēmās pārmaiņus: nama meita³⁹³, kalpu sievas³⁹⁴, gans³⁹⁵, bērni³⁹⁶, meitas³⁹⁷ vai kāds vecs cilvēks, kurš citus darbus vaka-

³⁹¹ VVM PV 3133. mape, 199. dok., Kuldīgas apr. Cieceres pag. «Audzēs»; 3078. mape, Kursiņu pag.; 2974. mape, 70. dok., Talsu apr. Lībagu pag. «Vecvagaros»; 2924. mape, 481. dok., Tukuma apr. Annenieku pag. «Kurās»; E 8, 703 at, Alsungā.

³⁹² VVM PV 3078. mape, 139. dok., Kuldīgas apr. Rendas pag. «Āpēs»; 275. dok., Vārmes pag. «Zustrupos».

³⁹³ Turpat, 3016. mape, 338. dok., Talsu apr. Vandzenes pag. «Dižkuģeniekos»; 2974. mape, 70. dok., Lībagu pag. «Vecvagaros»; E 8, 703 at, Alsungā.

³⁹⁴ VVM PV 3142. mape, 149. dok., Tukuma apr. Remtes pag. «Vecteteros»; 2974. mape, 78. dok., Talsu apr. Laidzes pag. «Tuņņos»; 2924. mape, 392. dok., Tukuma apr. Irlavas pag. «Aļļās»; 97. dok., Grenču, Zemītes pag.; 3078. mape, Kuldīgas apr. Kursiņu pag.

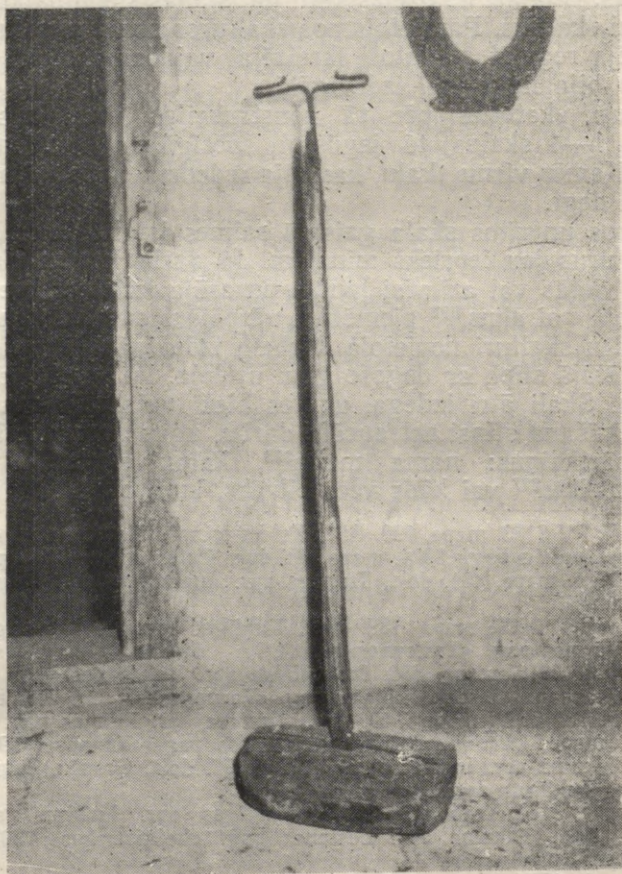
³⁹⁵ Turpat, 3133. mape, 261. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag.; 2924. mape, 216. dok., Tukuma apr. Lestenes pag. «Lejasruņģos»; 3078. mape, Kuldīgas apr. Kursiņu pag.

³⁹⁶ Turpat, 2924. mape, 216. dok., Tukuma apr. Lestenes pag. «Lejasruņģos»; 2909. mape, 45. dok., Matkules pag. «Laukastrīkos».

³⁹⁷ Turpat, 3142. mape, 149. dok., Tukuma apr. Remtes pag. «Vecteteros»; 2924. mape, 392. dok., Irlavas pag. «Aļļās»; 97. dok., Grenču, Zemītes pag.; 2974. mape, 68. dok., Talsu apr. Strazdes pag. «Reņģēs».

ros nestrādāja. Nereti uguns uzraudzītājam no izžāvētajām pagalēm pašam vajadzēja plēst skalus. Viņam vajadzēja ne vien apmainīt skalus, bet arī nolauzt degošo skalu ogles, kas izplatīja telpā kodīgus dūmus. Dūmu izlaišanai griestos ierīkoja ar dēlīti aizšaujamu lūku, ko atvēra pēc vajadzības.³⁹⁸ Ogles krita uz klona, kur tās apdzēsa un pēc darba beigšanas saslaucīja kaktā, lai no rīta iznestu ārā.

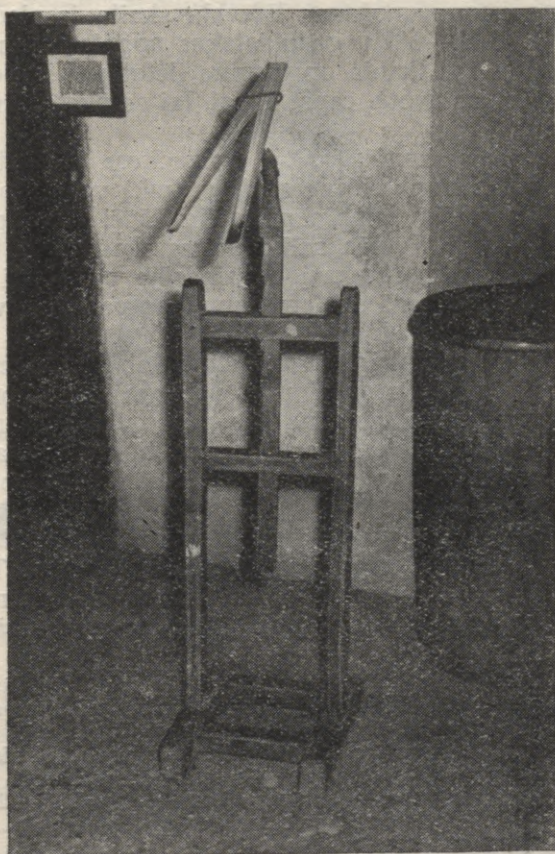
Skali bija lētākais un visizplatītākais apgaismošanas līdzek-



44. att. Skalturis LLM Zemgales sētas dzīvojamā mājā.

³⁹⁸ VVM PV 2998. mape, 228. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag.

lis, kaut gan tie bija arī ļoti neērti: ātri izdega, stipri kūpēja, deva samērā vāju un nevienmērīgu gaismu, tos pastāvīgi vajadzēja uzmanīt. Skalu lietošana bija arī diezgan bīstama — vienmēr draudēja ugunsgrēka briesmas. Tādēļ zemnieki meklēja citus — drošākus un mazāk uzmanāmus ikdienas apgaismošanas līdzekļus. Kā tādus izmantoja aitu taukus un linu eļļu. Aitu taukus ielikuši māla bļodiņā ar kokvilnas dakti,³⁹⁹ bet linu eļļu — skārda bundžiņās.⁴⁰⁰ Svētkos un svinībās apgaismošanai izlietoja pašu



45. att. Skalturis ar regulējamu skala augstumu
LLM Kurzemes sētas dzīvojamā mājā.

³⁹⁹ E 8, 809 atg, Stelpē.

⁴⁰⁰ VVM PV 3078. mape, 33. dok., Kuldīgas apr. Zvārdes pag.

lietās aitu tauku sveces, ko iestiprināja koka vai dzelzs svečturos. Ikdienas dzīvē sveces lietot apgaismošanai bija pārāk dārgi, tādēļ tās lietoja vienīgi darbos kūti, iestiprinot koka lukturos ar stikla sienām vai arī skārda lukturī ar visās pusēs izsistiem caurumiņiem gaismas izplūšanai. Skalu dedzināšana kūti vai stallī bija pārāk liels risks.

Attīstītākajos novados lūzums apgaismošanas procesā iestājās ap 1870. gadu,⁴⁰¹ kad turīgāko zemnieku sētās apgaismošanai sāka lietot petroleju. Drīzā laikā tā izplatījās visā aprakstāmajā teritorijā un no apgaismošanas līdzekļu skaita izspieda skalus un sveces. Ap 1880.—1890. gadu istabas apgaismošana ar skaliem izbeidzās.⁴⁰² Tos lietoja un turpina lietot pat šodien vienīgi kā īslaicīgu gaismas avotu, cepot maizi, lai palūkotos krāsnī, pieliekamajos u. c.

Pirmās petrolejas lampiņas, t. s. «vilkacītes» (46. att.) bija no skārda, uzliekamas uz paliktņa (galda u. tml.) vai arī pakaramas pie sienas. Cilindra šīm lampiņām nebija, tādēļ tās stipri kūpēja un deva vāju gaismu. Tomēr, salīdzinot ar skalturiem, lampiņām bija lielas priekšrocības: uguni nevajadzēja pastāvīgi uzmanīt, tā bija vienmērīgāka nekā skalam, lampiņas varēja novietot jebkurā istabas vietā.

Lai «vilkacīti» vienlaicīgi varētu izmantot vairāki cilvēki, tai dažkārt uztaisīja speciālu galdiņu — uz koka kājas nostiprinātu dēlīti ar malās iedzītām tapiņām, kas pasargāja lampiņu no nokrišanas⁴⁰³ (47. att.). Galdiņu ar lampiņu, tāpat kā skalturi, nolika istabas vidū, un ap to sasēdās ļaudis — vērpējas, adītājas u. c.

Skalu dedzināšanu saimnieki neierobežoja un necēla iebildumus, ja skalu gaismu izmantoja arī kalpu ģimenes. Turpretim petroleju un lampiņas saimnieki pirka tikai savas ģimenes, puīšu un meitu vajadzībām. Kalpam savas ģimenes vajadzībām petro-

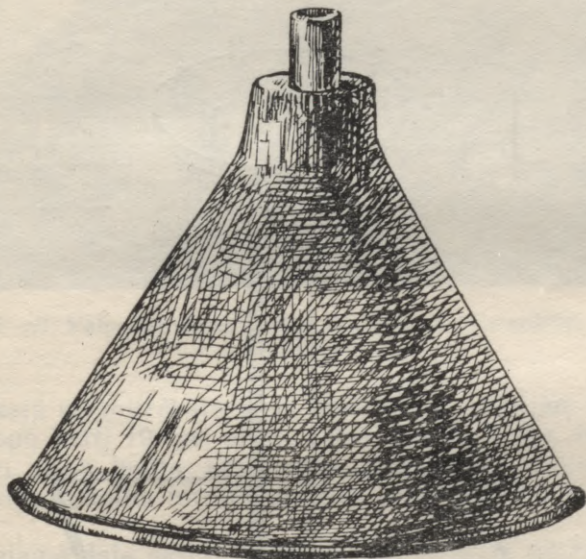
⁴⁰¹ 1867. g. dzimušais milzkalnietis Jēkabs Dišlers stāsta: «Skalu dedzināšana izbeidzās ap to laiku, kad sāku iet ganos. Kad biju par puspuisi, skalus vairs nededzināja un to vietā lietoja sveces un mazās bezcilindra petrolejas lampiņas.» Tukuma apr. Irlavas pag. «Pārtomu» saimnieks 1868. g. kā pirmais savā pagastā atvedis no Jelgavas petroleju. «Pārtomi», kā zināms, bija vienas no lielākajām mājām Irlavas pagastā. (VVM PV 2937. mape, 341. dok.) Sal. B. V., 1878., 49. nr. korespondence «No Zeltiņa»; L. Bičole. Ziņas par kādu Zemgales sētu. 107. lpp.

⁴⁰² E 8, 703 at, Alsungā; E 8, 809 atg, Stelpē; VVM PV 2924. mape, 481. dok., Tukuma apr. Annenieku pag. «Kurās»; 335. dok., Milzkalnes pag. «Lejasapšos»; 3078. mape, 294. dok., Kuldīgas apr. Vārmes pag. «Zustrupos».

⁴⁰³ VVM PV 2078. mape, 272. dok., Kuldīgas apr. Vārmes pag. «Zustrupos»; 2974. mape, 70. dok., Talsu apr. Libagu pag. «Vecvagaros»; E 8, 703 at, Alsungā.

leja un lampiņa bija jāpērk pašam.⁴⁰⁴ Tā iznāca, ka saimes istabā bieži vien dega vairākas lampiņas: pie vienas strādāja meitas un puīši, pie citām — savos kaktos kalpu sievas.

Pašā sākumā, kad parādījās petroleja, arī saimnieku istabās dedzināja «vilkacītes». Tomēr saimnieku galā daudz ātrāk nekā saimes istabās sāka lietot lielākas lampas ar stikla cilindriem, kas deva spēcīgāku gaismu. Šīs lampas saimniece dažreiz uz laiku ienesa saimes istabā, ja meitas auda vai darīja ko citu viņas vajadzībām. Saimnieki bija nemierā ar laukstrādnieku prasībām



46. att. Petrolejas lampiņa — «vilkacīte».

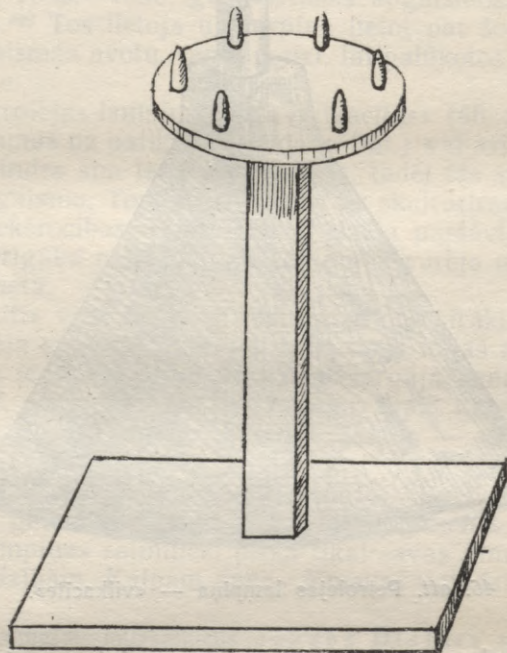
pēc labāka istabas apgaismojuma, jo petrolejas un lampu iegāde prasīja līdzekļus. Ja meitas vakaros savām vajadzībām gribēja ilgāk strādāt, viņām pašām vajadzēja gādāt petroleju.

Mazās lampiņas stipri kūpēja. Lai istaba tik daudz nepiekvēptu, tās dažkārt ielika koka lukturī ar stikla sienām. «Vilk-

⁴⁰⁴ E 8, 809 atg, Stelpē; Jēkabs Dišlers stāsta: «Saimei lampiņas pirka saimnieks. Kalpi sev pirka paši. Istabā vakaros dega vairākas lampiņas; puīšiem, meitām saimnieka dotā, kalpiem savas. Ja meitas vakaros sev gribēja kaut ko ilgāk pastrādāt, tad nopirka pašas savu lampiņu un petroleju, jo saimnieks negribēja, ka izdedzina daudz petrolejas.» Sal. E 8, 734 arg, Mīlzkalnē.

acītes» saimes istabās sākuši aizvietot ar pakaramām cilindru lampām ap 1885. gadu.⁴⁰⁵

No aplūkotā materiāla redzams, ka 19. gs. otrajā pusē Kurzemē un Zemgalē laukstrādnieki parasti dzīvoja kopējā saimes istabā. Vienīgi atsevišķos gadījumos precētajiem kalpiem un vaļiniekiem mēdza ierādīt dzīvokli pretistabā. Tomēr problēma par laukstrādnieku dzīvokļiem ar to vēl nav iztirzāta. Vēl jāaplūko atsevišķi celtās laukstrādnieku dzīvojamās mājas un pirtis, ko dažkārt izmantoja gājēju vai vaļinieku novietošanai.



47. att. Lampas uzliekamais galdiņš (VVM PV 2078. mape, 272. dok.).

Atsevišķi celtās laukstrādnieku dzīvojamās mājas 19. gs. otrajā pusē aplūkojamā teritorijā bija visai reta un neraksturīga parādība. Nedaudzajās vietās, kur tās konstatētas, šis ēkas uz-

⁴⁰⁵ E 8, 703 at, Alsungā. Citos, attīstītākajos apvidos šī parādība novērojama nedaudz agrāk. Ap šo laiku avizēs tiek ievietoti sludinājumi, ka veikalos dabūjamas petrolejas lampas. Sal. D. L., 1886., 1. nr. Šiem sludinājumiem nenoliedzami bija zināma loma lampu ieviešanā zemnieku saimniecībās.

celtas vairāk vai mazāk gadījuma dēļ. Tādēļ par šīm celtnēm gan literatūras studijās, gan lauka materiālu vākšanas darbā izdevies iegūt maz ziņu.

Kā atsevišķi celto precēto kalpu dzīvojamo māju piemērs jāmin Bauskas raj. Ceraukstes c. p. «Ribas» (48., 49. att.). Te sētas



48. att. Kalpu dzīvojamā māja Bauskas raj. Ceraukstes c. p. «Ribās».

viszemākajā un mitrākajā vietā nomaļus no pārējām ēkām, tieši pretim lopu kūtij 19. gs. otrajā pusē uzcelta šaura, pagara ēka, kurā zem viena jumta apvienotas dzīvojamās telpas, klētiņa-priekšnams, šķūnītis un kūtiņa. Ēka celta gulbūvē no aptēstiem baļķiem.

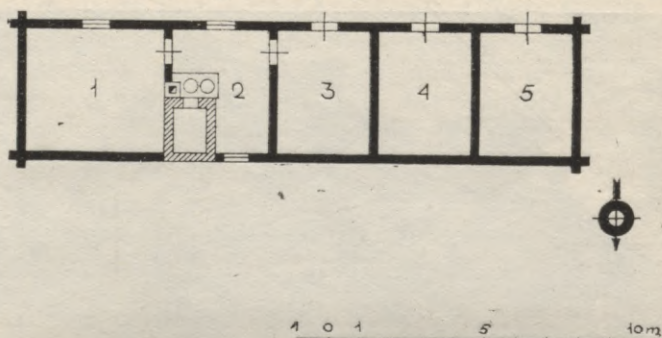
Dzīvojamā daļa sastāv no 2 telpām: virtuves un istabas. Virtuvē iemūrēta krāsns un plīts; krāsns vieni sāni silda istabu, veidojot daļu no tās sienas. Abās telpās grīdas vietā māla klons. Pēc šāda paša principa izbūvēta kalpu dzīvojamā māja atradusies Bauskas raj. Bārbeles c. p. «Kraukļos»⁴⁰⁶, bet tā jau nojaukta.

⁴⁰⁶ Tuvākas ziņas par «Ribu» un «Kraukļu» precēto kalpu dzīvojamām mājām nevarēja iegūt. Bijušie īpašnieki vai iemītnieki vairs nav sastopami.

Līdz šim nav izdevies iegūt konkrētas ziņas arī par citiem šāda rakstura objektiem, izņemot norādījumus par to, ka Milzkalnē «Reti kādās mājās bijušas kalpiem atsevišķas istabiņas ar kūtiņu, klētiņu, šķūnīti zem viena jumta» (E 8, 733 acg) un ka Lielsesavas «Praulīškos» 1887. g. nodegusi kalpu istaba (D. L., 1887., 77. nr.).

Visos apsekotajos Kurzemes un Zemgales apvidos nav iegūtas ziņas par atsevišķām dzīvojamām mājām kalpiem.

Maz un ļoti nepilnīgi ir arī norādījumi par dzīvošanu pirtīs. 19. gs. otrajā pusē šī parādība uzlūkojama kā palieka no iepriekšējā perioda, kad tā nenoliedzami bija daudz vairāk izplatīta. To zināmā mērā pierāda vārds «pirtnieks», ar ko apzīmēja pirts iemītniekus un kas 19. gs. otrajā pusē sāka izzust.⁴⁰⁷ No trūcīga-



49. att. Kalpu dzīvojamās mājas plāns Bauskas raj. Ceraukstes c. p. «Ribās».

1 — istaba, 2 — virtuve, 3 — priekšnams-klēts, 4 — lopbarības telpa, 5 — kūts.

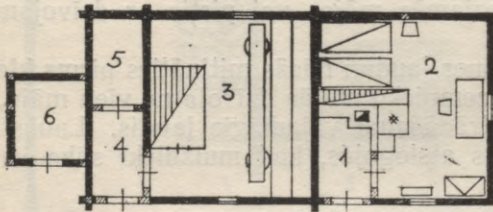
jiem materiāliem par dzīvošanu pirtīs izriet, ka to iemītnieki bijuši gados veci un darba nespējīgi ļaudis, t. s. «vaļinieki», kas par šo mitekli saimniekam atstrādājuši zināmu dienu skaitu gadā. Visbiežāk pirti apmetās laukstrādnieku vecāki, bijušie kalpi.

⁴⁰⁷ Baldones, Bauskas, Dobeles, Tukuma, Ventpils, Kuldīgas, Aizputes, Liepājas un Saldus rajonos līdz šim izdevies iegūt maz norādījumu par dzīvošanu pirtīs.

Līdz šim uzzināti tikai sekojoši norādījumi par dzīvošanu pirtī: VVM PV 3063. mape, 390. dok., Kuldīgas apr. Kursiņu un Pampāļu pag.; 3138. mape, 25. dok., Kuldīgas apr. Rendas pag. «Kanneniekos»; 2957. mape, 299. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag. «Strēļos»; 2957. mape, 22. dok., Talsu apr. Lubezeres pag. «Mauros»; 3063. mape, 332. dok., Kuldīgas apr. Kursiņu pag. «Kaķužos» (50. att.). Trīs pirmie dokumenti min tikai to, ka senāk pirtī dzīvojuši nabadzīgāki vai veci kalpu ļaudis. Kad tas noticis un kādi bijuši konkrētie apstākļi, nav minēts. Abi pēdējie dokumenti min ap 1860.—1870. g. celtas ēkas, kur vienā galā atrodas pirts, otrā — istabiņa. Istabiņā abos gadījumos dzīvojuši vaļinieki. Tātad arī te īstenībā dzīvojuši ne pirti, bet piebūvētajā istabiņā. Tuvāku norādījumu nav.

Diāmetrāli pretēja aina vērojama Vidzemē, it īpaši tās ziemeļu un rietumu daļā — Limbažu, Valmieras, Rūjienas rajonos. Te kā īpašs trūcīgo ļaužu — vaļinieku mājokļa tips sastopamas pirtis ar dzīvojamiem kambariem. LPSR ZA Vēstures un materiālās kultūras institūta 1957. g. etnografiskajā ekspedīcijā Limbažu rajonā šādas pirtis izdevās konstatēt gandrīz katrā lielākā saimniecībā. Sevišķi daudz to bija gar jūrmalu un rajona zie-

Dzīvodami pašā pirtī, viņi īstenībā mitinājās dūmistabā⁴⁰⁸, jo 19. gs. pirts pa lielākai daļai cēla bez skursteņiem, krāsni sakraujot no laukakmeņiem. Sestdienās, kad pirti kurināja, vaļiniekiem no turienes bija jāizvācas, līdz ņemot savu niecīgo mantību. Kad mājas ļaudis bija nomazgājušies, vaļinieki varēja atkal doties uz savu mitekli.⁴⁰⁹ Darba nespējīgo lauku ļaužu mitināšanās pirtīs izskaidrojama ar to, ka: 1) saimes istabās to īpašniekiem nebija brīva kakta vaļinieku novietošanai, 2) ja saimes istabā



50. att. Pirts ar dzīvojamo kambari Kuldīgas apr. Kursīšu pag. «Kakužos» (VVM PV 3063. mape, 332. dok.).

1 — priekšnams, 2 — istabiņa, 3 — pirts, 4 — priekšnams, 5 — gērbtuve, 6 — zirga stallis.

bija vieta, tad saimniekiem bija daudz izdevīgāk brīvo kaktu izīrēt kādam darba spējīgam vaļiniekam, no kura par to varēja prasīt vairāk darba dienu, 3) tajā laikā, kad pagastam vēl nebija nabagmājas un darba nespējīgos vadāja no viena saimnieka pie otra, katrs, kam vien bija iespējams, meklēja sev pastāvīgu dzīves vietu, izvēloties kaut vai pirti.

meļu daļā. Tas, liekas, izskaidrojams ar lielo vaļinieku-rokpeļu kontingentu, kas šajā apvidū atrada izdevīgus peļņas apstākļus kuģniecībā, meža darbos u. c. Šāda pirts ar vaļinieka-pirtnieka kambari pārvesta uz LLM no Sēļu pag. «Rūnu» mājām (51.—52. att.).

⁴⁰⁸ Dūmistaba — dzīvojamā ēka bez skursteņa, kurā kurināšanas laikā dūmi izplūst dzīvojamā telpā vai namā.

⁴⁰⁹ A. Bilenšteins (dzim. 1826. g.) raksta, ka šo parādību viņš dažkārt novērojis savā jaunībā (A. Bilenstein. Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten, I. 110. lpp.).

Vispārinot par laukstrādnieku mājokļiem aplūkoto materiālu, redzam dažas principiāli izturētas līnijas. Vairumā gadījumu visi laukstrādnieki dzīvo kopējā caurstaigājamā saimes istabā, ko vienlaicīgi izmanto kā darba telpu un kopš 70. gadiem arī kā virtuvi. Istabā ļoti saspiesti mitinās vairākas ģimenes, dažkārt desmit un vēl vairāk dažāda vecuma un dzimuma cilvēku. Te novietotas istablietas, darba rīki un virtuves piederumi.

Tikai samērā retos gadījumos precēto kalpu vai vaļinieku novietošanai izmantotas atsevišķas telpas, vēl retāk to vajadzībām celtas atsevišķas dzīvojamās mājas vai pirtis ar dzīvojamām kambariem.

Sevišķi saspiesti saimes ļaudīm nācās mitināties pirms kļaušu nomas atcelšanas, kad zemnieku mājās dzīvoja ne vien māju, bet arī muižas zemes apstrādāšanai vajadzīgie ļaudis. Laukstrādnieku dzīvojamās telpas atslogojās, kad muižnieki sāka ierīkot

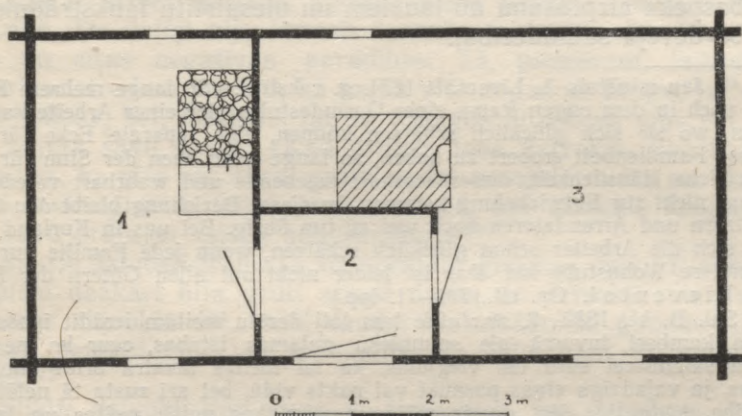


51. att. Pirts ar dzīvojamo kambari Valmieras apr. Sēļu pag. «Rūnās» (tagad LLM Vidzemes sētā).

atsevišķas muižas kalpu mājas un saimnieki dažādu iemeslu dēļ sāka turēt mazāk gājēju. Kopš 19. gs. pēdējā ceturkšņa atsevišķas dzīvojamās telpas precētajiem kalpiem, meitām un puisiem ierīkotas nedaudz biežāk kā agrāk. Šī parādība izskaidrojama ar jaunu dzīvojamo māju celšanu un veco pārbūvi.

Visā apskatāmajā laika posmā saimnieku ģimenes dzīvo atse-

višķi no laukstrādniekiem, ērtākās telpās — t. s. «saimnieku galā». Sevišķi spilgta šī parādība kļūst, kad saimnieki pārbūvē vecās un ceļ jaunas dzīvojamās mājas, paplašinādami un uzlabodami savas ģimenes dzīvojamās telpas. Laukstrādnieku mājokļi turpretim pa lielākai daļai paliek vecajā stāvoklī.



52. att. Plāns pirtij ar dzīvojamo kambari Valmieras apr. Sēļu pag. «Rūnās» (tagad LLM Vidzemes sētā).

1 — pirts, 2 — priekšnams, 3 — istabiņa.

Smagie dzīves apstākļi kopējās saimes istabās-virtuvēs-darbnīcās, arvien pieaugošā mantiskā un sociālā nevienlīdzība, pastiprinātā kapitālistiskās ekspluatācijas pakāpe radīja laukstrādnieku neapmierinātību ar esošajiem mājokļiem, kur cilvēki nevarēja pietiekami atpūsties pēc smagajiem dienas darbiem. Viņi sāka prasīt labākus dzīvokļus. Sevišķi nepieciešami tie bija precētajiem kalpiem. Sliktie dzīvokļi bija arī viens no iemesliem, kas mudināja laukstrādniekus, sevišķi puišus un meitas, doties uz pilsētām un meklēt tur labākus darba un dzīves apstākļus.

Laukstrādnieku cīņa par labākiem mājokļiem radīja atbalsi arī darba devēju aprindās. Tālredzīgākie saprata, ka laukstrādnieku aizplūšana samazina darbaspēka daudzumu laukos, pieaug gājēju algas, cieš darba devēju intereses. Viņi saprata, ka turpmāk stāvoklis kļūs vēl ļaunāks un savas kārtas interesēs kaut kas jādara, lai uzlabotu laukstrādnieku dzīves apstākļus. Tādēļ jau gadsimta 70. gados buržuāziskajā presē parādās raksti, kas kritizē laukstrādnieku pašreizējos dzīvokļus un prasa to uzlabo-

šanu.⁴¹⁰ Kritisko rakstu daudzums pieaug līdz ar šķirisko pretrunu saasināšanos zemniecībā. Visasāk šī polemika iedegās 80. gadu lauksaimniecības krīzes laikā un turpinājās līdz pat 20. gs. sākumam. Sai laikā publicēti raksti, kas asi kritizē toreizējos laukstrādnieku mājokļus.⁴¹¹ Publicēti arī raksti, kas sniedz konkrētus ierosinājumus, kā uzlabot gājēju dzīvokļus, ko darīt, lai apturētu darbaspēka aizplūšanu no laukiem un piesaistītu laukstrādniekus darba devēja saimniecībai.⁴¹²

⁴¹⁰ Jau minētais A. Līventāls 1874. g. rakstīja: «So lange mehrere Familien noch in dem engen Raum einer Gesindestube oder einer Arbeiterkaserne leben, wo sie sich glücklich schätzen können, eine separate Ecke für das grosse Familienbett erobert zu haben, so lange kann eben der Sinn für eine behagliche Häuslichkeit, dieser sesshaft machende und wahrhaft veredelnde Luxus, nicht zur Entwicklung kommen. In dieser Beziehung bleibt den Gutsbesitzern und Arrendatoren noch viel zu tun übrig. Bei uns in Kurland können sich die Arbeiter schon glücklich schätzen, wenn jede Familie nur ihre besondere Wohnstube hat. Das ist leider nicht auf allen Gütern der Fall.» (A. Līventāls. Op. cit., 70.—71. lpp.)

Sal. B. V., 1880., 7. nr.: «Pie tam ļoti derētu meitām ierādīt īpašu guļamu kambari, tuvumā pie saimnieku guļamas istabas, caur ko ne vien pašai saimniecei būtu tas vieglums, ka tai meitas ikkatrā brīdī būtu pie rokas, ja vajadzīgs viņas pasaukt vai nakts vidū, bet arī zustu tā nelādīgā kārtība, kāda līdz šim daudz mājās pastāv, kur puīši, meitas un laulāti pāri dzīvo un guļ vienā pašā, tā sauktā saimes istabā. Tagad, kur gruntnieki un rentnieki jau uzceļ sevīm krietnus ērbēģus, nebūtu nemaz tik grūti priekš meitām ierādīt sevišķu guļamo kambari, tā ziemā, kā ir vasarā.»

⁴¹¹ «Kalpi dzīvo un tiem jādzīvo nekārtīgi ierīkotos, neveselīgos dzīvokļos — visādu slimību perēkļos. Pie nomniekiem un mazgruntniekiem kalpi dzīvo tā sauktā «lielajā istabā», kura atonas pie saimnieka ģimenes dzīvokļa un ir pa lielāku daļu tumša, zemiem griestiem un netīru gaisu. Katram kalpam vai katra kalpa ģimīnijai jāzītiē ar 1 kvadrātasi. Daudz vietās saimnieki izlieto dzīvokli arī par linu sukātavu, ziemā par zirgu lietu pieliktavu, putnu māju utt. Saprotams, ka tādos dzīvokļos cilvēku dārgākā manta, veselība, tiek stipri vien apdraudēta. Ja kalps krīt slimības nagos, tad posts ir klāt. Vienīgais līdzeklis, kas kalpus šādos dzīvokļos attura no panīkšanas, ir tas, ka kalpi viņos maz uzturas.» (D. L., 1887., 78. nr.) Sal. D. L., 1890., 46. nr.; «Zemkopis», 1896., 47. nr.

⁴¹² «Pie mums arī vajadzētu vairāk rūpēties par kalpu dzimtes dzīvi: citādi gājēju top arvien mazāk un pašiem saimniekiem jācieš. Vispirms par kalpu dzīvokļiem jāpiemin, ka gan ļoti derētu rūpēties, lai katrai strādnieku dzimtei būtu sava tīra, spodra istabiņa ar pietiekošu gaisa maiņu; tad jaunās strādnieku paaudzes augs veselā un spīgtā. Kā un kur tāds dzīvoklis ierīkojams, to grūti pateikt vispārīgi, jo katram saimniekam jāievēro, cik viņam kalpu, kādas ēkas un — kas allaž tas galvenākais — cik iziet ziemā kurināmā. Pie mums daudz vietās kurināmais ļoti dārgs. Tādēļ nevar vis prasīt, lai dzīvokļi būtu sevišķi lieli. Ja nu saimnieks uzceltu savam krietnajam kalpam mājiņu, iedotu tam pie mājiņas klāt 3—4 pūrvietas zemes, tad, zināms, kalps īsā laikā uzkoptu šo zemes stūrīti. Zināms, ka tāds zemes gabals nedrīkst būt liels, lai netraucētu kalpu no saimnieka darba. Strādnieka mājiņai vajag būt sevišķi atšķirtai, bet arī tā, ka lai saimnieks to spētu uzlūkot. Ja būtu iespējams nodibināt daudz tādu mazu ļaužu mājiņu,

Tomēr vērojama arī pretējā strāva, kas uzskata, ka laukstrādnieku dzīves apstākļi nemaz nav tik ļauni, ka laukstrādnieki prasa labākus dzīvokļus tikai sava slinkuma, nesaticības un citu ļaunu rakstura īpašību dēļ. Šo uzskatu paudēji nevarēja vai arī negribēja saprast patiesos laikmeta apstākļus. Viņi domāja, ka strādniekus varēs nomierināt dažādu spaidu ceļā.⁴¹³

Sliktie dzīves apstākļi atstāja ļaunu ietekmi laukstrādnieku sadzīvē. Tie daļēji bija iemesls tam, ka izplatījās dzeršana, ķildas un citas negatīvas parādības. Tā, piemēram, laikrakstā «Darbs» atrodam piezīmi, ka kalpa vīrs dodas uz krogu, lai «nomierinātos», bet, izšķiedis jau tā trūcīgos līdzekļus, viņš vēl dziļāk sajuta savu postu: «Kad trūkst laba dzīvokļa, vai tad ko brīnītis, ka vīrs pēc sūra, grūta darba nemeklē mieru un atpūtu savā piekvēpinātā, mitrā, netīrā istabā, bet uzmeklē krogu, lai tur savu prātu ar «sīvo» apmierinātu.»⁴¹⁴

Saurie dzīvokļi traucēja arī normālu ģimenes dzīvi. Precētiem kalpiem dažkārt bija grūti atrast darbu un dzīvokli tikai sava ģimenes stāvokļa dēļ, tādēļ daudzi laukstrādnieki ģimenes dzīvi vispār nenodibināja vai arī nodibināja vēlu, apm. 30 gadu vecumā.⁴¹⁵

Sliktie dzīvokļi bija viens no iemesliem, kas, pieaugot vispārējam dzīves prasību līmenim, veicināja šķirisko pretrunu saasināšanos zemniecībā.

PĀRTIKA, TĀS SAGATAVOŠANA UN PASNIEGŠANA

Vairums gājēju kā darba algas daļu no saimnieka saņēma uz tūru. Tādā kārtā pārtika, tās sagatavošana un pasniegšana kļuva ne vien par laukstrādnieku eksistences un darba spēju atjaunošanas nodrošinātāju, bet arī par darba devēju un gājēju sadzīves atspoguļotāju.⁴¹⁶ Minēto iemeslu dēļ šajā apskatā galvenā vērība

tad tas arī lieliski veicinātu kalpu ģimēņu (dzimtes) dzīvi un piepildītu drīzi trūkstājo gājēju skaitu.» (B. V., 1889., 59. nr.) Iespējams, ka šādas domu apmaiņas ietekmē uzceltas jau pieminētās kalpu dzīvojamās mājas «Ribās», «Kraukļos» u. c.

Sal. P. Stučka. Latviešu zemniecības attīstība. 20. lpp.

⁴¹³ Sal. «Zemkopis», 1896., 43. nr. u. c.

⁴¹⁴ «Darbs», 1876., 7. nr., 52. lpp.

⁴¹⁵ «Отечественные записки», СПб. 1867, 3. nr., 363. lpp.

⁴¹⁶ Jautājums par laukstrādnieku uzturu Latvijas etnografiskajā literatūrā maz apgaismots. Daudzās publikācijās atrodam gandrīz vienīgi piezīmes un ziņojumus no vietām par viena vai otra ēdiena gatavošanu, nosaukumiem, pasniegšanu, maltīšu reizēm u. c. Kā plašākais materiālu kopojums jāmin 1891.—1894. g. iznākušais «Dienas Lapas» pielikums «Etnografiskas ziņas

veltīta pārtikai kā darba devēju un ņēmēju sadzīves un sociālo attiecību atspoguļotājai, iespēju robežās parādot arī ēdienu karti un ar to saistītos jautājumus.

Kurzemē un Zemgalē 19. gs. otrajā pusē zemnieku saimniecībās bija parastas trīs maltīšu pamatreizes: brokastis, pusdienas un vakariņas.⁴¹⁷ Maltīšu laiku izvēlējās tā, lai darba diena starp maltīšu reizēm sadalītos apmēram vienādos laika posmos. Maltīšu ieturēšanas laikus izmainīja tikai sevišķos gadījumos, kad darba apstākļu dēļ strādnieki parastajā laikā nevarēja būt mājās.

Visā Kurzemē un Zemgalē kā ziemā, tā vasarā brokastis ieturēja plkst. 7.00, pusdienas — 12.00.⁴¹⁸ Vakariņu ieturēšana bija atkarīga no gadalaika. Vasarā tās ēda pēc lauku darbu beigšanas, ap saulrietu un pat vēlāk, ziemā — starp plkst. 18.00 un 21.00.⁴¹⁹ No visām ēdienu reizēm ieturēšanas laiku visbiežāk mainīja brokastīm. Ziemās, kad vīrieši agri no rīta brauca peļņā, meža darbos, uz sudmalām vai citur, brokastis viņiem deva jau plkst. 5.00—6.00.⁴²⁰ Dažos apvidos ziemā brokastis dotas plkst. 8.00, turpretim vasarās, kad rītos darba cēliens garāks un intensīvāks, ēduši plkst. 7.00.⁴²¹ Dažās vietās bijis pieņemts brokastis ēst cauru

par latviešiem». Samērā bagāts faktiskā materiāla klāsts glabājas LPSR Vēstures muzeja Etnografijas nodaļā. To savākuši bij. Pieminekļu valdes darbinieki. Pēckara gados ievērojamākais materiālu guvums par šo jautājumu glabājas LPSR ZA Vēstures un materiālās kultūras institūta Etnografijas sektorā. Tomēr savāktais materiāls vēl ir pārāk nepilnīgs, lai varētu risināt jautājumu no kulinārijas un fizioloģijas viedokļa. Bagātākas un pilnīgākas ir ziņas par jautājuma sociālo pusi.

⁴¹⁷ E 8, 800 ag, Stelpē; E 8, 767 ag, Rundālē; E 8, 737 ag, Turlavā; E 8, 705 ag, Alsungā; VVM PV 2933. mape, 587. dok., Tukuma apr. Slampes pag. «Videniekos»; 340. dok., Zebrenes pag. «Ezerlūkos»; 3089. mape, 191. dok., Kuldīgas apr. Cieceres pag. «Audzēs»; 148. dok., Pampāju pag. «Žubītēs»; 2980. mape, 149. dok., Talsu apr. Lībagu pag. «Kīļos»; 193. dok., Kandavas pag. «Reiņos» u. c.

⁴¹⁸ E 8, 800 ag, Stelpē; E 8, 787 un 788 ag, Ezerē; E 8, 737 ag, Turlavā; E 8, 705 ag, Alsungā; VVM PV 2933. mape, 157. dok., Tukuma apr. Grenču pag.; 340. dok., Zebrenes pag. «Ezerlūkos»; 121. dok., Matkules pag.; 3089. mape, 339. dok., Kuldīgas apr. Brocēnu pag. «Vaičukos»; 2980. mape, 328. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag.; 193. dok., Kandavas pag. «Reiņos» u. c.

⁴¹⁹ «Vakariņas deva vasarā pēc saules rieta, kad pārnāca no darba, ziemā ap plkst. 19.00 vakarā.» (E 8, 791 ag, Ezerē.) Sal. E 8, 800 ag, Stelpē; E 8, 737 ag, Turlavā; E 8, 705 ag, Alsungā; VVM PV 2933. mape, 121. dok., Tukuma apr. Matkules pag.; 157. dok., Grenču pag.; 2980. mape, 193. dok., Talsu apr. Kandavas pag. «Reiņos» u. c.

⁴²⁰ E 8, 737 ag, Turlavā; E 8, 705 ag, Alsungā; VVM PV 2933. mape, 587. dok., Tukuma apr. Slampes pag. «Videniekos»; 3089. mape, 148. dok., Kuldīgas apr. Pampāju pag. «Žubītēs» u. c.

⁴²¹ Sis ziņas attiecas uz 1870. g. un iegūtas Talsu apr. Kandavas pag. «Reiņos». (VVM PV 2980. mape, 193. dok.)

gadu parasti plkst. 8.00, vienīgi smagāku darbu laikā tās dotas ap plkst. 7.00.⁴²²

Aprīļa beigās—maiņa sākumā dienas kļuva ievērojami garākas. Pagarinājās arī intensīva lauku darba laiks, sevišķi t. s. vakara cēliens, t. i., pēcpusdiena. Tādēļ šai laikā ievada ceturto ēdiena reizi — palaunagu. To deva līdz augusta beigām — septembra beigām, kā mērauklu ņemot veicamo darbu intensitāti, spēka patēriņu un dienas garumu.⁴²³ Tomēr precīzi noteiktas dienas, kad sākt un beigt palaunaga došanu, nebija.⁴²⁴ To visos novados ēda plkst. 17.00, t. i., apm. vidū starp pusdienām un vakariņām.

Ēdienu reizēs laukstrādnieki sapulcējās saimes istabā, kur bija novietots liels galds. Pusdienas un vakariņas vienmēr ēda mājās, pa lielākai daļai arī brokastis. Vienīgi steidzamo darbu laikā, ja darba vieta (lauks, pļava) bija tālu no mājas, ēdienu nesa uz lauka. Launagu pa lielākai daļai vienmēr nesa strādniekiem uz lauka, lai tie, staigādami uz mājām, neatrautos no darba un veltī netērētu laiku. Launagu kā visvienkāršāko ēdienu bija vieglāk aiznest. Tas nevarēja arī atdzist, jo launagā nekā nevārija.⁴²⁵ Ēdiena nesēja parasti bija nama meita, retāk saimniece

⁴²² E 8, 767 ag, Rundālē.

⁴²³ Par palaunagu stāstījuši vairāki gados vecāki iedzīvotāji. 1874. g. dzimušais stelpietis Andrejs Virbulauskis: «Rudenī, ziemā un pavasarī saimei deva ēst 3 reizes dienā. Pirms vasarassvētkiem sāka dot ceturto reizi — launagu, un to deva līdz augusta beigām. Bija arī saimnieki, kas launagu nedeva visu augustu» (E 8, 600 ag); 1879. g. dzimusi rundāliete Alīne Strause: «Ziemā ēduši trīs reizes, vasarā — četras. Palaunadzi ēst sāka aprīļa beigās un beidza ēst augusta beigās. Ar mašīnu kuļot, kūļiem dots palaunadzis neatkarīgi no mēneša, jo vakarā kūļuši līdz 20.00» (E 8, 767 ag); 1866. g. dzimusi turlaviete Anna Šmite: «Palaunagu sākuši ēst tūlīt pēc Jurgiem un ēda līdz Miķeļiem — 29. septembrī» (E 8, 737 ag); 1871. g. dzimušais alsundzietis Pēteris Korāts: «Palaunagu sākuši ēst no Jurgiem, jo sākās lauku darbi. Palaunagu ēst beidza pa Jēkabiem — 25. jūlijā. Daži saimnieki gan devuši arī ilgāk.» (E 8, 705 ag.) Sal. E 8, 790 ag, Ezerē; VVM PV 2980. mape, 193. dok., Talsu apr. Kandavas pag. «Reiņos»; 2933. mape, 340. dok., Tukuma apr. Zebrenes pag. «Ezerlūkos»; 157. dok., Grenču pag.; 3089. mape, 339. dok., Kuldīgas apr. Brocēnu pag. «Vaičukos» u. c.

⁴²⁴ So faktu vislabāk raksturo pierakstījumi etnografisko ekspedīciju laikā, piemēram, «Launagu ēd tikai vasarā pa grūto darbu laiku. Parasti šo ēdamreizi atmet ar dzervju aiziešanu. Tad saimniece pasaka saimei, ka dzerves launagu aiznesušas, un saime vairs launagu nedabū.» (VVM PV 3021. mape, Talsu apr. Stendes pag.)

⁴²⁵ Par maltītēm ziņas snieguši vairāki gados vecāki iedzīvotāji. Alīne Strause: «Brokastis vienmēr strādnieki no lauka nāca mājās. Vienīgi ganam ēdienu nesa meita, saimniece vai saimnieces bērni»; Andrejs Virbulauskis: «Pavasari un vasarā, arī rudenī, ja lauki bija tuvu, tad

vai kāds cits. Braucot uz tālajām pļavām, paņēma līdz ilgākam laikam pietiekamu produktu daudzumu un ēdienu gatavoja uz vietas. No tālajām pļavām mājās brauca tikai pēc darba beigšanas.

Ganam, lopus laukā dzenot, iedeva ēdamo brokastīm līdz, lai viņu vēlāk nevajadzētu meklēt, kas, piemēram, mežā ganot, prasītu diezgan daudz laika. Arī pēcpusdienā, pirms dzišanas ganos, viņam iedeva līdz maizi vai pabaroja, lai vēlāk nebūtu jānes launags. Pēc lopu pārdzišanas mājās pusdienas laikā ganam deva ēst jau krietni atdzisušo brokastu pārpalikumu.⁴²⁶

Ja saime bija mājās, to aicināja pie galda, bet, ja ēdāji atradās darbā laukos vai pļavās, tos sauca vai deva signālu ar īpašām pagalmā uzstādītām klabatām. To parastākais veids bija vertikāli zemē ierakts stabs ar augšgalā horizontāli ielaistu šķērslī. Zem šķērslī ar auklīnām piesēja skanīgu dēlīti vai jaunākā laikā — lemesi (53. att.). Pusdienas laikā nama meita vai saimniece ar diviem āmuriem noteiktā rakstā sita pa dēlīti. A. Bielenšteins dod sišanas ritmu ar tautas vārdiem: «Lec pie putras, lec pie putras!» vai «Šim ķilķen', tam ķilķen', nam' meitai pusķilķen'!»⁴²⁷ Te humoristiskā veidā labi atspoguļots visbiežāk pasniegtais ēdiens — putra. Iegūtas ziņas arī par to, ka Ezerē darbiniekus ēdienu reizēs aicinājuši no lauka, izkarot sētā labi redzamā vietā kādu drēbes gabalu. Aptuveni ēdiena laika noteikšanai lietojuši dažādus paņēmienus, piemēram, ja vasaras

strādnieki brokastis gāja uz māju. Ja lauki bija tālāk, tad brokastis uz lauka nesa meitas, saimniece vai pat saimnieks. Ja mājās bija ķēķa meita, tad ēdienu uz lauka nesa tā»; Pēteris Korāts: «Palaunagu uz lauka nesa ķēķa meita. Citās ēdiena reizēs vienmēr gāja mājās» (E 8, 705 ag, Alsungā); Anna Smitē: «Ēdiena reizēs gāja uz māju. Vienīgi uz tālajām pļavām ņēma ēdienu līdz. Palaunagu parasti nesa uz lauku; citreiz saimniece, citreiz bērni, citreiz paņēma līdz.» (E 8, 737 ag, Turlavā.) Sal. E 8, 787 acg un E 8, 790 ag, Ezerē; VVM PV 2933. mape, 157. dok., Tukuma apr. Grenču pag. Sk. nodaļā «Laukstrādnieku darba apstākļi» par darba dienas sadalījumu; arī A. Bielenstein. Op. cit., 163. lpp.

⁴²⁶ «Ganam launagu nenesa, jo, laižot lopus ganos, tam iedeva līdz maizes kumosu» (E 8, 790 ag, Ezerē); «Ganam tarbiņā — kulītē dots līdz ēdams — silķes aste un apriciņš maizes, par biezienu, sviestu un svaigpienu jau nerunājot. Tad gan, mājās pārdzenot, pusdienas laikā dotas atliekas no pāri palikušām brokastīm un ja nē, — kar zobus vadzi. Par maizi atceras stāstīt, ka daudzkārt tā iedota tik daudz līdz, ka jau «ganu takas» galā mikstumiņš bijis apēsts un nu vēl vajadzējis atstāt sunim. Brokastis ganam no mājas neatceras nesuši,» stāstīja 1859. g. dzimusi Kāte Irbe Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Skudrās». (VVM PV 3119. mape, 44. dok.)

⁴²⁷ A. Bielenstein. Op. cit., 163. lpp.

dienā cilvēka ēna 4 pēdas gara, tad pulkstenis rāda 12 un droši varējuši iet pusdienās.⁴²⁸

Saimei ēdienu gatavoja saimniece vai nama meita. Pēdējā gatavoja tajās saimniecībās, kur algoja vairākas laukstrādnieces un tās pa nedēļām dalījās nama un lauka meitās.⁴²⁹ Saimniece nama meitai pateica, kas jāvāra un kādi produkti no klēts jāņem. Citreiz meitai produktus iedeva pati saimniece. Steidzamu lauku darbu laikā arī nama meitu dažkārt sūtīja uz lauka, un ēdienu



53. att. Klabatas LLM Kurzemes sētā (restaurētas).

gatavošanu uzņēmās saimniece. Viņa pieskatīja katlus arī tad, ja meita aizgāja govīs slaukt vai citos mājas darbos. Nereti saimniece, gribēdama, lai ātrāk paveiktu lauku darbus, pati uzņēmās daļu nama meitas pienākumu, pēdējai liekot tikai sanest ūdeni, saliet to katlos un iekurt uguni. Pēc tam meitu aizsūtīja uz

⁴²⁸ VVM PV 3089. mape, 148. dok., Kuldīgas apr. Pampāļu pag. «Zubītēs».

⁴²⁹ Sk. nodaļu «Laukstrādnieki un to līgšana».

lauka.⁴³⁰ Ēdiena vārīšanā saimniecei vai meitai kādreiz brīvajā laikā palīdzēja gans vai mājās dzīvojošais nespējnieks, kas ienesa malku, ūdeni, palīdzēja iekurt uguni.⁴³¹

Kaut gan 19. gs. otrajā pusē sociālā plaisa starp saimniekiem un laukstrādniekiem bija jau visai nozīmīga un spilgti atspoguļojās mājokļos, darba dalīšanā pēc sociālā stāvokļa un citās sadzīves jomās, tomēr darba devēji un gājēji vēl ēda vienu un to pašu, kopējā katlā vārītu ēdienu. To apliecina lielais vairums līdz šim iegūto materiālu. Vienīgi gadsimta 90. gados, kad saimnieku un laukstrādnieku šķiriskās pretrunas nereti kļuva ļoti asas, darba devēji dažos Zemgales apvidos savām ģimenēm gatavoja ēdienu atsevišķi. Šādā gadījumā saimniece gatavoja savai ģimenei, nama meita — saimei.⁴³² Kalpu ģimenēm ēdienu gatavoja kalpu sievas.

Līdz 19. gs. 70. gadiem ēdienu gatavoja dzīvojamās mājas namā vai apvalkdūmenī uz atklātiem pavardiem un vārāmajā namiņā, kas kā atsevišķa celtne — vientelpa atradās kaut kur pagalmā. Namiņā ēdienu gatavoja tikai vasarā tāpat kā apvalkdūmenī uz atklātiem pavardiem, lai istabā nebūtu tik daudz dūmu, mušu un siltuma. Ziemā gatavoja namā vai apvalkdūmenī. Šādos apstākļos ēdienu galvenokārt vārīja, jo neērtā kurināšana aprgrūtināja cepšanu pannā: liekot pannu uz akmeņiem vai trijkāja, liesmas gāja visapkārt, un viegli varēja aizdegties pannā esošie tauki.

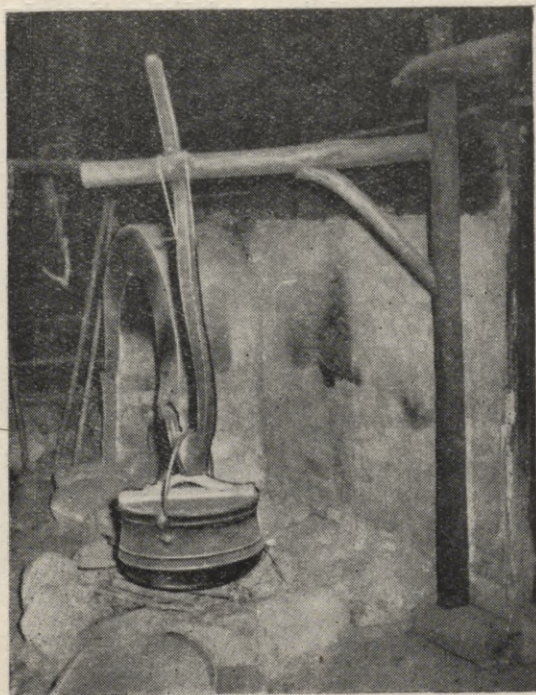
Vārāmos katlus pakāra speciālos kāšos. Bija divi kāšu veidi: iebūvētie un pārnēsāmie. Iebūvētie kāši bija grozāmi ap vertikālu asi (54. att.). Tas atviegloja gatavotājas darbu: vajadzības

⁴³⁰ 1867. g. dzimušais milzkalnietis Jēkabs Dišlers stāsta: «Meitai, kura rikojās pa ķēķi, tajā nedēļā uz lauka nevajadzēja iet. Viņai bija jācep maize, jāvāra ēst. Saimniece meitai pateica, kas jāvāra, no kurienes un kādi produkti jāņem. Kad meitai bij jāiet uz kūti, ēdienu pieskatīja saimniece.» 1882. g. dzimušais bārbelietis Pēteris Milliņš atceras: «Ķēķa meita vārīja saimei ēdienu. Saimniece pateica, kas jāvāra, un iedeva nepieciešamos produktus. Ja bija ļoti steidzami lauku darbi, tad vārīja saimniece, jo meitai arī bij jāiet uz lauka.» (E 11, 1278.) Sal. E 11, 1280, Stelpē; E 8, 744 ag, Turlavā; E 11, 1281, Alsungā; VVM PV 3016. mape, 373. dok., Talsu apr. Zentenes pag. «Nikiņos»; 2980. mape, 26. dok., Lubezeres pag.; 328. dok., Nurmuižas pag.; 3089. mape, 148. dok., Kuldīgas apr. Pampāļu pag. «Zubītēs».

⁴³¹ VVM PV 3089. mape, 191. dok., Kuldīgas apr. Cieceres pag «Audzēs»; arī 339. dok., Kuldīgas apr.

⁴³² 1874. g. dzimušais stelpietis Andrejs Virbulauskis stāsta: «Meita gatavoja ēdienu tikai saimei. Saimniece vārīja savai ģimenei. Reti bija gadījumi, kad saimnieka ģimene ēstu to pašu ēdienu (ko saime — S. C.). Ja mājās bija tikai puīši un meitas, tad saimei ēdienu vārīja uz tās plīts, kas atradās saimes istabā. Saimnieka ģimenes vajadzībām ēdiena gatavošanai bija atsevišķa plīts.» (E 8, 801 ag.)

gadījumā katlu ar kāša palīdzību varēja viegli izgrozīt no uguns. Iebūvētos kāšus sauca par «saimnieku kāšiem».⁴³³ Pārnesamie kāši bija viegli izjaucami. Tos piestiprināja skursteņa sienās iemūrētajiem šķērskokiem un sauca par «kalpu kāšiem».⁴³⁴ Jurģu



54. att. Grozāmais vārāmais kāšis
Liepājas apr. Rucavas pag. Nidas
ciemā (tagad LLM Nidas dūm-
istabā).

dienā tos viegli varēja noņemt, sakraut ratos un pārvest uz citām mājām. Abiem kāšu veidiem katla augstumu virs uguns varēja viegli regulēt, paceļot to augstāk vai nolaižot uz leju. Sākotnēji visi katla kāši bija no koka, un tikai 19. gs. otrajā pusē tos pakā-

⁴³³ VVM PV 3064. mape, 17. dok., Kuldīgas apr. Kabiles pag. Sāds nosaukums konstatēts arī Liepājas apkārtnē, Džūkstē, Sipelē, Lībagos u. c. vietās.

⁴³⁴ Turpat.

peniski sāka izspiest kalēja kalti dzelzs kāši vai katlu ķēdes⁴³⁵ (55. att.). Šajā pašā laikā vārāmo katlu un pannu uzlikšanai plašākos apmēros sāka lietot kalēju kaltus dzelzs trijkājus⁴³⁶ (56. att), kas nomainīja agrāk lietotos akmeņus.

Parasti apvalkdūmenī ierīkoja vairākus pavardus. Tas deva iespēju vienlaicīgi gatavot ēdienu vairākām ģimenēm un nodalīt kalpu sievietēm savas pavardu vietas.⁴³⁷



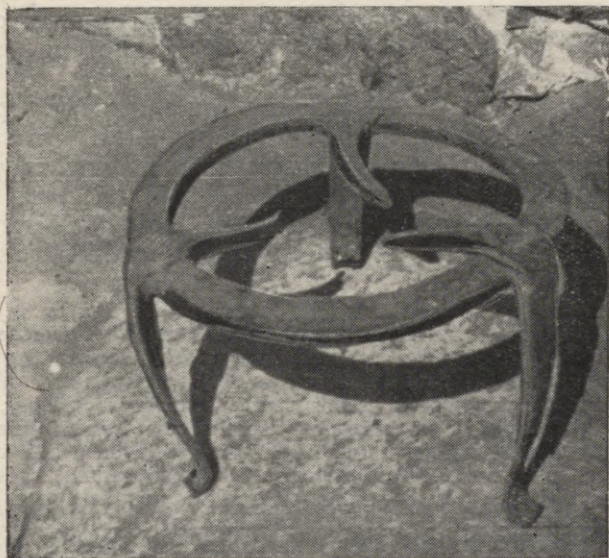
55. att. Katlu ķēdes LLM Zemgales sētas dzīvojamās mājas apvalkdūmenī.

⁴³⁵ Vairāki kalēja kalti dzelzs katlu kāši un ķēdes atrodas LLM fondos. Tie pārvesti no dažādiem Kurzemes un Zemgales apvidiem. Sal. J. Jaunzems. Kādas senlaiku kuršu dzīvojamās ēkas stāsti. 111. lpp. un Kurzemes sēta. 31. lpp.

⁴³⁶ Daudz trijkāju atrodas LLM fondos.

⁴³⁷ Liepājas apr. Nicas pag. «Tupešu» apvalkdūmenī 19. gs. otrajā pusē

19. gs. 70. gadoš, kad saimes istabās sāka iemūrēt plītis,⁴³⁸ ēdiena gatavošanas veidā notika krasas pārmaiņas. Apvalkdūmenis ziemā zaudēja savu nozīmi kā ēdiena gatavošanas galvenā vieta. Ēdienu šajā laikā sāka gatavot saimes istabā, kas tādējādi kļuva arī par virtuvi. Pārmaiņa jūtami pasliktināja laukstrādnieku



56. att. Trijkājis LLM Nīdas dūmistabā.

dzīvokļu apstākļus. Telpa ēdiena gatavošanas laikā pildījās ar tvaikiem, mitrumu, tajā daudz grūtāk bija uzturēt tīrību. Ieguvums bija tikai tas, ka uzlabojās ēdiena gatavošanas kultūra. Vasarā ēdienu turpināja gatavot apvalkdūmenī vai namiņā, jo istabā citādi nevarēja glābties no karstuma un mušām.

Plīts atvieglāja galvenokārt nama meitas un saimnieces darbu. Pirmajām plītīm bija tikai viens riņķis, tādēļ vienlaicīgi varēja vārīt viens cilvēks. Maltīšu laiks visiem bija vienāds, bet

bijuši trīs pavardi. Divi no tiem paredzēti saimnieku un saimes vajadzībām, trešais — kalpu sievām. (J. Jaunzems. Kādas senlaiku kuršu dzīvojamās ēkas stāsti. 110. lpp.) Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Upatniekos» apvalkdūmeņa biežās sienās bija ierīkotas vairākas nišas, lai katrai kalpa sievai iznāktu pavards savā nišā. (VVM PV 3079. mape, 237. dok.) Līdzīgs stāvoklis bija Sīpeles pag. «Več Kempjos», Džūkstes pag. «Krimūnās», Snēpeles pag. «Lauciniekos» u. c.

⁴³⁸ Par plītīm sk. nodaļā par laukstrādnieku mājokļiem.

uz plīti priekšroka bija saimes un saimnieka ģimenes ēdiena gatavotājam. Tāpēc kalpu sievām kā ziemā, tā vasarā visdrošākā gatavošanas vieta joprojām palika apvalkdūmenis un tajā ierīkots pavards.⁴³⁹ Būtībā tāds pats stāvoklis radās, ja plītij bija divi riņķi un mājās dzīvoja vairākas kalpu ģimenes.

19. gs. otrajā pusē Kurzemē un Zemgalē sociālā plaisa starp saimniekiem un laukstrādniekiem jau bija tik liela, ka darba devēji maltītes ieturēšanu pie viena galda ar gājējiem nereti uzlūkoja par apkaunojumu sev un savai ģimenei, tādēļ viņi ēda atsevišķi no strādniekiem — saimnieku galā. Sevišķi spilgti šīs sadzīves ainas iezīmējās Zemgalē, kur saimnieki bija sasnieguši vispār augstāku labklājības pakāpi un kur šķiriskās pretrunas zemniecībā bija attīstījušās straujāk un spēcīgāk nekā Kurzemē.

Līdz šim iegūtie materiāli liecina, ka Zemgalē šī parādība bijusi godā visā minētajā laika posmā.⁴⁴⁰ Kurzemē tā sākusies ne-

⁴³⁹ Rundāliete Alīne Strause atceras: «Ja mājās bija precētie kalpi un kalpu sievām uz plīts vārīt nebij vietas, tad viņas ēdienu kā ziemu, tā vasaru vārīja kukņā. Vecajam plītim galvenokārt bija tikai viens riņķis. Izvārīja saimei, uzlika vēl ūdeni, un kalpa sievai nebija kur vārīt.»

⁴⁴⁰ Ziņas snieguši vairāki gadus vecāki iedzīvotāji. 1871. g. dzimušais bārbelietis Mārtiņš Upelnieks: «Saimnieki pa lielākam daļam ēda savā kambarī, atsevišķi no kalpiem. Reti kāds ēda kopā. Ēdienu ēda vienu un to pašu, kopējā katlā vārītu. Tikai nevarēja zināt, ko saimnieks ēda klāt un vēl papildus. Arī mans tēvs — kalps — teica, ka saimnieki viņa laikā ēduši atsevišķi no saimes. Saime ēda kalpu istabā, kur bija novietots liels galds. Dažās mājās saimnieku galā blakus saimes istabai bija t. s. «ēdamistaba» (sk. Brukņas c. p. «Lapušu» plānu — S. C.), kurā baroja saimi. Saimnieki ēda tālāk savā kambarī. Pie viena galda ar saimi ēda tikai vecāki, vienkāršāki saimnieki» (E 8, 763 ag); 1865. g. dzimusi sipeliete Karlīne Sperliņa: «Cik vien atceros, saimnieku ģimene ēda atsevišķi no gājējiem savā kambarī. Puiši, meitas un citi ēda lielīstabā. Ēdiens visiem bija viens un tas pats. Izņēmums bija vienīgi Džūkstes pag. «Ķīši». Te saimnieki ar saimi ēda pie viena galda» (E 8, 718 ag); 1879. g. dzimusi rundāliete Alīne Strause: «Saime, t. i., visi gājēji, ēda vienā telpā — saimes istabā, kur pie loga bija novietots galds. Saimnieku ģimene ēda savā istabā» (E 8, 775 ag); 1867. g. dzimušais milzkalnietis Jēkabs Dišlers: «Cik vien atceros, saimnieki galvenokārt ēda atsevišķi no gājējiem savā kambarī» (E 8, 735 ag); 1879. g. dzimušais Ādams Tīlks: «Turlavā saimnieki ēda gan kopā ar saimi pie viena galda, gan arī atsevišķi savā kambarī. Saimnieks ēda to pašu ēdienu, ko saime. Tikai, ja ēda savā kambarī, nevienam neredzēja, ko lika klāt pie ēdiena» (E 8, 748 ag); «Saimnieki parasti neēda pie viena galda ar saimi — tiem savs galds «kambarī». Bija arī tādi, kas tomēr ēda pie viena galda. Sevišķi tas sakāms par laiku pirms māju iepirkšanas. Jaunākā laikā ir sastopama parādība, bet reti, kur visi ēd lielā istabā, tikai saimniekiem atsevišķs galds» (VVM PV 2933. mape, 587. dok., Tukuma apr. Slampes pag. «Videniekos»); «Agrāk saimnieki ēduši atsevišķi no kalpiem un algotā darbaspēka. Bet dažā mājā jau saimnieki ēda kopā ar pušiem un meitām. Tikai varēja novērot, ka labākos gaļas kumosus ēda paši saimnieki.» (VVM PV 3089. mape, 148. dok., Kuldīgas apr. Pampāļu pag. «Zubītēs».)

daudz vēlāk — ap 1865. gadu,⁴⁴¹ kad sakarā ar kapitālisma attīstību lauksaimniecībā un māju iepirkšanu par dzimtu arī te straujāk padziļinājās sociālā plaisa starp saimniekiem un laukstrādniekiem. Pārskatot mūsu rīcībā esošos dokumentus, vērojam, ka Kurzemes apriņķos diezgan bieži saimnieki ēduši ar saimi pie viena galda. Turpretim Zemgalē — Jelgavas, Bauskas apriņķos šādas ziņas parādās izņēmuma kārtā. Kā pārejas josla šajā sadzīves jomā jāmin Tukuma apriņķis, kur bieži sastopami abi gadījumi.

Saimniekiem, bez šaubām, izdevīgāk bija ēst savā istabā, jo tad no kopējā katla ņemtajam ēdienam viņi pēc izvēles varēja pielikt taukvielas vai arī citādi uzlabot tā kvalitāti.

Pēc izmantotā materiāla vērojam, ka maltīšu ieturēšanā, tāpat kā citās sadzīves jomās, darba devēji dalījās divās daļās. Tie, kas gājējus uzlūkoja tikai par darbaspēku, bet sevi par tā īpašniekiem, par zināma veida uzņēmējiem, ēda atsevišķi no laukstrādniekiem. Otra saimnieku daļa bija tālredzīgāka un centās iegūt strādnieku labvēlību un uzticību, tādēļ viņi ēda pie kopēja galda ar gājējiem. Daudz gadījumos kopīgā maltīšu ieturēšana, protams, bija tikai iepriekšējā vēsturiskās attīstības periodā pastāvējušo sadzīves ieražu turpinājums, un tā nesaistījās ne ar kādiem aprēķiniem. Apvidos, kur saimnieki ēda atsevišķi, gājēji šādu darba devēju rīcību nereti uzlūkoja par apvainojumu.⁴⁴²

Kalpu sievas un bērni azaidoja pie sava galdiņa, kas bija novietots pēc iespējas pie loga kalpu gultas tuvumā. Tajās dienās, kad kalpa sieva gāja saimnieka darbā, saimniece vai nama meita arī uz viņas galdiņa uzlika ēdienu.⁴⁴³

Pie galda, tāpat kā pie darba, katram ēdājam bija sava ieņemta vieta. Vietas ieņemšanas principi visumā bija tādi paši

Sal. E 8, 802 ag, Stelpē; E 8, 789 ag un E 8, 792 arg, Ezerē; VVM PV 2933. mape, 157. dok., Tukuma apr. Grenču pag.; 121. dok., Matkules pag.; 340. dok., Zebrenes pag. «Ezerlūkos»; 3089. mape, 323. dok., Kuldīgas apr. Brocēnu pag. «Vaičukos»; 191. dok., Cieceres pag. «Audzēs»; 3082. mape, 117. dok., Kūrmales pag.; 3116. mape, 279. dok., Vārmes pag. «Rūšos»; 2970. mape, 145. dok., Talsu apr. Stendes pag. «Ratniekos»; 220. dok., Stendes pag. «Asmās»; 2980. mape, 328. dok., Nurmuižas pag.; 26. dok., Lubezeres pag.; 3016. mape, 239. dok., Kandavas pag. «Anužos» u. c.

⁴⁴¹ VVM PV 2980. mape, 26. dok., Talsu apr. Lubezeres pag.

⁴⁴² 1851. g. dzimusi Lība Pole Tukuma apr. Zebrenes pag. «Ezerlūkos» 1930. g. stāstīja: «Citi saimnieki ēda ar saimi pie viena galda kopīgi, citi ēda savā kambarī. To saimnieku, kas ēda ar saimi kopā, slavīnāja, bet to, kurš nēda, — turēja par lepnu, sauca par «augstākas partijas cilvēku.» (VVM PV 2933. mape, 340. dok.) Sal. VVM PV 3152. mape, 343. dok.

⁴⁴³ E 8, 775 ag, Rundālē; VVM PV 3089. mape, 191. dok., Kuldīgas apr. Cieceres pag. «Audzēs»; 323. dok., Brocēnu pag. «Vaičukos».

kā darba dalīšanas principi. Kas darbā gāja pa priekšu vai veica atbildīgākos pienākumus, pie galda sēdēja redzamākajā vietā. Kas mājas iedzīvotāju sociālajā stāvoklī ieņēma zemāko pakāpi, tam arī pie galda nācās samierināties ar sliktāko vietu. Ēdāji cita vietā bez īpašas vajadzības nekad nesēdās. Bez tam pēc seniem tautas ticējumiem uzskatīja, ka, cita vietā sēdot, nevar labi paēst.

Ēdot pie viena galda ar strādniekiem, saimnieks sēdēja galda galā uz krēsla vai ķebliša. Sienas pusē uz sola novietojās puīši, plāna (t. i., istabas — S. C.) pusē — meitas, lai vajadzības gadījumā varētu viegli piecelties un atnest vēl ēdienu. Otrā galda galā stāvēja gans vai cūkgans. Ja saimnieks ēda atsevišķi no gājējiem, tad galda galā sēdēja priekšpūsis.⁴⁴⁴ Mājās, kur bija liela saime, dažreiz ēda pie diviem galdiem: pie viena vīrieši, pie otra — sievietes.⁴⁴⁵ Ja pie galda visiem neiznāca vietas, meitām un it īpaši ganiem vajadzēja stāvēt kājās vai ēst uz soliēm, mūrīša un citur.⁴⁴⁶ Vasarā gans paņēma savu bļodiņu, izgāja ārā un apsēdās durvju priekšā uz akmens. Ziemas un rudens vakaros viņam maltītes laikā bija jāuzmana skals un vienlaicīgi jāpaēd. Saimniece, kā to apstiprina visos novados savāktās ziņas, pie saimes galda ēda tikai retos gadījumos.

Traukus un ēdienu uz saimes galda lika nama meita vai, retāk, saimniece. Iztukšotos traukus no jauna piepildīt vajadzēja nama

⁴⁴⁴ Jēkabs Dišlers stāsta: «Galda galā sēdēja pie sienas pats saimnieks vai priekšstrādnieks. Pretējā galā sēdēja gans. Meitas sēdēja galda vidū istabas pusē, lai pie vajadzības var ātri piecelties un ēdājiem pasniegt pietrūkušo ēdienu. Puīši sēdēja galda vidū sienas pusē» (E 8, 735 ag, Milzkalnē); «Galda galā parasti sēdēja saimnieks, tam blakām vienā pusē puīši, tālāk meitas, otrā pusē saimniece ar meitām. Otrā galda galā stāvēja cūkgans» (VVM PV 2980. mape, 328. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag.); «Pie galda katram bija sava vieta. Saimnieks sēdēja galda galā, tad lielais pūsis, mazais pūsis un citi kalpu vīri. Meitas līdz ar saimi sēdēja pie galda. Ganelim un cūku ganam pie galda bija kājās jāstāv.» (VVM PV 3089. mape, 323. dok., Kuldīgas apr. Brocēnu pag. «Vaičukos».) Sal. E 8, 763 ag, Bārbelē; E 8, 792 ag, Ezerē; E 8, 748 ag, Turlavā; VVM PV 2970. mape, 96. dok., Talsu apr. Pastendes pag. «Rakstiņos»; 3129. mape, 54. dok., Kuldīgas apr. Kūrmales pag. «Klētņiekos»; 3089. mape, 148. dok., Kuldīgas apr. Pampāļu pag. «Zubītēs».

⁴⁴⁵ VVM PV 2980. mape, 328. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag.

⁴⁴⁶ E 8, 775 ag, Rundālē; E 8, 792 ag, Ezerē; VVM PV 2933. mape, 587. dok., Tukuma apr. Slampes pag. «Videniekos»; 340. dok., Zebrenes pag. «Ezerlūkos». Par to, ka sievietes — laukstrādnieces pie galda bijušas atstumto lomā, liecina arī citi materiāli. 1871. g. dzimušais alsundzietis Pēteris Korāts stāsta: «Meitas pie galda nesēdēja. Viņas sēdēja savas gultas tuvumā uz platā beņķa, uz kura nolika arī trauku. Arī gans ēda turpat, kur meitas. Ja saimnieks pie saimes galda neēda, arī tad pie tā sēdēja tikai puīši.» Arī Turlavā iegūtas ziņas, ka «sievietes parasti ēda, kad vīri jau bija paēduši». (E 8, 748 ag.)

meitai. Viņa parasti uzklāja arī saimnieku galdu viņu kambarī. Saimē ēda uz neapklāta galda, kuru tūlīt pēc ēšanas nama meita noslaucīja un vairākas reizes nedēļā mazgāja. Saimes galdu apklāja ar baltu galdautu tikai svētkos un svētdienu rītos pātaru laikā.

19. gs. otrās puses sākumā saimes ļaudis atsevišķās vietās vēl ēda visi no vienas koka vai māla bļodas ar koka karotēm.⁴⁴⁷ Ja visi ēdāji nevarēja saiet ap vienu bļodu, tad galda vienā galā uzlika vienu bļodu vīriešiem, otrā galā otru sievietēm. Šis nehigiēniskais ēšanas veids visumā varēja izbeigties 50.—60. gados, jo ziņās, kas attiecas uz 60. gadiem un vēlāku laiku, maz norādījumu uz to, ka saimes ļaudis būtu ēduši no vienas bļodas.⁴⁴⁸ Šajā laikā jau lietoja māla šķīvjus, krūzītes, bļodiņas, turpinot ēst ar koka karotēm. Katrs ēdājs savu karoti atzīmēja ar krustiņiem, svītriņām vai citādi. Vairījās lietot cita karoti. Ikdienas dzīvē lietoja arī kalēja kaltus nažus: katram puisim un dažreiz arī meitām bija savs nazis.

Gadsimta 90. gados, pieaugot sakariem starp pilsētām un laukiem, kā arī ceļoties lauku iedzīvotāju kultūras līmenim, koka karotes un māla šķīvjus ikdienas dzīvē pamazām aizvietoja emaljētie

⁴⁴⁷ Ādams Tilks Turlavā stāsta: «Neatceros, ka būtu visi ēduši no vienas bļodas. Vienīgi tēvs (dzimis 1849. g.) stāstīja, ka viņa bērnībā ēduši no vienas bļodas.» (E 8, 748 ag.) Sal. VVM PV 3082. mape, 117. dok., Kuldīgas apr. Kūrmales pag.; 3089. mape, 341. dok., Kuldīgas apr.; 2980. mape, 26. dok., Talsu apr. Lubezeres pag.

⁴⁴⁸ Par ēšanu ziņas snieguši vairāki gados vecāki iedzīvotāji. 1851. g. dzimusi Lība Pole: «Cik atceros, tad ēduši ne no kopējas bļodas, bet atsevišķām māla bļodiņām, katrs ar savu īpašu koka karoti» (VVM PV 2933. mape, 340. dok., Tukuma apr. Zebrenes pag. «Ezerlūkos»); 1850. g. dzimusi Anna Cīrule: «Ēda katrs no sava māla šķīvja. Galdā uzlika pāris bļodu barības, katrs iesmēla un ēda. Kad uz lauka ēda, tad visi ēda kopā no viena trauka» (VVM PV 3089. mape, 191. dok., Kuldīgas apr. Cieceres pag. «Audzēs»); 1851. g. dzimusi Madlene Steinredere un 1855. g. dzimusi Karlīne Goča: «Visi no vienas bļodas ēda reti, bija jau katram sava māla bļodiņa priekšā» (148. dok., Pampāju pag. «Zubītēs»); 1858. g. dzimusi Anlīze Jansberga un 1861. g. dzimusi Marija Ošleja: «Ēdienu parasti padeva lielā bļodā. Katram bij savs trauciņš — māla šķivis, kurā no bļodas ielēja.» (VVM PV 2980. mape, 328. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag.) Sal. VVM PV 3089. mape, 323. dok., Kuldīgas apr. Brocēnu pag. «Vaičukos»; 2933. mape, 157. dok., Tukuma apr. Grenču pag.; E 8, 802 ag, Stelpē; E 8, 775 ag, Rundālē; E 8, 735 ag, Milzkalnē; E 8, 792 ag, Ezerē; E 8, 748 ag, Turlavā. Vienīgi atpalikušākajos un konservatīvākajos apvidos svešu ļaužu ēšana no kopēja trauka saglabājās ilgāk. Piemēram, Alsungā tā izbeigusies ap 1885. g. 1871. g. dzimušais Pēteris Korāts stāsta: «Puiši pie galda ar koka karotēm strēba no vienas bļodas. Tāpat darija meitas uz sava sola no otras bļodas. Katram bija sava karote un ar cita karoti nemēdza ēst. Kad man bija 15 gadu, sāka ēst katrs no sava māla šķīvja tāpat ar koka karoti.»

skārda šķīvji un metala karotes. Šajā pašā laikā saimes ļaudis ikdienā sāka lietot arī dakšiņas un veikalā pirktus nažus.⁴⁴⁹ Sos maltīšu piederumus vispirms bija iegādājušies saimnieki savas ģimenes vajadzībām un viesu uzņemšanai. Tikai vēlāk tos nodeva laukstrādnieku lietošanā.

Lai ēdiena traukus pasargātu no putekļiem, tos glabāja saimes istabā vai namā stāvošā trauku skapī vai plauktā. Vienīgi koka karotes pēc mazgāšanas sabāza pie sienas piestiprinātā karošu koka robiņos. 19. gs. beigās karošu koku lietošana sakarā ar metala karošu ieviešanos pamazām izbeidzās.

19. gs. otrajā pusē zemnieku māju iemītnieku pārtiku gatavoja gandrīz vienīgi no pašu saimniecībā ražotiem produktiem. No pirktajiem produktiem visvairāk lietoja siļķes un sāli. Gadsimta pēdējā ceturksnī lauku sētā sāka lietot arī cukuru.

Ēdienu karte bija samērā vienmuļa. Galveno vietu tajā ieņēma dažādas piena un tauku putas, kā arī gaļas zupas. To gatavošanai visbiežāk lietoja kāpostus, bietes, zirņus, kartupeļus, miltus, putramus, grūbas. Samērā maz lietoja sakņu ēdienus. Tas izskaidrojams ar vāji attīstīto sakņkopību. Galvenie pārtikā lietotie sakņaugi bija kāposti, kāļi, kartupeļi, burkāni, bietes, sīpoli.

Lopkopības produktivitāte bija samērā zema. Tomēr 19. gs. pēdējā ceturksnī lopkopība pakāpeniski kļuva par vienu no galvenajiem zemnieku saimniecības ienākumu avotiem, tādēļ saimnieki centās iegūt iespējami vairāk pārdošanai derīgu piena produktu. Pienu salēja spainīšos, ļāva nostāties un pēc tam nokrejoja. Krejošana sevišķi pastiprinājās 90. gados, kad turīgākie zemnieki iegādājās piena separatorus. Tie stipri atvieglāja un uzlaboja piena nokrejošanu. Iegūto krējumu izlietoja uz tirgu vedamā sviesta kulšanai.

Minēto iemeslu dēļ saimes ļaudis dzeršanai svaigu pienu dabūja reti. Viņiem deva galvenokārt sarūgušo nokrejoto pienu.⁴⁵⁰ Vārot piena putas, tām lēja $\frac{2}{3}$ ūdens un tikai $\frac{1}{3}$ piena, bieži lietojot vājpienu resp. nokrejoto pienu.⁴⁵¹ Arī sviestu laukstrādnie-

⁴⁴⁹ E 8, 802 ag, Stelpē; E 8, 775 ag, Rundālē; E 8, 748 ag, Turlavā. Sādas ziņas iegūtas arī Alsungā u. c. vietās.

⁴⁵⁰ «Saldu pienu dzēruši tikai mazi bērni. Pieaugušie dzēruši rūgušpienu. Pie tam krējums ticis no virsas nosmelts» (VVM PV 2980. mape, 30. dok., Talsu apr. Lubezeres pag.); «Saldu pienu kā dzērienu nelietoja, tikai kā piedevas citiem ēdieniem» (332. dok., Nurmuižas pag. «Būkuļos»); «Svaigu pienu tīrā veidā kā ēdienu nelieto» (VVM PV 3089. mape, 104. dok., Kuldīgas apr.); «Pienu lietoja kā piedevu pie dažādiem ēdieniem, kā miežu biezputras, sausiem kartupeļiem un maizes. Kā dzērienu vien pienu nelietoja, jo agrāk to mazāk ražojusi.» (VVM PV 2933. mape, 336. dok., Tukuma apr. Zebrenes pag. «Ezerlūkos».) Līdzīgas ziņas iegūtas arī Stelpē, Ezerē u. c. vietās.

⁴⁵¹ VVM PV 2980. mape, 133. un 140. dok., Talsu apr. Cēres pag.

kiem saimnieces deva samērā reti, pie kam katram mēdza nolikt savu normu. Vairāk sviesta dabūja svētkos, svētdienās un pēc svarīgāku darbu beigšanas.⁴⁵² Skopākās saimnieces strādniekiem taisīja un deva t. s. «leišu sviestu», sakultu kopā ar paniņām. To ieguva, ja, kuļot sviestu, krējumam klāt leja siltu ūdeni vai arī sildīja to pret uguni.⁴⁵³

Kā vislētākos un vienkāršākos piena produktus saimei deva biezpienu un rūgušpienu. Biezpienu smērēja uz maizes, ēda pie kartupeļiem un citādi. Tas bija parastākais pavalgs maizei palau-nadzī un pie dažādām putrām. Rūgušpienu deva dzert pie biez-putrām, kartupeļiem, maizes u. c.

Vieni no lētākajiem un parastākajiem ēdieniem bija dažādas biezputras un šķidras piena putras: klimpu, putraimu, grūbu, miltu, zirņu, kartupeļu un citas. Tās vārīja katru dienu gan rītos, gan vakaros, nereti pat pusdienās. Ne bez iemesla tautā radies izteiciens: «Putra rītā, vakarā, miežu putra pusdienās».⁴⁵⁴ Miltu ēdienu biežums izskaidrojams ar to, ka minētajā laika posmā zemnieku saimniecību galvenais virziens joprojām palika graudkopība. Cik maz saimniekam maksāja šāda putra, tikpat lētas un vienmuļas bija tās ikreizējās piedevas: rupja maize, siļķe, biezpiens, retāk sviests vai tauki.

Lai gājēji apēstu mazāk, saimnieces darba dienās tiem centās dot jau kādu laiku stāvējušu maizi, jo tā sātīgāka. Tikko ceptu svaigu maizi strādnieki varētu apēst vairāk. Saimes pastāvīgai nodrošināšanai ar saziēdējušu maizi jaunu cepienu sagatavoja jau tad, kad no iepriekšējā bija atlikuši daži klaipi.⁴⁵⁵ Maizi varēja ēst, cik katrs gribēja. Tikai jāpiezīmē, ka par maizes griezēju un pasniedzēju daudzkārt bija saimnieks, it īpaši Kurzemē, kur tas nereti ēda pie viena galda ar strādniekiem, tādēļ kautrīgāks

⁴⁵² «Pie galda katram bija nolikts savs gaļas kumoss. Tikai pa svētkiem gaļu varēja ēst, cik grib. Tāpat arī sviesta pika bija nolikta katram sava. Putra vai zupa bija uz galda lielā bļodā un to varēja ēst, cik grib» (E 8, 792 ag, Ezerē); «Sviests ir garda un dārga barība un tādēļ viņu parastā mājas dzīvē lieto maz. Vairums viņa aiziet pārdošanai pilsētās, ceļa vīru cibās, svētkos, godībās un maltītēm pēc kāda svarīga darba beigšanas» (VVM PV 3089. mape, 104. dok., Kuldīgas apr.); «Putru un maizi (Bauskas apkārtnē — S. C.) katrs var ēst, cik grib, tikai pavalgu dod ar nodaļu» («Zemkopis», 1896., 43. nr., 753. lpp.)

⁴⁵³ VVM PV 2980. mape, 274. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag.; 296. dok., Vandzenes pag.

⁴⁵⁴ «Etnografiskas ziņas par latviešiem», D. L. pielikums, 1894., IV, 76. lpp.

⁴⁵⁵ VVM PV 2933. mape, 299. dok., Tukuma apr. Blīdenes pag. «Oglaiņos»; 2980. mape, 153. dok., Talsu apr. Pastendes pag. «Cepļos»; 3088. mape, 44. dok., Kuldīgas apr. Zvārdes pag. «Kāpeniekos».

laukstrādnieks ne vienmēr uzdrošinājās prasīt tik maizes, cik viņam īstenībā gribējās. Sestdienas vakaros un dažādos svētkos cepa arī rupju kviešu miltu maizi, baltmaizi, miežu maizi un pīrāgus.

Pastāvīga maizes un putras pavadone bija siļķe. Saimnieks parasti nopirka uzreiz veselu mucu vai arī pusmucu siļķu, jo tas viņam iznāca izdevīgāk. Ar siļķēm saimi baroja, kamēr muca bija tukša. Nereti siļķes, ilgi stāvēdamas, sabojājās un kļuva gandrīz nelietojamas. Taupības nolūkos siļķes ēdājiem deva ar normu — katram gājējam tikai pussiļķi.⁴⁵⁶

Dažādajām biezputrām kā pavalgu deva rūgušpienu, smalki sagrieztas un saceptas gaļas mērci vai taukus, retāk pienu. Kas vēlējās, klāt varēja ēst vēl maizi. Visizplatītākās bija miltu, putrainu un kartupeļu biezputras. Dažreiz vārīja pašķidru kartupeļuputrainu biezputru, ko sauca par «mērcamo putru». Tai klāt lika arī smalki sagrieztu gaļu. Sevišķi izplatīta tā bija 19. gs. otrās puses sākumā, kad trūka pavalga. Saimnieki to vārīja arī taupības nolūkos, jo «mērcamajai putrai» nevajadzēja daudz piedevu. Pašķidrajā putrā mērcēja maizi un uzdzēra rūgušpienu. No tā radās arī putras nosaukums.⁴⁵⁷

Visā Kurzemē un Zemgalē raksturīga un neatņemama pārtikas sastāvdaļa, it īpaši vasarā, bija skābputra. To deva gan kā atspirdzinošu dzērienu līdz uz pļavu vai lauku, gan pasniedza galdā kā lētu un viegli pagatavojamu ēdiena sastāvdaļu. Visbiežāk skābputru deva palaunadzī kā dzērienu pie maizes, kas bija apsmērēta ar biezpienu, sviestu vai taukiem.⁴⁵⁸ To bieži dzēra pie sausiem kartupeļiem ar siļķi, kad pasniedza kādu biezputru vai sausus novāritus zirņus.⁴⁵⁹ Pēdējie daudz vietās bija tradicionāls ēdiens sestdienu vakariņās.⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ 1874. g. dzimušais stelpietis Andrejs Virbulauskis stāsta: «Putrai klāt vakarā deva siļķi un maizi vai arī biezpienu un maizi. Katram deva pussiļķi. Reti bija saimnieki, kas katram deva veselu siļķi.» Sal. VVM PV 2980. mape, 238. dok., Talsu apr. Upesgrīvas pag. «Sunturos»; 3089. mape, 148. dok., Kuldīgas apr. Pampāļu pag. «Žubitēs».

⁴⁵⁷ VVM PV 2933. mape, 181. dok., Tukuma apr. Lestenes pag. «Lejas-ormaņos»; 3089. mape, 307. dok., Kuldīgas apr. Brocēnu pag. «Dančos»; 113. dok., Zvārdes pag. «Purmalās», E 8, 791 ag, Ezerē. Līdzīgas ziņas par biezputrām un to pasniegšanu iegūtas Rundālē, Stelpē u. c.

⁴⁵⁸ Andrejs Virbulauskis atceras: «Launagā parasti deva maizi, apsmērētu ar biezpienu vai cūku taukiem un skābputru.» VVM PV 3089. mape, 104. dok., Kuldīgas apr.; 2933. mape, 157. dok., Tukuma apr. Grenču pag. u. c.

⁴⁵⁹ VVM PV 3089. mape, 148. dok., Kuldīgas apr. Pampāļu pag. «Žubitēs»; 2933. mape, 340. dok., Tukuma apr. Zebrenes pag. «Ezerlūkos» u. c.

⁴⁶⁰ E 8, 791 ag, Ezerē; VVM PV 2933. mape, 157. dok., Tukuma apr. Grenču pag.; 274. dok., Lestenes pag. «Ceipukstēs»; 121. dok., Matkules pag.; 2980. mape, 330. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag.

Tāpat kā sviestu un svaigu pienu, arī gaļu laukstrādniekiem deva samērā maz. Visvairāk lietoja liellopu un aitu gaļu. Rudenī kāva govīs un aitas, to gaļu iesālīja un žāvēja apvalkdūmeņa dūmos. Žāvēto gaļu un taukus pēc tam lietoja cauru gadu kā aizdaru vārītiem ēdieniem. Cūkgaļu saime dabūja reti — galvenokārt ceturtdienas un svētdienas pusdienā, jo kartupeļu trūkuma dēļ cūkas maz turēja.⁴⁶¹ Vistrūcīgāk ar gaļu bija pašā karstākajā darba laikā — vasarā, jo ziemas krājumi tad jau bija beigušies. Gaļa saimes ēdienā parādījās atkal oktobrī, kad kāva barokļus. Uz galda katram ēdājam nolika savu gaļas gabaliņu. Ja saimnieks ēda pie viena galda ar saimi, tad bija vērojams, ka tam nolika labākos gabalus. Bez normas gaļu varēja ēst vienīgi svētkos un godos.

Sakarā ar ierobežoto produktu sortimentu un saimnieku cenšanos palētināt gājēju uzturēšanu izveidojās vienmuļa ēdienu karte. No gaļas un tauku ēdieniem ziemā jāizšķir 4 galvenie, t. s. «lielie ēdieni» — kāpostu, skābētu biešu un zirņu zupa, kā arī putraimu-kartupeļu-tauku putra. Šos ēdienus vārīja katru nedēļu vienu vai vairākas reizes. Vienā reizē centās izvārīt pēc iespējas vairāk, lai pārpalikumu nākošajā dienā varētu uzsildīt.⁴⁶² Šāds ēdiena gatavošanas veids vēl vairāk palielināja ēdienu kartes vienmuļību. Vasarā vārīja kāpostu, biešu, nātru, balandu, skābeņu u. c. zupas.

Diezgan ievērojamu vietu pārtikā ieņēma kartupeļi.⁴⁶³ Tos, smalki sagrieztus, lika pie dažādām zupām un putrām. Kartupeļus vārīja arī vienus pašus gan mizotus, gan nemizotus. Rudenī un

⁴⁶¹ Орановскis rakstīja: «Крестьяне очень редко употребляют мясную пищу, почему на каждую душу сельского населения нельзя более положить, как по 20 фунтов в год» (А. Орановский. Op. cit., 277. lpp.).

VVM PV 3089. mape, 338. dok., Kuldīgas apr. Brocēnu pag. «Vaičukos»; 193. dok., Cieceres pag. «Audzēs»; 3119. mape, 129. dok., Zvārdes pag. «Tēveļos»; 2980. mape, 290. dok., Talsu apr. Vandzenes pag.

⁴⁶² VVM PV 3089. mape, 315. un 338. dok., Kuldīgas apr. Brocēnu pag. «Vaičukos»; 257. dok., Pampāju pag.; 2980. mape, 180. dok., Talsu apr. Kandavas pag. «Kliblapsās»; 234. dok., Upesgrīvas pag. «Sunturos»; 315. dok., Vandzenes pag. «Iesalniekos»; 2933. mape, 587. dok., Tukuma apr. Slampes pag. «Videniekos»; 250. un 349. dok., Milzkalnes pag. «Skumpuvēkās». Arī «Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem», D. L., pielikums, 1891., II, 17.—18. lpp. u. c.

⁴⁶³ VVM PV 2980. mape, 329. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag. «Būkuļos»; 259. dok., Vandzenes pag. «Dižkuģeniekos»; 181. dok., Kandavas pag. «Kliblapsās»; 2933. mape, 169. dok., Tukuma apr. Grenču pag.; 104. dok., Matkules pag. «Meiros»; 3089. mape, 148. dok., Kuldīgas apr. Pampāju pag. «Zubiķēs»; E 8, 791 ag, Ezerē. Ziņas par minētiem kartupeļu gatavošanas veidiem iegūtas arī Rundālē, Stelpē u. c.

ziemā, kad kurināja rijas vai istabas krāsni, pelnos izcepa nemi-zotus, tikai tīri nomazgātus kartupeļus. Tos pasniedza vakariņās vai pusdienās, kā piedevas dodot siļķi, biezpienu, gaļu vai gaļas mērci, skābputru vai rūgušpienu. Nereti kartupeļus ēda tikai ar t. s. «ķimēnsāli» — t. i., sasmalcinātu un ar saberztām ķimenēm sajauktu vārāmo sāli. Klāt piedzēra skābputru vai rūgušpienu. Saimniece galvenokārt lika vārīt un cept nemi-zotus kartupeļus, jo mizojot daļa aiziet bojā un pieaug patēriņš.

Bez minētajiem ikdienišķajiem ēdieniem bija vēl rinda t. s. rituālo ēdienu, kurus sakarā ar tautas ticējumiem pasniedza dažādās dienās un svētkos, kā arī pēc zināmu darbu beigšanas. Tomēr pēc būtības šie ēdieni jūtami negrozīja parasto ēdienu karti un nemazināja tās vienmuļību.

Vienmuļais, bieži vien nepietiekamā daudzumā un slikti sagatavotais ēdiens 19. gs. otrajā pusē izraisīja daudzus konfliktus laukstrādnieku un darba devēju starpā. Šajā laikā sakarā ar vispārējo dzīves līmeņa celšanos laukstrādnieki sāka prasīt savu dzīves apstākļu, tai skaitā arī pārtikas uzlabošanu. It īpaši tas attiecināms uz laiku, kad notika māju iepirkšana un pāreja uz kapitālistisko ražošanas veidu lauksaimniecībā. Pieaugot ekspluatācijas pakāpei, mantiskajai un tiesiskajai nevienlīdzībai, gājēji vairs negribēja samierināties ar smagajiem dzīves apstākļiem. Strādnieku neapmierinātību stiprā mērā veicināja paši darba devēji. Atrazdamies neizdevīgā ekonomiskajā stāvoklī, viņi tā uzlabošanas nolūkos centās taupīt līdzekļus arī uz gājēju uztura rēķina.

Laukstrādnieku un darba devēju konflikti pārtikas jautājumos izpaudās savstarpējos strīdos, pasniegtā ēdiena nopelšanā, dažreiz arī neēšanā. Atsevišķos gadījumos drošāki laukstrādnieki, it īpaši puīši, izlēja sliktās kvalitātes ēdienu un pieprasīja labāku. Daudzreiz konflikti iznāca arī sliktās kvalitātes siļķu dēļ, ko pasniedza gandrīz katrā ēdienu reizē.

Daudzo konfliktu tiešais rezultāts bija liels skaits darba līgumu laušanas gadījumu gan no saimnieku, gan laukstrādnieku puses. Pirmie padzina no darba protestējošos strādniekus, it īpaši puīšus, lai tie «nesamaitātu» pārējos gājējus, pēdējie aizgāja no darba pirms līgumā paredzētā termiņa un devās uz pilsētām, stājās darbā pie citiem saimniekiem un citur.

Darba līgumu laušana kā pieaugušo nesaskaņu rezultāts labi atspoguļojas 19. gs. otrās puses pagasta tiesu protokolos. Te redzam, ka saimnieki sūdz gājējus par patvaļīgu darba atstāšanu un pieprasa no tiem piedzīt sev radušos zaudējumus sakarā ar nenovāktu ražu, ieilgušiem darbiem u. tml. Gājēji savukārt sūdz

saimniekus par viņu padzišanu no darba un pieprasa izmaksāt aizturēto algu.

Kā spilgtu piemēru var minēt kādu 1888. gadā notikušu prāvu.⁴⁶⁴ Saimnieks lūdž pagasta tiesu piedzīt 50 rubļus no sava bijušā puīša, kurš, pēc darba devēja domām, patvaļīgi aizgājis no darba apm. 1 mēnesi pēc Jurgiem, t. i., pēc stāšanās darbā. Saimnieks savu prasību motivē ar to, ka viņam laikā netikusi novākta labība, ka darbu veikšanai vajadzējis pieņemt algādžus, kuriem bijis jāmaksā vairāk nekā puīša alga.

Apsūdzētais puisis turpretim apgalvo, ka sūdzētājs viņu no darba padzinis.

Ar liecinieku palīdzību noskaidrojās, ka apsūdzētais pēlis ēdienu, atteicies ēst siļķi, solīdamies to siet kārtiņas galā un teikdams, lai saimniece siļķes vietā tad labāk dodot sāli un maizi. Saimnieks par šādu puīša rīcību sadusmojies un teicis: «Ej tu ellē, man tevis nevajag.»

Ļoti labi darba devēja uzskatus šajā jautājumā atspoguļo tiesas protokols, kur rakstīts: «Caur lieciniekiem ir pierādīts, ka apsūdzētais maizi brāķēja un solīja siļķi kārts galā siet, par kam sūdzētājs ar patiesību drīkstēja piktoties un savas dusmas izteica «ej tu pie vella», bet iekams viņš (puisis — S. C.) pie vella gāja, devās uz saimnieka pavēli zirgus barot un, galīgi to darbu padarīdams, nevis pie vella, bet cita saimnieka dienestā nogāja, kur viņš netika stellēts.»

Vēl pārsteidzošāka ir protokola lēmumu ierosinošā daļa, kur teikts: «Tā kā šāda izruna «ej pie vella» nevarētu par padzišanu derēt, ka apsūdzētais sūdzētāju pie dusmošanās caur ēdiena brāķēšanu pabalstīja un arī projām negāja, bet vēlāk, zirgus pabarodams, projām devās un, proti, patvarīgi, kamdēļ apsūdzētam vienmēr sūdzētajam kāda maza atlīdzēšana būtu jāmaksā, ka sūdzētajam caur kalpa trūkumu labība visu rudeni lietū un sniegā stāvēja un bojā gāja, ka šī caur algādžiem daudz izgāja.»

Te spilgti redzam pagasta tiesas, saimnieku interešu aizstāvētajās netaisno rīcību. Netiek noskaidroti apstākļi, kāpēc puisis protestējis pret pasniegto ēdienu, turpretim tiek konstatēts, ka saimnieks puisi pamatoti sūtījis «pie vella», jo pēdējais taču, citiem gājējiem dzirdot, uzstājies pret darba devēju. Tāpat redzam, ka tiesai svarīgi noskaidrot tikai to, ka saimniekam radušies zaudējumi un ka tie jāatlīdzina. Ja gājējiem turpretim varbūt pat neciešami dzīves apstākļi, par to tiesai nav daļas.

Gala rezultātā tiesa nolemj, ka puisim jāatlīdzina saimniekam

⁴⁶⁴ LPSR CVA 848. f., 1. apr., 445. lieta.

radušies zaudējumi 15 rubļu apmērā. Pagasta tiesas lēmumu apstiprina arī Jaunjelgavas apriņķa tiesa, noraidot puīša iesniegto pārsūdzību. Tā kā puisim nav naudas, ar ko samaksāt tiesas piepriesto sodu, tad 1889. gada 11. aprīlī ūtrupē pārdod viņa apģērbu, gultu, tīni un citas mantas, par tām ieņemot 14 rubļus un 72 kapeikas. Atskaitot ūtrupes izdevumus, saimniekam izmaksā 14 rubļus 29 kapeikas.

Topošā lauku buržuāzija — lielsaimnieki saprata, kur slēpjas pieaugošo šķirisko pretrunu iemesli. Tomēr šķiras apziņa, ko noteica īpašuma tiesības uz ražošanas līdzekļiem, liedza faktiski mazināt plaisu starp laukstrādniekiem un saimniekiem. Tādēļ darba devēji meklēja demagoģiskus līdzekļus, lai radītu šķietamu iespaidu, ka neeksistē nekādas šķiriskās pretrunas. Lielas cerības šajā sakarībā tika liktas uz t. s. «kopības gara» radīšanu, kas jākopj un jāattīsta pēc iespējas vairāk: «Gadā vajag būt brīžiem, kur saimnieks ar savas saimes locekļiem kopā draudzīgi jautrībā priecājas, un, tādus prieka brīžus izrikojot, prātīgs zemkopis nemaz aplam neiztērēsies.»⁴⁶⁵ Iznāk, ka saimniekam ar kalpiem jāturas kopā tikai tik daudz, cik nepieciešams šā «kopības gara» radīšanai. Pēc saimnieku uzskatiem, tam nebija nekādas nozīmes, ka jau nākošajā vai pat tajā pašā dienā gājējiem atkal jādzird pavēles un pārmetumi.

* «Kopības gara» radīšana un stiprināšana daļēji bija saistīta arī ar ēdienu un tā pasniegšanu. Par piemērotāko gadījumu pārtikas izmantošanai šķirisko pretrunu noklusināšanas nolūkos saimnieki uzskatīja dažādus svētkus, piemēram, Jāņus, ziemassvētkus, lieldienas u. c. Šādās dienās viņi mēdza sarīkot it kā nelielas svinības, kur kopā ar saimniekiem piedalītos arī laukstrādnieki.

Lūk, priekšraksts, pēc kura vajadzēja rīkoties saimniekam svētku gadījumā: «Ir ziemassvētku rīts. Nama tēvs pieceļ kalpus, nama māte kalpones. Visi saģērbušies sasēd ap lielo galdu, veci un jauni, lieli un mazi. Lielākie bērni tēviem blakām, mazākie mātēm. Nama tēvs, galda galā nosēdies, sāk dziedāt, visi dzied līdz. Pēc beigtas dieva lūgšanas mazie un jaunie pabučo vecajiem rokas. Šie viņus atkal svētī, sacīdami: Veseli! Veseli! Nu top brokasts ēsts. Nama māte izdala ikvienam savu tiesu. Neviens netop aizmirsts. Visi ēd vienu un to pašu maizi, visi bauda vienu un to pašu barību. Tā iet visos svētkos un svētdienās.»⁴⁶⁶

Saimniekiem 19. gs. otrajā pusē vienmēr bija jārēķinās ar to,

⁴⁶⁵ B. Z., 1875., 32. nr., 264. lpp.

⁴⁶⁶ Turpat, 1876., 6. nr., 44. lpp.

ka laukstrādnieki bieži mainās, jo minētajā laika posmā viņi brīvāk varēja doties pie citiem saimniekiem, uz citu pagastu vai pilsētām. Tādēļ tālredzīgākie darba devēji un viņu domu biedri ieteica saimniekiem uzlabot laukstrādnieku uzturu pašu ekspluatatoru interesēs.⁴⁶⁷

Tomēr šie priekšlikumi neatrada dzirdīgas ausis. Saimnieki arvien vairāk atrāvās no laukstrādniekiem, ēda atsevišķās telpās citu vai to pašu, piedevām bagātāku ēdienu. Ekspluatatoru interesēs bija apgādāt strādniekus tikai ar to iztikas minimumu, kas vajadzīgs saimniecības darbu veikšanā.

LAUKSTRĀDNIĒKU SAIMNIECĪBAS TELPAS UN TO IEKĀRTOSANA

19. gs. otrajā pusē laukstrādnieki, it īpaši precētie, zināmu daļu vai pat visu algu saņēma natūrā. Tikai sakarā ar preču saimniecības attīstību naturālo darba algu pakāpeniski nomainīja alga naudā, tomēr iepriekšējo atalgojuma veidu pilnīgi izspiest tā nespēja.

Vispēcīgāk naturālā alga ietekmēja precēto kalpu dzīves veidu. Kalpa ģimenei bija neliela individuāla saimniecība — savi lopi, lopbarība, vienkāršākie darba rīki, istablietas, īsi sakot, viss, kas nepieciešams nelielā bezzirga saimniecībā. Lopu, lopbarības, produktu un darba rīku nolikšanai bija vajadzīgas attiecīgas telpas, tādēļ saimnieki, kas turēja precētus kalpus, savās mājās cēla īpašas kalpu kūtis, klētis un šķūnīšus. Varam ņemt jebkuru Kurzemes vai Zemgales novadu un visur atradīsim šīs kalpu kūtis un klētis. To veidi un izvietošanas paņēmieni ir ļoti dažādi, bet princips viens — atdalīt kalpu saimniecību no saimnieka.

Laukstrādnieku rīcībā nodotajām saimniecības telpām jāizšķir 3 varianti: kalpu, puīšu un meitu telpas. Precētajiem kalpiem sakarā ar viņu ģimenes saimniecībām bija vajadzīgs visvairāk telpu — ne mazāk par 3, t. i., kūts, šķūnītis un klēts, kur novietot lopus, lopbarību, produktus, iedzīves priekšmetus un darba rīkus.

Laukstrādnieku saimniecības telpu izvietojumā bija divi galvenie varianti. Tās ierīkoja atsevišķi celtā ēkā vai arī zem viena jumta ar darba devēja saimniecības telpām. Atsevišķi celtā ēkā visbiežāk ierīkoja kalpu kūtis un lopbarības šķūnīšus, turpretim

⁴⁶⁷ Laikraksta «Darbs» 1876. g. 7. nr. šai sakarā lasām: «Par kalpu iztiku darba devējam jāgādā arī sava labuma dēļ, jo neiztikušam kalpam zūd kā griba, tā arī jauda priekš krietna darba. Turklāt vērā ņemams, ka kalps trūkstošo ņems, t. i., zags no saimnieka mantas.»

kalpu klētis daudzos gadījumos atradās zem viena jumta ar saimnieka klētīm.

Spriežot pēc līdz šim savāktajām ziņām, vecākajos objektos zem viena jumta apvienoja kalpu klēti, kūti, šķūnīti. Ja mājās dzīvoja vairākas kalpu ģimenes, tad minēto telpu skaits ēkā attiecīgi palielinājās, sasniedzot 6 un vairāk, t. i., celtni paredzēja 2 un vairāk kalpu vajadzībām.⁴⁶⁸ Sekojot novada celtniecības



57. att. Kalpu rinka Jelgavas apr. Sīpeles pag. «Pošos» (tagad LLM Zemgales sētā).

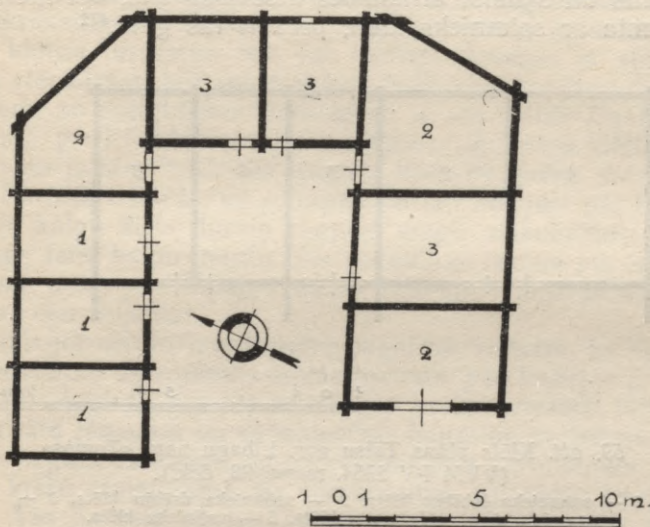
tradīcijām, kalpu saimniecības ēkas reizēm bija t. s. «rinkas», t. i., pakavveidā būvētas ēkas (57.—58. att.) vai arī taisnstūrveida ēkas (59. att.).

Plānos redzams, ka klētis novietotas ēkas vienā spārnā jeb galā, arī kūtis pēc iespējas vienkopus. Katrai kūtij blakus barības

⁴⁶⁸ Ap 1780. gadu celtajā Jelgavas apr. Sīpeles pag. «Pošu» māju kalpu rinkā ierīkotas telpas 3 kalpu ģimeņu vajadzībām — 3 kūtiņas, 3 šķūniši, 3 klētiņas (ēka atrodas LLM Zemgales sētā); Sīpeles pag. «Griezēs» (Z. Ligers. Op. cit., 289.—290. lpp.) kalpu rinkā iekārtotas telpas 4 kalpu ģimenēm, bet var ierādīt vietu vēl arī piektās ģimenes lopiem, lopbarībai un mantām. Ap 1850. g. celtajā kalpu saimniecības ēkā Kuldīgas apr. Saldus pag. «Ringaišos» (VVM PV 3070. mape, 475. dok.) ierīkotas telpas divām kalpu ģimenēm — 2 klētis, 2 kūtis, 2 šķūniši; Tukuma apr. Zemītes pag. «Laukrugājos» telpas 3 kalpu ģimenēm — 3 klētiņas, kūtiņas un šķūniši. (VVM PV 2910. mape.)

telpa. Salīdzinot šos objektus ar citiem, redzam, ka šāds telpu izvietojuma princips sastopams visā apskatāmajā teritorijā.⁴⁶⁹

Kalpu saimniecības ēkas saimnieki cēla ar tādu aprēķinu, lai katram kalpam iznāktu viena kūtiņa, klētiņa un šķūnītis. Tomēr nereti gadījās, ka mājās dzīvoja vairāk kalpu, nekā izbūvēts atsevišķo telpu. Šādos gadījumos izlīdzējās, pārdalot kādu telpu komplektu ar šķērssienu divās daļās.⁴⁷⁰ Tas gan nozīmēja, ka



58. att. Kalpu rinka plāns Jelgavas apr. Sīpeles pag.
«Poķos» (tagad LLM Zemgales sētā).

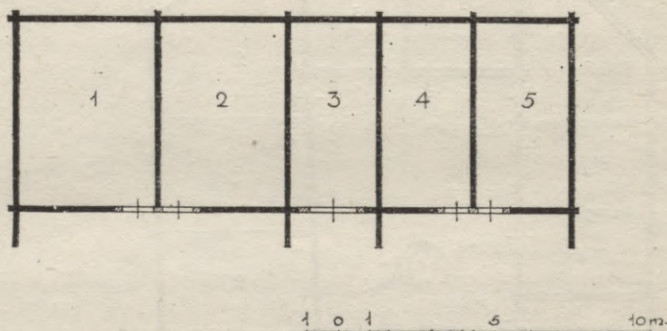
1 — klētiņas, 2 — šķūniši, 3 — kūtiņas.

⁴⁶⁹ Bauskas rajonā iegūti materiāli par to, ka līdzās šim telpu izvietojuma principam pastāvējis arī otrs: laukstrādnieku saimniecības telpas kopā ar saimnieka telpām atradušās riņķī grieztajā laidarā. Vienīgi ieeja tajās bijusi no pretējām pusēm: saimnieka telpās no laidara pagalma puses, laukstrādnieku telpās no ēkas ārpuses. Kāds bijis telpu konkrētais izvietojums, nav iespējams noskaidrot, jo riņķī grieztie laidari Bauskas rajonā jau izzuduši. (E 8, 768 agc.)

⁴⁷⁰ 1867. g. dzimušais Jēkabs Dišlers stāsta: «Kalpa lopi ar saimnieka lopiem vienās telpās nekad nestāvēja. Tikai ganos tie gāja kopā. Saimnieks kalpa rīcībā nodeva kūtiņu, klētiņu un šķūnīti, kas bija būvēti zem viena jumta kā atsevišķa celtne. Ja bija vairāk kalpu, tad šajā ēkā bija ierīkots attiecīgais kūtiņu, klētiņu un šķūnīšu daudzums. Kādreiz, ja bija vairāk kalpu, tad telpas ar šķērssienu pārdalīja uz pusēm.» (E 8, 721 agc.) Sal. E 8, 768 agc, Rundālē; E 8, 755 agc, Bārbelē; E 8, 717 ag, Sīpelē; E 8, 710 ac, Zlēkās u. c. Telpu pārdalīšanu ar šķērssienu divās daļās praktizēja arī Sīpeles pag. «Poķos», par ko liecina sienās iecirstie robi.

samazinājās katram kalpam atvēlētā platība, bet toties visiem iznāca atsevišķas telpas. Saimnieks uzskatīja, ka izdevīgāk un lietderīgāk ir sašaurināt citiem kalpiem paredzētās telpas, nekā ierādīt liekajam kalpam kādu stūri savā kūtī un šķūnī.

Nereti sastopam celtnes, kurās zem viena jumta apvienotas tikai kalpu kūtiņas un šķūnīši, turpretim klētis ierīkotas atsevišķā celtnē, protams, arī vairākiem kalpiem zem viena jumta.⁴⁷¹ Bieži kalpu kūtis un šķūnīši atradušies atsevišķā ēkā, bet klētis zem viena jumta ar saimnieka klēti, parasti tās galā.⁴⁷²



59. att. Klēts plāns Talsu apr. Lībagu pag. «Tomos»
(VVM PV 2954. mape, 28. dok.).

1 — saimnieka labības klēts, 2 — saimnieka drēbju klēts, 3 —
ratnīca, 4 — puīšu-meiņu klēts, 5 — valnieka klēts.

Ja diezgan bieži nākas sastapt ziņas, ka kalpu klēts atradusies zem viena jumta ar saimnieka klēti, tad līdz šim vēl nav gadījies atrast liecības par to, ka zem viena jumta būtu apvienotas saimnieku un kalpu kūtis un barības telpas. Šajā parādībā spilgti izpaužas saimnieku cešānās norobežoties no gājējiem, lai nerastos pārpratumi lopbarības un citos saimnieciskos jautājumos.

Gandrīz visos pētītajos Kurzemes un Zemgales novados sastopamas ziņas un saglabājušies objekti, kas rāda, ka arī puīšiem

⁴⁷¹ Bauskas apr. Bārbeles pag. «Griķmalējos» vienā celtnē bija apvienotas 2 kalpu kūtiņas un 2 šķūnīši, otrā — 2 klētiņas. Arī citās Bārbeles pag. mājās, piemēram, «Mačiņās», bijis šāds kalpu saimniecības telpu izvietojums princips. (E 8, 755 acg.) Šo parādību sastopam arī Talsu apr. Pastendes pag. «Krācumos» (VVM PV 2954. mape, 18. dok.); Nurmuižas pag. (410. dok.) u. c.

⁴⁷² VVM PV 2954. mape, 54. dok., Talsu apr. Lībagu pag. «Buļniekos»; 28. dok., Lībagu pag. «Tomos»; 3070. mape, 367. dok., Kuldīgas apr. Kursišu pag. «Kakužos»; 11. dok., Kūrmales pag. «Saušos» u. c.

un meitām bijušas atsevišķas klētis, t. s. puišu un meitu klētis.⁴⁷³ Tās atradušās vai nu zem viena jumta ar saimnieka klēti, vai arī kādu citu saimnieka vajadzībām celtu ēku.

Laukstrādnieku saimniecības ēku celtniecībā vērojami vairāki interesanti momenti. Saimnieku klētis ievērojami plašas, daudzos gadījumos celtas ar lieveņiem, kas balstās uz izgrieztiem lieveņa stabiem. Klētīm ir t. s. «margotās durvis», t. i., dubultdurvis, kuru ārējais apšuvums salikts zināmā rakstā no izgrieztiem vien- vai vairākkrāsainiem dēļiņiem, tās bagātīgi rotātas apkalumiem. Pie kalpu klētīm turpretim reti var sastapt lieveņus ar stabiem, to durvis vienkāršas, bez apkalumiem, bieži tikai ar vienu dēļu kārtu. Kā vienu no spilgtākiem paraugiem te var minēt Baldones raj. Stelpes c. p. «Pliekšānus», kur saimnieka un kalpu klētis atrodas zem viena jumta.⁴⁷⁴ Ne bez iemesla kāds 84 gadus vecs bijušais kalps Bārbelē izteicās, ka saimniekam jau nebijusi par to nekāda daļa, ja kalpu klētis durvis zagļiem viegli uzlaužamas. Ja zags, tad zags taču kalpu mantu. Šis parādības liecina par saimnieku cenšanos izdot pēc iespējas mazāk līdzekļu laukstrādnieku saimniecības ēku celšanai.

Aplūkojot celtnu izvietojumu pagalmā, redzam, ka saimnieku klētis novietota dzīvojamās mājas tuvumā, pēc iespējas pret saimnieku gala logiem. Tas tāpēc, lai klētī esošie produkti līdz istabai nebūtu tālu jānes un lai saimniecības bagātību glabātāju — klēti varētu vieglāk uzraudzīt un nodrošināt pret varbūtējiem zagļiem. Kalpu klēšu izvietojumā šīs piesardzības un «soļu taupīšanas» trūkst. Tās parasti novietotas kaut kur attālāk kādā pagalma malā.⁴⁷⁵

Precētie kalpi tiem ierādītajās kūtiņās turēja savus lopus, bet līdzās esošajā šķūnītī lopbarību: sienu, salmus, āboliņu. Salmus dažreiz glabāja arī kūtsaugšā, lai ziemā lopiem būtu siltāk. Vieņīgi retos gadījumos salmus atstāja saimnieka šķūnī ierādītajā vietā. Sienu un āboliņu kūtsaugšā parasti nelika, jo aukstā laikā no kūts plūstošais smacīgais gaiss un tvaiki bojāja tā kvalitāti.

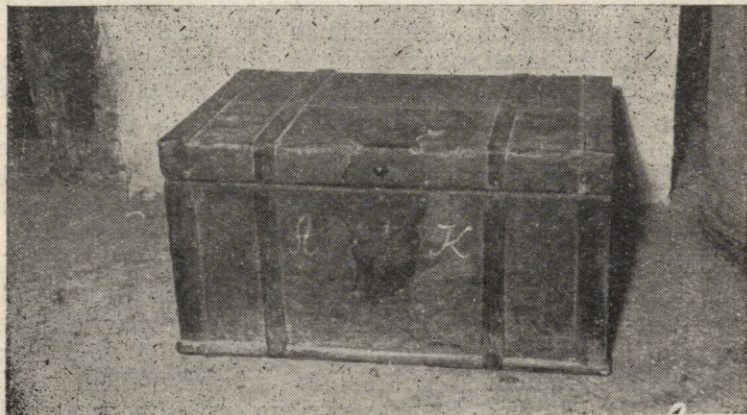
⁴⁷³ «Atsevišķa klētis bijusi arī puišiem un atsevišķa meitām. Lielajai saimnieka klētij vienā galā bijusi puišu klētis, otrā galā meitu klētis.» (E 8, 755 acg, Bārbeles «Griķmalējos».) E 8, 768 acg, Rundālē; E 8, 721 agc, Mīlkalnē; E 8, 717 ag, Sīpelē; E 8, 710 ac, Zlūkās; VVM PV 2954. mape, 28. dok., Talsu apr. Lībagu pag. «Tomos» u. c.

⁴⁷⁴ Sādu ainu vērojam arī Bauskas raj. Bārbeles c. p. «Kraukļos», Ceraukstes c. p. «Ribās»; Kuldīgas apr. Kuldīgas pag. «Dižliķos»; Liepājas apr. Rucavas pag. «Dejos» u. c.

⁴⁷⁵ Tas vērojams Tukuma apr. Zemītes pag. «Kazakos» (VVM PV 2906. mape, 2. dok.); Talsu apr. Pastendes pag. «Uļitās» (2947. mape, 129. dok.); Bauskas apr. Bārbeles pag. «Kraukļos»; Ceraukstes pag. «Ribās» u. c.

Sienu un āboliņu glabāja arī klētsaugšā. Klētiņā — kastēs, tīnēs, lādēs kalps glabāja nopelnīto labību un citus produktus. Te atradās arī tās mantas, kurām saimes istabā neiznāca vietas: skapji un lādes ar drēbēm, ratiņš, dažādi darba rīki u. c. lietas.

Puišu un meitu klētis glabājās viņu mantas un drēbes. Meitām, kas jau ilgāku laiku dzīvoja pie saimniekiem, bija savas gultas, skapji, galdiņi, krēsli, lādes, ratiņi un citas sīkākas lietas. Istabā varēja novietot tikai gultu, krēslu un labākā gadījumā galdiņu. Pārējās meitu mantas un drēbes glabājās viņu klētī. Vienīgi



60. att. Puiša lādīte LLM Kurzemes sētas dzīvojamā mājā.

neliela lādīte ar veļu un citām sīkām ikdienas dzīvē nepieciešamām lietām glabājās istabā zem gultas. Meitām, kas tikko iesāka kalpot pie saimniekiem, šāda lādīte bija vienīgā manta, kur glabājās veļa un citas lietas.⁴⁷⁶ 19. gs. pēdējā ceturksnī meitām pūra lādes vairs nemēdza taisīt. To vietā pasūtīja skapjus. Dažreiz meita pielīga, lai skapi kā daļu no algas uztaisa saimnieks.⁴⁷⁷ Tomēr šajā laikā vēl bija sastopami arī daži gadījumi, ka meitas

⁴⁷⁶ 1867. gadā dzimušais milzkalnietis Jēkabs Dišlers stāsta: «Jau nākām meitām vienīgā manta bija maza lādīte, kur nolikt veļu un citus viņai piederošos sīkumus. So mazo lādīti glabāja vai nu istabā zem gultas, vai arī meitu klētī. Vecākām meitām bija gulta, skapis, kupars (lāde ar apaļu vāku) vai šķirsts (lāde ar plakanu vāku). Ja bija liels skapis, tad lādes lielāko tiesu nebija. Bez tam vēl bija galds, viens krēsls. No šīm mantām liel-istabā meita nolika tikai savu gultu, galdiņu, krēslu.» (E 8, 736 at.) Sal. E 8, 804 at, Stelpē; E 8, 761 atg, Bārbelē u. c.

⁴⁷⁷ E 8, 804 at, Stelpē; E 8, 761 atg, Bārbelē u. c.

savas drēbes glabāja tinēs, kuras kā tekstiliju glabātavas savu laiku visumā jau bija pārdzīvojušas. Saimnieki tajās drēbes vairs neglabāja apm. kopš 19. gs. 60. gadiem.

Skapju stāšanās pūra lāžu vietā izskaidrojama ar lāžu neērto lietošanu: telpā tās aizņem daudz vietas, tajās neērti salikt drēbes un vēl neērtāk sameklēt kaut kur dziļāk noliktu drēbes gabalu.

Jaunākajiem puišiem un mazajiem puišiem nekādu iedzīves priekšmetu, izņemot nelielu, zem gultas pabāžamo lādīti, nebija. Gultas veļu puišiem deva saimnieks. Daudzos novados bija pieņemts, ka pie saimniekiem ilgāku laiku dzīvojošie puiši gādāja sev gultu, gultas veļu, skapi (bieži nelielu, pie sienas pakaramu). No šīm mantām puiši istabā glabāja tikai gultu, mazo, zem tās pabāžamo lādīti (60. att.) un pie sienas pakaramo skapīti. Lādīte un skapīti glabāja veļu, smēķējamus piederumus un citus sīkumus. Virsdrēbes stāvēja skapī puišu klētī. Ja skapja nebija, vasarā tās pakāra puišu klētī, bet ziemā — istabas augšā.

Ganam vienīgā manta bija mazā, zem gultas glabājamā lādīte, kurā nolika veļu. Visu pārējo viņam deva saimnieks.

Gājēju saimniecības ēku celšanas nepieciešamību radīja naturālais saimniecības veids latviešu zemnieku sētās. Tomēr to celšana neizbeidzās arī kapitālistiskās lauksaimniecības apstākļos 19. gs. otrajā pusē. To pierāda daudzas laukstrādnieku saimniecības ēkas, kas celtas 80.—90. gados un pat vēlāk. Saimniekiem bija izdevīgi saglabāt kalpu naturālo atalgojumu, tā nodrošinot un piesaistot savai zemei lētu darbaspēku — kalpa vīru un steigzamu darbu laikā arī sievu, uzliekot tai par pienākumu atstrādāt par dzīvokli, lopu mitekli, dārza stūrīti. Tādā kārtā šīs kalpu saimniecības ēkas kapitālistiskās iekārtas apstākļos jākvalificē kā kalpu ekspluatācijas un darbaspēka piesaistīšanas palīgīdzeklis konkrētai zemnieku saimniecībai.

NOSLĒGUMS

Rezumējot darbā izteikto, jāatzīmē, ka 19. gs. otrajā pusē Kurzemes un Zemgales laukos norisinājās dziļas sociāli ekonomiskas pārveidības. Notika strauja pāreja no kļaušu saimniecības uz kapitālistisko ražošanas veidu. Pastiprinājās zemniecības sociālā diferenciācija. Izveidojās zemnieku — privātpašnieku un nomnieku slānis, kā arī plašas bezzemnieku masas.

Saimnieciskajā dzīvē notikušās ievērojamās pārveidības izraisīja lielas izmaiņas laukstrādnieku un saimnieku dzīves veidā un sadzīvē. Par lūzuma punktu šajā jomā uzlūkojami gadsimta 60.—70. gadi, kad kapitālisma straujās attīstības un 60. gadu reformu rezultātā ievērojami padziļinājās sociālā plaisa starp saimniekiem un laukstrādniekiem. Reljefāk iezīmējās arī viņu dzīves veida, ekonomisko un sabiedrisko interešu pretstati.

Darbā aplūkotais materiāls rāda, ka šajā laikā saimnieku kārtas locekļi uzlūko par apkaunojumu nodibināt ģimenes dzīvi ar laukstrādniekiem. Saimnieki dzīvo atsevišķi no gājējiem, plašākās un labāk iekārtotās telpās. Mājokļu diference kļūst arvien jūtamāka: saimnieku galu nereti paplašina uz saimes istabas rēķina, tam ierīko atsevišķu ieeju. Saimnieki ēd šķirti no laukstrādniekiem, bieži vien labāku ēdienu. Turīgākie saimnieki arvien vairāk atturas no smagajiem lauku darbiem, uzveldami to grūtumu gājējiem. Darba devēji cenšas iespējami pilnīgāk izmantot mājās esošo darbaspēku. Plaši tiek praktizēta darba dalīšana pēc vecuma, dzimuma un darba spējām. Gadsimta beigās smagajos darbos arvien vairāk izmanto pusaudžus un sievietes. Pārejot uz intensīvu lauksaimniecību un ievēdot uzlabotus darba rīkus, pieaug laukstrādnieku ekspluatācijas pakāpe. Visās dzīves jomās arvien jūtamāka kļūst darba devēju izolēšanās no gājējiem. Pieaug saimnieku un laukstrādnieku šķiriskās pretrunas, strīdi,

nesaskaņas. Par to liecina daudzās tiesu prāvas, kuru cēloņi meklējami gājēju smagajos dzīves un darba apstākļos.

Darba devēju un gājēju ekonomiskās un sabiedriskās intereses dalījās arvien vairāk. Cīnīdamies par sava saimnieciskā stāvokļa nodrošināšanu, darba devēji centās gūt iespējami lielāku peļņu. Gājēju dzīves un darba apstākļu uzlabošanai viņi veltīja maz uzmanības, jo pirmām kārtām darba devēji domāja par māju iepirkšanu, saimniecību uzlabošanu, darba rīku iegādi, ēku celšanu u. c. pasākumiem. Laukstrādniekiem turpretim bija svešas privātīpašniecisko darba devēju intereses. Cīņā par labāku dzīvi viņi centās panākt kārtīgākus mājokļus, daudzveidīgāku, labāku uzturu, lielāku algu. Nevarēdami laukos realizēt savas cerības, viņi masveidīgi devās uz pilsētām, kur saplūda ar pilsētu proletariātu.

Saasinātas šķiru cīņas apstākļos laukstrādnieku jautājums atbalsojās arī buržuāziskajā presē. Nevarēdami samierināties ar gājēju cīņu par dzīves apstākļu uzlabošanu un nespēdami atrast laukos pietiekamu skaitu sev padevīgu strādnieku, darba devēji arvien vairāk sāka runāt par laukstrādnieku trūkumu un viņu «sliktajām» īpašībām — nepaklausību, slinkumu, pretošanos utt. Saimnieki un viņu interešu aizstāvji bija spiesti atzīt arvien pieaugošās pretrunas un nenovēršamo sadursmi starp darba devējiem un gājējiem. Cenšamies aizkavēt šķirisko pretrunu tālāku saasināšanos un mēģinādami joprojām pakļaut laukstrādniekus savai patvaļai, viņi ierosināja dažādus līdzekļus zemniecības šķietamai saliedēšanai vienotā masā. Tika izteikti arī dažādi uzskati, kā samierināt darba devējus un ņēmējus.

Cenšamies legalizēt laukstrādnieku ekspluatāciju un apspiest viņu pretošanos, saimnieki apvienojās cīņā pret gājējiem. Šim nolūkam viņi izmantoja savas varas balstus — pagastu valdes un tiesas, lauksaimniecības un citas biedrības. Tika veikta virkne nopietnu, pret laukstrādniekiem vērstu pasākumu — mēģinājumi ievest darba grāmatiņas, rakstītus darba līgumus, darba normas u. c. Saasinājušos laukstrādnieku jautājumu saimnieki 90. gados centās atrisināt ar lauksaimniecības biedrību palīdzību, ievēdot lētu darbaspēku no Lietuvas.

Minētās parādības sevišķi spilgti iezīmējās Zemgales līdzenumā, kur kapitālisma attīstība lauksaimniecībā norisinājās straujāk nekā citās Kurzemes guberņas vietās, tādēļ jāsecina, ka tieši 19. gs. 60.—70. gados paātrinātos tempos izzūd patriarhālās attiecības starp saimniekiem un laukstrādniekiem. To vietā stājas kapitālistiskās attiecības. Vienīgi Kurzemes un Zemgales atpalikušākajās vietās patriarhālo attiecību izzušana starp

gājējiem un darba devējiem noritēja lēnāk. Tomēr tas nedod pamatu saimnieku un laukstrādnieku sadzīves idealizēšanai, ko praktizēja latviešu bužuāziskā etnografija, kura savas šķiriskās ierobežotības dēļ materiālās kultūras un sadzīves parādības nereti aplūkoja atrauti no laikmeta sociāli ekonomiskiem apstākļiem.

Vienlaicīgi ar šķirisko pretrunu saasināšanos zemniecībā laukos turpināja pastāvēt pretrunas starp muižniekiem un zemniekiem, kas bija ieinteresēti muižnieku ekonomiskās un politiskās kundzības sagraušanā. So iemeslu dēļ zemniecības šķiru cīņa pret muižu papildinājās ar jauniem elementiem un nezaudēja savu aktualitāti.

SAISINAJUMI

- B. V. — Baltijas Vēstnesis.
B. Z. — Baltijas Zemkopis.
D. L. — Dienas Lapa.
E — Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures un materiālās kultūras institūta Etnografijas sektora materiāli.
LLM — Latvijas lauku dzīves Valsts muzejs (17.—19. gs.).
LPSR CVA — Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas Centrālais Valsts arhīvs, Rīgā.
LtD — Latvju tautas dainas.
PV — Pieminēkļu valde.
S. u. M. — Senatne un Māksla.
VVM — Latvijas PSR Vēstures muzejs, Rīgā.

S A T U R S

Ievadam	3
Sociāli ekonomiskie apstākļi Kurzemes un Zemgales laukos 19. gs. otrāajā pusē	7
Laukstrādnieki un viņu ligšana	35
Laukstrādnieku darba apstākļi	71
Laukstrādnieku dzīves apstākļi	141
Laukstrādnieku dzīvojamās telpas un to iekšējais iekārtojums	141
Pārtika, tās sagatavošana un pasniegšana	205
Laukstrādnieku saimniecības telpas un to iekārtošana	225
Noslēgums	233
Saīsinājumi	236

S. Cimermanis

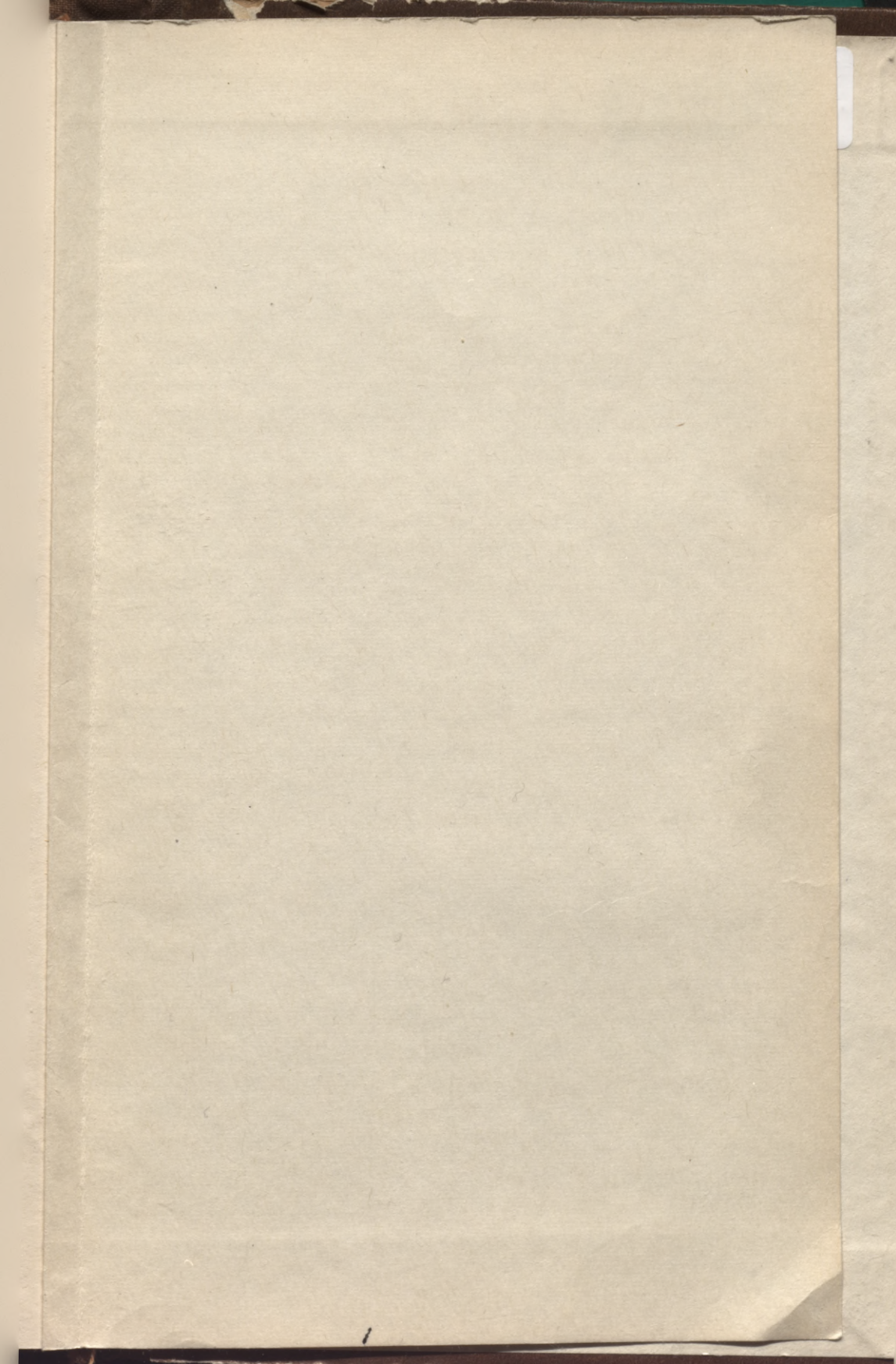
LAUKSTRĀDNIĒKU DZĪVES VEIDS KURZEME UN ZEMGALE 19. GĀDSIMTA OTRAJĀ PUŠĒ

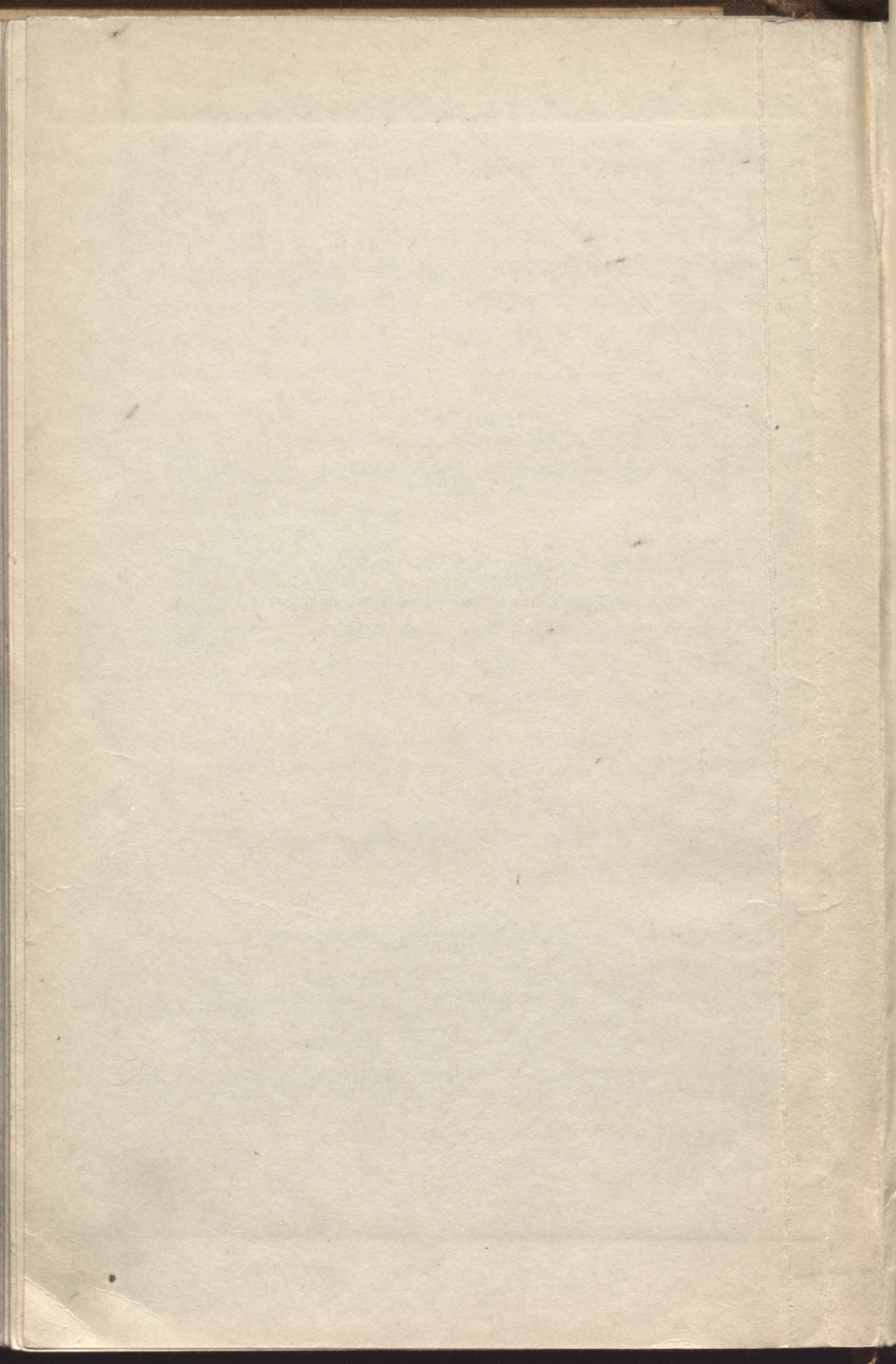
Vāks — A. Ozoliņas

Redaktore *M. Zumberga*, Tehn. redaktors *J. Paeglis*, Korektore *V. Smīte*.
Nodota saīkšanai 1959. g. 24. martā. Parakstīta iespiešanai 1959. g. 25. jūnijā. Papīra
formāts 60×92¹/₁₆. 14,75 fiz. iespiedl.; 14,75 uzsk. iespiedl.; 15,69 izdevn. l. Metiens
1000 eks. JT 22290. Maksā l[ā]rb[ā]. 95 kap.

Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība
Rīgā, Smilšu ielā Nr. 1

Iespiesta Latvijas PSR Kultūras ministrijas Poligrafiskās rūpniecības pārvaldes
2. tipografijā «Sovetskaja Latvija» Rīgā, Dzirnau ielā Nr. 57. Pasūt. Nr. 1342.





LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA



0309042456

5

11,95